

ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਪਟਿਆਲਾ

The Motto of Our University
(SEWA)

SKILL ENHANCEMENT

EMPLOYABILITY

WISDOM

ACCESSIBILITY

JAGAT GURU NANAK DEV

PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE (CC): HISTORY

SEMESTER I

BAB31103T

**HISTORY OF INDIA: INDUS CIVILIZATION TO
c.1200 CE**

SELF-INSTRUCTIONAL STUDY MATERIAL FOR JGND PSOU

ALL COPYRIGHTS WITH JGND PSOU, PATIALA

Head Quarter: C/28, The Lower Mall, Patiala-147001

WEBSITE: www.psou.ac.in

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

COURSE COORDINATOR AND EDITOR

DR. PARAMPREET KAUR
ASSISTANT PROFESSOR IN HISTORY
JGND PSOU, PATIALA

LIST OF CONSULTANTS/ CONTRIBUTORS

S.No	Name
1.	Dr. Ashish Kumar

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self-instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 99 Learner Support Centres/Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counselling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Dean Academic Affairs

BACHELOR OF ARTS CORE COURSE (CC): HISTORY

SEMESTER I

(BAB31103T) HISTORY OF INDIA: INDUS CIVILIZATION TO c. 1200 CE

MAX. MARKS: 100
EXTLMARKS:70
INT MARKS:30
PASS PER:40%
Total Credits: 6

Objective

The aim of the paper is to introduce the students to the main developments in the history of India from the time of Indus Civilization to c. 1200. The focus is not only political events but an overview of polity, economy and society to create an understanding of the life in ancient times. This would serve as the foundation for the study of ancient Indian History.

INSTRUCTIONS FOR THE PAPER SETTER/EXAMINER:

1. The syllabus prescribed should be strictly adhered to.
2. The question paper will consist of three sections: A, B, and C. Sections A and B will have four questions each from the respective sections of the syllabus and will carry 10 marks each. The candidates will attempt two questions from each section.
3. Section C will have fifteen short answer questions covering the entire syllabus. Each question will carry 3 marks. Candidates will attempt any 10 questions from this section.
4. The examiner shall give a clear instruction to the candidates to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.
5. The duration of each paper will be three hours.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

SECTION- A

- Unit 1 Sources for the Study of Ancient Indian History: Archaeology, Numismatics, Epigraphic, Literary
- Unit 2 Indus Civilization: Extent, Town Planning, Economic Activity, Decline
- Unit 3 The Vedic Age: Economy, Society, Culture
- Unit 4 Political Conflict in the Sixteen Great States, Rise of Magadha
- Unit 5 The Mauryan Empire: Extent, Administration, Economy, Society

SECTION -B

- Unit 6 The Guptas: Extent of Empire, Administration, Economy, Society
- Unit 7 Kingdoms in the Deccan and South: Chalukyas, Pallavas, Cholas
- Unit 8 Religious Developments: Jainism, Buddhism, Puranic Hinduism, Vaishnavism, Shaivism
- Unit 9 Art and Architecture: Temple Architecture, Sculpture- Mathura and Gandhara, Painting
- Unit 10 India c. 1200: An Overview

Suggested Readings

- D.N. Jha, *Ancient India in Historical Outline*, Manohar, Delhi, 1998.
- Ranbir Chakravarti, *Exploring Early India*, MacMillan, New Delhi, 2010.
- Romila Thapar, *Early India from the Beginning to AD 1300*, Penguin, 2002.
- Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India from the Stone Age to 12th Century*, Pearson, 2012.

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS
CORE COURSE (CC): HISTORY

SEMESTER I

COURSE (BAB31103T): HISTORY OF INDIA: INDUS CIVILIZATION TO c. 1200 CE

COURSE COORDINATOR AND EDITOR: Ms. PARAMPREET KAUR

SECTION A

SR. NO.	UNIT NAME
UNIT 1	SOURCES FOR THE STUDY OF ANCIENT INDIAN HISTORY: ARCHAEOLOGY, NUMISMATICS, EPIGRAPHIC, LITERARY
UNIT 2	INDUS CIVILIZATION: EXTENT, TOWN PLANNING, ECONOMIC ACTIVITY, DECLINE
UNIT 3	THE VEDIC AGE: ECONOMY, SOCIETY, CULTURE
UNIT 4	POLITICAL CONFLICT IN THE SIXTEEN GREAT STATES, RISE OF MAGADHA
UNIT 5	THE MAURYAN EMPIRE: EXTENT, ADMINISTRATION, ECONOMY, SOCIETY

SECTION B

UNIT 6	THE GUPTAS: EXTENT OF EMPIRE, ADMINISTRATION, ECONOMY, SOCIETY
UNIT 7	KINGDOMS IN THE DECCAN AND SOUTH: CHALUKYAS, PALLAVAS, CHOLAS
UNIT 8	RELIGIOUS DEVELOPMENTS: JAINISM, BUDDHISM, PURANIC HINDUISM, VAISHNAVISM, SHAIVISM
UNIT 9	ART AND ARCHITECTURE: TEMPLE ARCHITECTURE, SCULPTURE- MATHURA AND GANDHARA PAINTING
UNIT 10	INDIA c. 1200: AN OVERVIEW

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: HISTORY OF INDIA: INDUS CIVIZATION TO c. 1200 CE

UNIT 1: SOURCES FOR THE STUDY OF ANCIENT INDIAN HISTORY: ARCHAEOLOGY, NUMISMATICS, EPIGRAPHIC, LITERARY

STRUCTURE

1.0 Learning Objectives

1.1 Introduction

1.2 Archaeological Sources

1.3 Numismatic Sources

1.4 Epigraphic Sources

1.4.1 Check Your Progress I

1.5 Literary Sources

1.5.1 Hindu Literature

1.5.2 Buddhism Literature

1.5.3 Jain Literature

1.5.4 Secular Literature

1.5.5 Check Your Progress II

1.6 Summary

1.7 Suggested Readings

1.8 Questions for Practice

1.8.1 Long Answer Questions

1.8.2 Short Answer Questions

1.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Understand the nature of archaeological sources.
- Acquire information about the numismatic evidences.
- Gain knowledge regarding the epigraphic sources.
- Understand the nature of different types of literary sources.

1.1 INTRODUCTION

Students, why studying history is important? What is the use of history? Some of you would have asked yourself these questions. Studying history is important because it provides you the knowledge about India's past. History is an attempt to know the ways our ancestors lived and overcame different types of difficulties. Knowledge of India's history will help you in understanding better what is happening in the India of today. History teaches you the story of your country, which had started many thousand years ago. By studying history, you will come to know about the kings, merchants, religious personalities and the people, who have made the story of your country possible. The society you live is shaped by the past developments in your country and studying history is one of the ways to know these past developments. The past of our country is very long and it goes back to several thousand years. About this long past of India information is collected from the variety of sources, which our ancestors have left behind. The story of India's past is reconstructed by using the available evidences and a historian uses variety of sources to write the history of ancient India. The sources such as archaeological, numismatic, epigraphic and literary provide valuable information about ancient Indian society, economy, polity and culture to historians, who discover, arrange and refine these sources to give a historical sense to them. Sources do not speak themselves; rather, a historian critically analyses the sources and then interprets the sources to write the history of India's past. Unlike today, neither printing nor paper was known to ancient Indians, who have used dried palm leaves, the bark of the birch tree and plates of copper, and in some cases, large rocks, pillars, stone walls or terracotta tablets for writing. There was also a time, when people were not even aware of writing and about that period the information is provided by the objects which they have left behind, as, for instance, their weapons, ceramics and tools. The sources that help a historian in writing history of India include archaeological, numismatic, epigraphic and literary sources.

1.2 ARCHAEOLOGICAL SOURCES

As a branch of history, archaeology studies the human society through the analysis of past material remains found in surface surveys or in excavations. People of ancient societies have left behind variety of objects, tools, monuments and so forth, and these material remains are used by historians to know about ancient Indian societies. The human beings use variety of objects and build diverse structures for different purposes. Owing of their being durable in nature, these objects and the remains of ancient buildings have survived till now and based on their study, scholars attempt to recreate an image of India's ancient past.

The building remains, for instance, houses, palaces, forts, temples, and monasteries etc., help us to understand the nature of ancient settlements. The presence of forts and palaces suggests an urban character of a settlement and in a same way, remains of religious monuments help us in understanding the religious activities and beliefs of ancient Indians. As you all know, the written records of the Harappan civilization have not been deciphered so far. Yet we know much about the Harappan cities, trade, agriculture, religion and technology due to the discovery of archaeological evidences related to this civilization. In fact, the entire history of the

Harappan civilization till now is mainly based on the archaeological evidences. The building remains (e.g., great bath at Mohenjodaro, granaries at Harappa and dockyard at Lothal) have thrown valuable light on the urban character of the Harappan cities. The terracotta images of mother-goddesses and phallic emblems found in excavations of Harappan cities suggest the popularity of fertility cults in Harappan society. The burial sites of various pre-and-proto historical cultures suggests the prevalence of a religious beliefs in afterlife. Some of the key features of an urban centre, for instance, streets, shops, drains and fortification, are found in excavation of Kaushambi, Rajghat (ancient Varanasi), Ujjain, Pataliputra, Eran and Taxila and it shows their urban character. Sacred buildings of different types indicate their different religious affiliations. The *Stupas* (funerary structure) whereas belonged to Buddhism, temples in general had been associated with Hinduism and Jainism. The earliest remains of the *Stupas* (e.g., Bodh Gaya in Bihar, Sanchi and Bharhut *Stupa* in Madhya Pradesh) belong to *circa* third century BCE, the Hindu temples (e.g., Bhitargaon, Bhitari and Deogarh all in Uttar Pradesh) began to appear in the fourth-fifth century CE. In early medieval period, various regional styles of temple architecture (e.g., Nagara, Dravida and Vesara) developed in different parts of India. Some of the ancient monuments in the form of temples in south India and rock-cut Buddhist monasteries, for instance, at Ajanta are still standing; but much of the material remains of ancient past are still laying underneath earth's surface and archaeological excavations are needed to bring these into light.

In the stone age, the human beings resided in the natural caves and in the form of rock-paintings, the traces of these early humans have survived for instance at Bhimbetaka (Madhya Pradesh). In the historical period, the rock-cut caves began to be constructed for religious communities. The archaeological remains of the rock-cut caves that are found in Barabara and Nagarjuni hills (in Bihar) shows their first appearance in the Mauryan period. King Ashoka and his grandson Dasaratha are mentioned to have donated these rock-cut caves to Ajivika ascetics. In subsequent centuries, several rock cut caves were donated to Buddhist or Jain monks in Karle, Bhanja, Nasik, Kanheri, Junar, Udaigiri and several other places by royal patrons or rich merchants. The rock cut caves of Ajanta are of special mentioning here due to beautiful wall paintings and these rock-cut caves are dated to the period from *circa* 100 BCE to 700 CE. Most of the paintings at Ajanta caves are based on the Jataka stories and depict the various events of Buddha's life.

At both rock-cut caves and structural buildings (e.g., stupas, temples, etc.) remains of ancient sculptures are found. Though the sculptures, for instance, Priest King are found from the Harappan period, they systematically began to be produced in the Mauryan period, when stone became an important medium of artistic expression. In fact, the reign of the Mauryan king Ashoka marks a break between earlier traditions (except Harappan), in which wood was the chief medium of artistic expression, and subsequent tradition, when stone became the medium of artistic works. Following the Mauryan period, stone became the chief medium of artistic expression across India with the patronage coming from various affluent sections of the society. Excavations at Mathura suggest the beginning of idol worship associated with Buddhism, Jainism and Brahmanism from about 200 BCE onwards. On the basis of various differences in the style and form of sculptures, art historians have identified three different schools of sculptural art, viz., Gandhara school and Mathura school. With the emergence of the Hindu temples during the Gupta period, stone sculptures were integrated in the temple

architecture. The sculptures that are found at Hindu temples are based on the mythical as well as historical characters, and these images of divine have been the visual form of human imagination in stone or rock. The sculptural art is important for the study of art-architectural as well as socio-religious developments in Indian society.

Like us, the ancient Indians used variety of pottery types in their everyday lives. The pottery has been one of the important inventions of human being for the purpose of storing, cooking and transportation of goods. In the beginning, pottery was handmade and crude. But after the discovery of potter's wheel, well-proportioned wheel thrown, sun dried or baked in fire pottery began to be manufactured in large quantity. In the excavations of ancient settlements remains of different types of pottery are identified and some of the important ancient pottery types are, viz., the Red pottery, the Ochre Pottery, the Painted Grey Ware (PGW) and the Northern Black Pottery Ware (NBPW). Mostly dishes and bowls of the PGW are found from sites like Atranjikhhera and Hastinapur along with rice, wheat and other cereals. On the other hand, the NBPW, which was a deluxe pottery, are found in urban context and therefore, this pottery type is associated with the second urbanization. About 450BCE, NBPW sites have been found with a greater concentration in the eastern Uttar Pradesh and Bihar. While the NBPW was in use as a deluxe pottery, the Red Ware was used for daily purposes like cooking and storing. Besides ceramics, various types of tools, weapons, and craft objects, jewellery, etc., also are found in archaeological excavations. The presence or absence of these objects in archaeological sites helps the scholars to assess the nature of the settlement under study. For instance, the absence of iron objects in the excavated sites of the Harappan civilization shows the absence of any knowledge regarding iron technology in the Harappan society. Instead of the iron technology, the Harappans were aware of copper smelting and bronze making, and this is the reason why the Harappan civilization is called the Bronze age civilization.

1.3 NUMISMATIC SOURCES

The numismatic study refers to the study of metallic currency that was in use under different dynasties and in different regions of India. In ancient India, people used metallic currency of different types in a same way as we use it as a medium of exchange for buying commodities in market. It is noticeable that not every piece of coin was used as a metallic currency; rather, coins backed by a legitimate issuing authority were accepted by the people for market transactions. Coins are of definite size, shape, and weight standard, and carry marks of authentication in the form of images, symbols, legends and dates on its surface. That side of the coins which carries main message is known as 'obverse' and the other side of it is called 'reverse'. The coins are helpful in establishing genealogies and chronologies of different ruling houses because they usually carry names and images of rulers and deities. The use of metal currency in India was started by about fifth century BCE onwards. The earliest coins in circulation were punch-marked coins (called *panas* or *karshapanas*), and these coins were struck at the weight standard of 32 *ratis* or 57.6 grains. These coins were possibly issued by individuals, group of merchants, city administrations and also by the kings. The punch-marked coins carry various marks/symbols without any name. Most of them were silver coins but copper and bronze coins are also discovered. The punch-marked coins were minted by cutting

pieces from the metal sheets of silver, bronze and copper at a fixed weight standard (i.e., 32 *ratis*). But this technique was increasingly discontinued, when the mould-casting or die-striking technique was introduced in India by the Indo-Greeks. The Indo-Greek rulers were the earliest, who issued coins with the images of rulers, deities and names. This practice continued under the Shaka, the Kushana and the Gupta rulers in subsequent centuries. It has been suggested by scholars that the gold coins were used for higher transactions, while copper and silver coins in day-to-day transactions for necessities. The coins carrying legends (writings) also throw lights on the languages (Sanskrit, Prakrit, Greek) and scripts (Brahmi, Kharoshthi) that have been in use in ancient India. The Brahmi whereas was popular in mainland India, Kharoshthi was mainly used in the north-western India.

The coins provide valuable information about the ancient economies, rulers and trade patterns. A considerable number of Roman gold and silver coins are found in different parts of peninsular India and it throws light on the flourishing Indo-Roman trade in the early centuries of the Common Era. The involvement of the early Indians in maritime trade is further indicated by the depiction of ships on the Satavahana coins. Some scholars believe that the presence of coins whereas shows economic prosperity, the absence of these refers to an economic crisis in ancient India. In addition, the debasement of coins is also taken as an evidence of a financial crisis in the state or a general economic decline. However, not all scholars agree with this proposition. Because, the minting of coins or debasement of coins depends on the availability of precious metal. In a situation, where the supply of precious metal was reduced or restricted, the rulers would have alloyed or debased their coins in a response to an increased demand, due to the expanding volume of economic activities, for metallic currency. Several rulers are only known from their coins. In fact, most of the Indo-Greek rulers are known to us mainly from their coins. Except numismatic evidences, we do not have much information, for instance, about the Mitra and the Naga rulers of ancient India. Without numismatic evidences our knowledge about the Gupta king named Ramagupta, who ruled between Samudragupta and Chandragupta II, would have been very restricted. Coins help in ascertaining the character of ancient polities. For instance, the coins of the oligarchies (e.g., Malavas, Arjunayanas, Yaudhyeas, and so forth) usually carry the expression, *gana* that throws light on their non-monarchical character. The images of the Greek, Iranian and Hindu deities and Buddha are identified on the Kushana coins and it suggest the presence of people of diverse cultural-religious backgrounds in their empire. The expression *dinara* that is used by the Guptas for their gold coins was actually derived from the Roman term, *denarius*. The Gupta rulers have issued coins to commemorate important events of their lives. For instance, Chandragupta I issued coins, depicting him along with his queen Kumaradevi, to commemorate his marriage. In a same way, 'lion slayer type' coins of Chandragupta II exhibit the Gupta ruler's conquest of western India.

1.4 EPIGRAPHIC SOURCES

The earliest inscriptions were issued by the Mauryan rulers in ancient India, and the king Ashoka is known to have issued several royal edicts in his lifetime. These inscriptions were written on stone pillars and rock surfaces across the Indian subcontinent in the Brahmi script in mainland India and the Kharoshthi script as well as the Greek script in north-western India.

Ashokan inscriptions were written down in Prakrit script in mainland India and in the Greek or the Aramaic script in north-western India. Not only his inscriptions throw light on the important events of his life and his activities, but also the regional variation in the use of script and languages. The Ashokan inscriptions have been used to write the history of Mauryas with precise dates and chronology of events. Following the Mauryan period, large number of inscriptions belonging to the period from *circa* 200 BCE to 400 CE were issued by people of diverse backgrounds. Not only rulers but merchants, artisans, monks and nuns began to record their donative acts in the form of inscriptions. A large number of such inscriptions have been collected from the Buddhist sites, for instance, Sanchi, Bhahrut, Mathura, Nasik, and Karle. From about the fourth century CE, several royal houses (e.g., the Guptas, the Vakatakas, the Rashtrakutas, the Chalukayas, the Pallavas and the Cholas among others) began issuing their inscriptions. Their inscriptions are found on copper plates, stone surfaces, and temple walls. From these inscriptions information about dynastic genealogies has been gleaned. These inscriptions also shed light upon various military, religious, monetary and donative acts of different rulers, ministers and queens. The inscriptions that belong to the category of *prashasti* (eulogies) are an important source to know about the military achievements of the ancient rulers. For instance, the Allahabad stone pillar inscription narrates the military exploits of the Gupta King Samudragupta. The inscriptions also help in the study of political structures, administration, and revenue system of the ancient kingdoms.

The inscriptions are written in various languages like Sanskrit, Prakrit, Tamil and Telugu etc. Between the fourth and the sixth century CE, Sanskrit was the language of the royal inscriptions; but in the post-Gupta period, several regional languages began to be used for writing inscriptions. Tamil became the important language under the Pallava rulers in South India and several bilingual Sanskrit-Tamil inscriptions of the Pallava rulers began to be issued from the seventh century CE onwards. Likewise, the Kannada language appeared in inscriptions in the sixth-seventh century CE onwards and the Telegu language in the sixth century CE onwards. As far as the dates are concerned, scholars have identified several eras, for instance, the Vikram *samvat* (starting in 57-58 BCE), the Shaka *samvat* (starting in 78 CE), the Kalachuri-Chedi era (starting in 248 CE) and the Gupta era (starting in 319 CE) in the inscriptions of different rulers. The inscriptions therefore appear to be an attempt on the part of the rulers and other people to record specific events/activities on durable material. The inscriptions provide information about the issuing authority, purpose and act of writing. Unlike manuscripts, inscriptions are recorded on much durable materials, and they provide information about what people were actually doing in a specific place and time. The geographical spread of inscriptions helps in assessing the boundaries of the related ruler. For instance, the spread of the Ashokan inscriptions have been used to demarcate the boundaries of the Mauryan empire in the third century BCE. Here it is noticeable that not all inscriptions that would have been issued by any king of ancient India are usually discovered and the discovery of an inscription therefore depends more on chance. The inscriptions written on moveable material, for example, copper plates could have been shifted away from their original place. But inscriptions do have limitations. Sometime confusion is created, when the rulers of same name are mentioned in inscriptions. Or if a name is skipped from the genealogy section of the inscription, then it creates confusion. For instance, the name of the Gupta king Ramagupta is not included in the

genealogy of the Gupta rulers in their inscriptions, but the numismatic evidences show his presence.

1.4.1 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Define the archaeological sources?

2. Write a note on the NBPW?

3. Comment on the *karshapanas*?

4. Who issued the earliest inscriptions in ancient India?

5. What is *Prashasti*?

1.5 LITERARY SOURCES

The literary sources that are used by scholars are of both religious and secular nature; they are composed in diverse languages (Sanskrit, Pali, Prakrit, Tamil, Greek, Latin, Chinese, etc.) and several scripts (Brahmi, Kharoshthi, etc), which makes their study a specialized craft requiring proper training and consistent practice. The literary sources not only inform us about the ancient society, economy, polity and culture, but it also sometime provides information about their authors and the audience. As the ancient texts have been composed by different authors at different times, they show a variation in their authors approach to their contemporary society. For instance, the texts of the Hindus, Buddhists and Jains display stark differences in their approach to human life as well as divinities. Historians therefore critically analyse the literature, its authorship, date, and perspective before using it for writing the history of ancient India.

1.5.1 HINDU LITERATURE

In Brahmanical tradition, the literature is broadly divided into two groups: *shruti* meaning heard and *smriti* meaning remembered. In *shruti* category comes four Vedas. These are the *Rigveda*, the *Samaveda*, the *Yajurveda* and the *Atharvaveda* besides the Brahmana texts, the *Aranyakas* and the *Upanishads*. It was believed that these were heard by the sages while meditating or were revealed by the gods to them. In this way, according to traditions, the *shruti* literature was not created by human beings rather descended upon them. On the other hand, texts like Vedanga, Puranas, Epics and *Dharmashastras* come under the category of *smriti*. The term *Veda* is derived from the root *vid* literally meaning 'to know.' Hence, it means knowledge or wisdom. The Vedic literature belongs to the period from about 1500 to 600 BCE.

It comprises of mainly the four *Vedas*, the *Brahmana* texts (different from brahmana *varna*), the *Aranyaka* texts and the *Upanishads*.

The oldest Veda is *Rigveda* belonging to the period from about 1500 to 1000 BCE. It contains ten *mandalas* or books comprising 1,028 hymns. Rest of the three *Vedas* (*Sama*, *Yajur*, and *Atharva*) belong to the period from about 1000 to 600 BCE. In the sixth century BCE was written a text named *Nirukta* by Yaska on the etymology of the words in the *Rigveda*. The *Samaveda* comprises of 1,810 hymns and these hymns are meant to be sung during rituals. The *Yajurveda* is different from the *Samaveda* because it mainly deals with rituals that were performed at different sacrifices. On the other hand, the *Atharvaveda*, besides comprising hymns, also contains magical charms and spells to ward off diseases or ill-fate, to gain material success and to subdue the enemies. The *Saunakiya/Sh Shaunaka* recension of the *Atharvaveda* comprises 731 hymns divided into 20 books. The *Brahmanas* (different from brahmana *varna*) explain the origin and meaning of various hymns of *Samhitas* (or *Vedas*). On the other hand, the *Aranyakas* (forest books) provide interpretations of the symbolic and philosophical meanings of sacrificial rituals. They comprise knowledge of the mysteries of spirit and rituals. It was believed that this knowledge could only be conveyed in the isolation of forests. The nature of *Upanishads* is entirely different from the *Brahmanas* and the *Aranyakas*. The term *Upanishad* is derived from *upa-ni-sad*, i.e., to sit down near someone. It refers to a knowledge conveyed from one person to another secretly. The *Upanishads* are 108 in number, and some of these are: *Brihadaranyaka Upanishad*, *Kaushitaki Upanishad*, *Tattiriya Upanishad*, *Chandogya Upanishad*, *Kena Upanishad* and several others. They mainly contain philosophical discourses revolving around the concepts of *atman* (self) and *brahma/brahmana* (Supreme Being).

The supplementary texts called *Vedangas* literally meaning ‘limbs of *Vedas*’ were composed between the sixth century BCE and the second century BCE. The *Vedangas* helped in the proper recitation and understanding of the four *Vedas*. The number of *Vedangas* is six: i) *Siksha* (pronunciation), ii) *Kalpa* (ritual), iii) *Vyakarana* (grammar), iv) *Nirukta* (etymology), v) *Chhanda* (meter), and vi) *Jyotisha* (astrology). The *Kalpa-sutra* comprises *Dharmasutras*, which are legal treatises providing rules and regulations for the functioning of ancient Indian society. The term *Dharma* is derived from the root *dhri* meaning ‘to maintain or support or sustain,’ and it refers to a group of legal treatises mainly comprising: *Dharmasutras*, *Smritis*, *Tikas* and *Nibandhas*. In the category of *Dharmasutras* are included compositions of *Apastamba*, *Baudhayana*, *Gautama* and *Vasishtha* and these were composed between *circa* the fifth century BCE and the second century BCE. The *Dharmashastras* including the *Manu-smriti*, the *Yajnavalkya-smriti*, the *Narada-smriti*, the *Katyayana-smriti* and the *Brihaspati-smriti* were composed in the first half of first millennium CE. They provide information about royal functions, administration, various ministers, judicial machinery and so forth. Both the *Dharmasutras* and the *Dharmashastras* provided the rule and regulation for the functioning of the ancient Indian society.

The *Mahabharata* and the *Ramayana* were composed by the Gupta period and they reflect on the religious and cultural beliefs of ancient Indians. The *Mahabharata* of *Vyasa* comprised about 100,000 verses and therefore, it is also known as the *Shatasahasri Samhita*. This epic narrates the adventures and life of *Kaurava* and *Pandava* brothers of *Hastinapura*. In a similar way, the *Ramayana* of *Valmiki* comprises about 24,000 verses. The focus of the

Ramayana is the life and adventures of the Ayodhya prince, Rama, his wife Sita and brother Lakshmana. Both the *Mahabharata* and the *Ramayana* are associated with different incarnations of the Hindu god Vishnu and therefore, these epics are considered holy by the Hindu community in India. The cities for instance, Hastinapura, Kurukshetra, Mathura and Indraprastha (Delhi) that are frequently mentioned in the *Mahabharata* are located in the Indo-Ganga divide region. The cities for instance, Ayodhya and Mithila that are mentioned in the *Ramayana* are located in the mid-Ganga valley area. Therefore, the geographical focus of the *Mahabharata* whereas is in the Indo-Ganga divide, the *Ramayana*'s core geography is the mid-Ganga valley.

The nature of the Puranas is different from the Hindu epics and they too are considered holy in India. The Puranas are more like a store-house of traditions, legends, myths, dogmas, rituals, moral codes and religious and philosophical principles. The term Purana means 'old' and there are eighteen chief Puranas, viz., *Matsya*, *Vishnu*, *Markandeya*, *Bhagavata*, *Brahmanda*, *Bhavisya*, *Agni*, *Narada*, *Garuda*, *Padma*, *Varaha*, *Kurma*, *Linga*, *Shiva*, *Skanda*, *Brahmavaivarta*, *Vamana* and *Brahma*. Originally, the Puranas were a part of a long oral tradition before their final compilation by the sixth century CE. However, additions and modification continued in the Puranas in subsequent centuries. The Puranas deals with range of themes like grammar, geography, genealogy, astrology, polity and also shed some light on society, economy, religion, *tirthas* and legal matters. From historical point of view genealogical section of the Puranas provide lists of mythical as well as real ruling houses, for instance, the Nandas, the Mauryas, the Indo-Greeks, the Shakas, the Kushanas and the Satavahanas, up to the Gupta period. From a geographical point of view the Puranas were centred in the Ganga Valley, western and northern India with almost no reference to the South.

1.5.2 BUDDHIST LITERATURE

The Buddhist literature can be grouped into canonical and non-canonical categories. The canonical literature comprises those compositions that provide rule and regulations for the functioning of the Buddhist monasteries; Buddhist monks and nuns; and Buddhist lay worshipers. In addition, basic principles of the sect are included in the canonical literature. The three Buddhist canons written in Pali (commonly known as *Tripitaka* meaning three baskets) are: the *Vinaya Pitaka*, the *Sutta Pitaka* and the *Abhidhamma Pitaka*. The *Vinaya Pitaka* is a collection of rules and regulations for monks and nuns. The *Sutta Pitaka* contains the teachings of Buddha and his close companions. And the *Abhidhamma Pitaka* is a work on Buddhist philosophy. Contrary to these, the non-canonical literature comprises, for instance, the Sri Lankan histories (e.g., the *Mahavamsa* and the *Dipavamsa*), the Jataka tales, biographies of Mahatma Buddha (e.g., *Buddhacarita* of Asvaghosa, circa 200 CE, and *Lalitavistara*, circa 100-200 CE) and so forth. The Sri Lankan histories revolve around Buddha's life, Buddhist councils, accounts related to the Mauryan King Ashoka and several Sri-Lankan rulers. On the other hand, the Jataka tales narrate the stories relating to the previous births of Mahatma Buddha. From the Jataka tales, historians get to know about the social and economic life of the ancient people. The compilation of the Jataka tales possibly had taken place sometime between circa third century BCE and the second century CE.

1.5.3 JAIN LITERATURE

Like the Buddhist literature, Jain literature is grouped into canonical and non-canonical categories. The sacred literature of Jains is written in Ardha-Magadhi (a form of Prakrit) and the canonical literature is generally called, the *Siddhanta* or *Agama*. The canonical literature provides information about the rules and regulations for the conduct of Jain monks, the Jain doctrines and philosophy, and stories of Jain ascetics and merchants. It also consists of valuable information about social and cultural life of ancient India. The exegetical literature (e.g., the *Niryukti*, the *Bhasa/Bhasya*, the *Curni* and the *Tika*) aims to help the teachers to explain and interpret the Jain canons to students or lay worshippers. The non-canonical literature consists of several Epics, Puranas (Svetambaras call them *Charitas*) and story literature. The Jains have their own version of the *Ramayana* which is known as the *Paumacaria* (circa fourth century CE). They also have their own Puranas, e.g., the *Padma-charita* or the *Padma-Purana*, the *Maha-Purana* and the *Harivamsa-Purana*. The *Harivamsa-Purana* (circa eighth century CE) provides a Jain version of the stories of Pandavas, Kauravas, Krishna, Balarama and others. Jainism also has a rich story writing tradition. The texts like *Vasudevahindi* (circa sixth century CE), the *Samaracchakaha* (circa eighth century CE), and the *Kuvalayamala* (circa eighth century CE) are few of the best example of Jain story literature. The story literature throws valuable light on ancient Indian society, culture and economy from a Jain perspective.

1.5.4 SECULAR LITERATURE

Besides the religious literature, the ancient Indians have composed variety of secular texts. In the category of the secular literature, the grammatical texts (e.g., Panini's *Ashtadhyayi*, Patanjali's *Mahabhashya* and Katyayana's *Varttikas*), Sanskrit lexicon (Amarasimha's *Amarkosha*), treatise on dramaturgy (Bharata's *Natyasastra*), urban arts (Vatsayayana's *Kamasutra*), drama/poetry (e.g., compositions of Kalidasa, Sudraka, Dandin, Vishakhadatta and so forth), and biographies (e.g., Banabhatta's *Harshcharita*) are included. Among the important treatises on political economy are placed the texts, for instance, the *Arthashastra* of Kautilya and the *Kamandakiya Nitisara*. The *Brihatsamhita* by Varahamihira (the sixth century CE) deals with astrology and astronomy besides providing information about society and economy of northern India in the Gupta period. The text named *Krisiparasara* is amongst the earliest compositions on agriculture.

The writings of the foreign travellers of India also provide valuable information about ancient India from non-indigenous perspective. One of the most important Greek text on the Mauryan Indian was called *Indika* and it was authored by a Greek ambassador Megasthenes in the court of Chandragupta Maurya. Megasthenes provides a first-hand account of the ancient Indian society and polity. The writings of the Greco-Roman authors, for instance, Diodorus, Strabo, Pliny the Elder, *Periplus of the Erythraean Sea* of an anonymous Greek traveller, Claudius Ptolemy and Cosmos Indicopleustes also provide valuable information about maritime trade, trading ports, trading commodities and patterns of trade in the Indian Ocean. In addition to the Greco-Roman sources, the travel accounts of the Chinese Buddhist pilgrims (e.g., Fa- Xian in India, 399-414 CE and Xuan Zang in India, 629-641 CE) inform us about the various Buddhist sites in ancient India. Fa- Xian whereas visited India during the reign of the

Gupta ruler Chandragupta-II, Xuan Zang's travel to India happened at a time, when the Pushyabhuti king Harshavardhana ruled entire north India.

The information about South India is provided by the Sangam literature, which was composed between circa second century BCE and the third century CE. This literature is divided into two groups: *Melkannakku* or 18 major narrative texts and *Kilkanakku* or 8 minor didactic works. According to the Tamil legends, the Sangam literature was composed in three assemblies (two in Madurai and one in Kapatapuram) that took place under the Pandya kings patronage. Bardic in nature, the Sangam literature throws valuable light on the Chera, the Chola and the Pandya polities of Southern India. The major themes of the Sangam literature are love (*akam*) and war (*puram*) revolving around the heroic exploits of (either Chola or Chera or Pandya) individuals. The famous Tamil text, the *Tirukkural* is a philosophical work, while the *Tolkappiyam* deals with the Tamil grammar. Tamil epics, the *Silappadikaram* 'the Song of the Anklet' of a Jain monk Ilango Adigal and the *Manimekalai* 'the Jewel Belt' of a Buddhist monk named Sattanar were compiled by the sixth century CE and they revolved around the lives of a merchant son, Kovalan, his wife Kannagi, a courtesan named Madhavi and a daughter of Kovalan and Madhavi, named *Manimekalai*. These Tamil epics shed light on the position of women and the life of elites in Kaveripattanam, Madurai and other cities in south India.

1.5.5 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Write the names of four Vedas.

2. Write a note on the *Vedangas*?

3. Write a note on the Puranas?

4. Explain the term, *Tripitaka*?

5. Comment on the Sangam literature.

1.6 SUMMARY

Students, the history writing is a craft and a historian gains expertise in this craft only after a long and intense training. The sources that are used by historians to write history have their limitations due to their different natures. The archaeological remains of past societies help historians in understanding the day-to-day life of people, but they do not provide much information about the abstract philosophies and thinking processes of ancient Indians. The numismatic evidences are valuable source for the study of ancient economies and inform us about their issuers and their circulation. Yet they cannot be used to write the history of, for

instance, ancient Indian's artistic taste, food habits, political processes and liturgical practices. In a same way, inscriptions are useful for the study of specific historical moments associated with individuals, communities and dynasties. But the inscriptions fail to throw much light on the art and architecture. The literary sources whereas provide valuable information about society, economy, polity and culture of ancient India, but they often carry their author's biases. In spite of having their limitations, the sources (archaeological and literary), if studied together, can be used to develop a wholistic understanding of ancient societies. The available sources therefore are used by historians critically and also in relation to each-other for writing India's ancient history.

1.7 SUGGESTED READINGS

R. S. Sharma, *India's Ancient Past*. New Delhi: Oxford University Press, 2008.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*. New Delhi: Penguin Books, 2002.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*. Delhi: Pearson-Longman, 2009.

A.L. Basham, *The Wonder That Was India (A survey of the history and culture of the Indian sub-continent before the coming of the Muslims)*, London: Picador an imprint of Pan Macmillan Ltd., 2004.

1.8 QUESTIONS FOR PRACTICE

1.8.1 LONG ANSWER QUESTIOS

1. What are the sources for the study of ancient Indian history? Write an essay.
1. Discuss the importance of archaeological sources in the study of ancient Indian history?
2. Highlight the main characteristics of the numismatic sources.
3. Write an essay on the epigraphic sources.
4. Assess the importance of literary sources in the study of ancient Indian history.

1.8.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Write a short note on Upanishads?
2. What do you know about Puranas?
3. Write few sentences on punch marked coins?
4. Comment on Ashokan inscriptions.
5. Write a short note on Ramyana?
6. Who was Kautilya? Name his famous book.
7. Mention four points of historical importance of the Mahabharata.
8. What is the importance of coins as historical sources?

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: HISTORY OF INDIA: INDUS CIVILIZATION TO c. 1200 CE

UNIT 2: INDUS CIVILIZATION: EXTENT, TOWN PLANNING, ECONOMIC ACTIVITY, DECLINE

STRUCTURE

2.0 Learning Objectives

2.1 Introduction

2.2 Extent of the Civilization

2.3 Town Planning

2.3.1 Check Your Progress I

2.4 Economic Activity

2.4.1 Agriculture

2.4.2 Animal Husbandry

2.4.3 Trade and Commerce

2.4.4 Craft and Industry

2.5 Decline of the Indus Civilization

2.5.1 Check Your Progress II

2.6 Summary

2.7 Suggested Readings

2.8 Questions for Practice

2.8.1 Long Answer Questions

2.8.2 Short Answer Questions

2.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Understand the nature of the Indus civilization.
- Acquire information about the town planning.
- Gain knowledge regarding the economic activities.
- Acquire information about the decline of the civilization.

2.1 INTRODUCTION

Students, some of the earliest cities in India were founded on the banks of river Indus and its tributaries in the third millennium BCE and therefore, the urban culture with which these cities had been associated is named as the Indus civilization. Another name that is suggested for this civilization is the Indus-Sarasvati civilization because several sites of this civilization are also found in the now-dry river valley of the Ghaggar-Hakra (usually identified with the Rigvedic Sarasvati river). But the identification of the Ghaggar-Hakra with the Rigvedic Sarasvati is not accepted by all the scholars, who prefer to use either the name Indus civilization or the Harappan civilization for this first urban culture of India. Since number of sites associated with this civilization are also found in regions away from the Indus valley and the Ghaggar-Hakra valley, scholars often use the name Harappan civilization because this civilization was first discovered at the modern site of Harappa that is situated in the province of West Punjab in Pakistan. The naming of civilization after the site where it is first identified has been an academic convention; however, the use of the name Harappan civilization does not mean that all the sites of this civilization are identical to Harappa. Since the Indus people lacked the knowledge of iron technology and have mainly used copper and bronze implements, this civilization is also known as the Bronze age civilization. Our knowledge of this civilization is entirely based on the archaeological evidences because the script of the Indus people has not been deciphered so far.

2.2 EXTENT OF THE CIVILIZATION

The discovery of the Indus civilization was first announced in the year 1924 by John Marshall, who had been the Director General of the Archaeological Survey of India. Besides Marshall, two Indian archaeologists namely Dayanand Sahani and Rakhhal Das Bannerji have been associated with the discovery of this civilization. It was Dayanand Sahani, who started excavating Harappa in 1920 and Rakhhal Das Bannerji first excavated Mohenjodaro in 1921. Based on the archaeological findings at Harappa and Mohenjodaro, John Marshall announced the discovery of the Indus civilization. Subsequently, many more sites were discovered and excavated. According to one estimate, the total number of Indus sites now is about 1022. Out of 1022, 406 sites are in Pakistan and 616 in India. Some of the well excavated and studied Harappan sites are, Harappa, Mohenjodaro, Sutkagendor (in Pakistan), Kot Diji and Chanhudaro (in Sind), Ropar (in Panjab), Lothal and Dholavira (in Gujarat), Rakhigarhi and Banawali (in Haryana), Kalibangan (in Rajasthan) and so forth. However, only 97 sites out of more than one thousand have been excavated extensively so far. From geographical point of view, the Indus sites are spread over modern Afghanistan, Baluchistan, Pakistan and North Western India (Panjab, Haryana, Parts of Gujarat, and western Uttar Pradesh). The total area covered by this civilization ranged between 680,000 to 800,000 square km. This civilization roughly covers an entire area between Jammu in the north to Narmada estuary in the south and from Sutkagendor on the Makran coast of Pakistan in the west to the Alamgirpur in the Saharanpur district of Uttar Pradesh in the east. One isolated site at Shortughai is found in Afghanistan of this civilization.

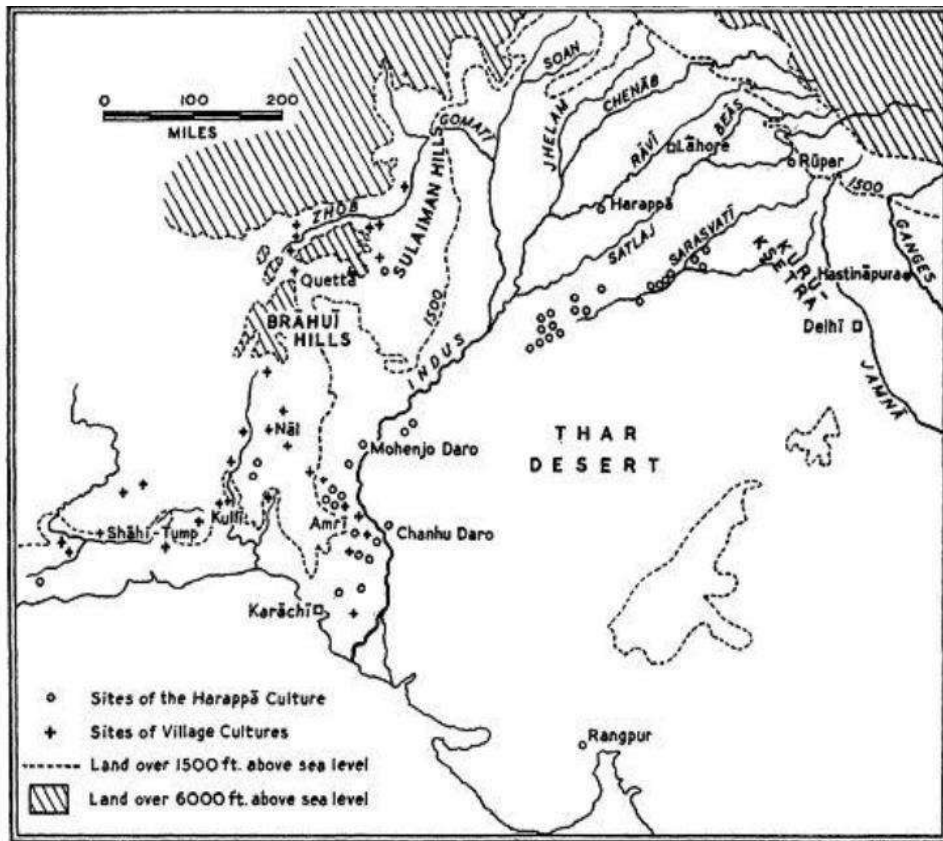
Scholars have different views on the origin of the Indus civilization. Some scholars, for instance, E. J. H. Mackay, D. H. Gordon and S. N. Kramer trace the origin of this civilization from the migration of people from Sumer (southern Mesopotamia) to the Indus valley. It is argued that these people from Mesopotamia brought the idea of civilization and founded urban settlements in the river valley of the Indus. Not differently, but Mortimer Wheeler argued that the idea of civilization diffused from West Asia and it reached the Indus valley, where it gave birth to an urban civilization. This theory is rejected by Indian scholars on the basis of many characteristic differences between the Mesopotamian and the Indus civilization in terms of town planning, script and material culture. Recent studies, therefore trace the origin of the Harappan civilization from the local farming communities of Baluchistan which first emerged in the seventh millennium BCE. These farming communities prepared the ground for the emergence of several regional cultures that predated the rise of Indus cities. In India, Amalananda Ghosh identified close similarities between pre-Harappan Sothi culture of Rajasthan and the mature Harappan culture. On the other side of the border, a Pakistani archaeologist M. R. Mughal established a connection between the pre Harappan Kot Diji culture and the mature Harappan phase. Studies of both, Ghosh and Mughal thus showed the emergence of the Indus civilization from the early Harappan cultures.

Now scholars invariably accept that the Kot Diji culture (in a vast region comprising parts of Panjab and northern Sind), the Sothi-Siswah Culture (in the area comprising northern Rajasthan, Haryana and parts of Panjab), and the Amri-Nal Culture (located in Baluchistan, Central and Southern Sind) provided a firm base on which the foundations of the mature Harappan culture were laid. Based on the archaeological evidences, different cultural phases of the Indus civilization are identified and these are: first, the Early Harappan period that is dated to *circa* 3200 BCE- 2600 BCE. Second, the Mature Harappan period that is dated to circa 2600 BCE- 1900 BCE, and third, the Late Harappan period that followed the Mature phase is dated a period between circa 1900 BCE- 1300 BCE. The early phase was a formative phase of this civilization and the late phase emerged after the decline of the urban lifestyle. From our perspective, therefore, the mature phase is the focus of discussion; it is because the mature phase represents the highest stage of the Indus civilization, when in true sense the Indus people had developed a cosmopolitan attitude; they lived an urban life, learnt writing, perfected various crafts, and indeed formed a common culture.

2.3 TOWN PLANNING

How the Indus cities were built? What was their lay-out? Our answers to these questions are based on the excavations of Mohenjodaro and Harappa. Both the cities have been horizontally excavated over the period of several decades. But after partition, Mohenjodaro and Harappan went to Pakistan and in India scholars, therefore, shifted their focus on the sites like Dholavira, Lothal, Kalibangan and Rakhigarhi to understand the urban planning of the Indus cities. The Indus cities of Mohenjodaro, Harappa and Kalibangan had been well planned and they were divided into two sections – citadel or upper town and lower town. However, the city named Dholavira is the only city that is divided into three sections, viz., citadel, middle town and lower town. Possibly, the citadel was occupied by the ruling class and the common people lived in the middle or lower towns. These cities were surrounded by fortification walls, and citadel

of Harappa for instance was surrounded by a thick mud-brick wall, with massive towers and gateways, and the structures inside were raised on one or more higher platforms. The houses were built on higher platform to protect these from flood water. The houses made of burnt or sun-backed bricks followed the grid system. Roads were broad and cut across one another almost at right angles. The city thus, was divided into several blocks. The roads were connected to lanes and on the both sides of the lanes were situated the houses of Indus people.

Sites of the Harappa Culture¹

The most remarkable feature of town planning of Mohenjodaro is uniform houses, which were rectangular in plan and have been of varying sizes. Generally, rooms were arranged around a courtyard in the houses that had a single entrance and separate bathing cells. Remains of double stories houses, possibly occupied by the affluent people, are also discovered at Mohenjodaro. In the Indus cities, houses had systematic drainages and these drainages were laid out throughout the city. Each house had its waste running out, sometimes through terracotta pipes fitted together, into cess-pit. These cess-pits were linked to the drains running alongside the road. In Mohenjodaro, which was situated on the bank of river Indus, a rectangular tank, measuring 12x 7 meters in length and width, while it was 2.4 meters deep, is found and it is named as the Great Bath. This water tank had staircases on opposite sides for entering into it and evidences of several rooms adjoining the bath, on the north and east are also discovered by archaeologists in excavations. It is suggested that this Great Bath was associated with ritual

¹ A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co.,1954, p.45

bathing. Remains of granaries are found in Mohenjodaro and Harappa, which shows that agriculture produce was shifted from countryside to the cities and stored in the granaries. About 2,000-3,000 houses are identified in Mohenjodaro and most of these houses had water-wells. On the other hand, each house in Harappa was built with a latrine connected to the street drains. In the lower town of Harappa, various workshops of shell-cutting, bead making and copper smelting were located. The elaborate arrangements for drinking and bathing water in the Harappan cities exhibit a high sense of personal hygiene among the city dwellers.

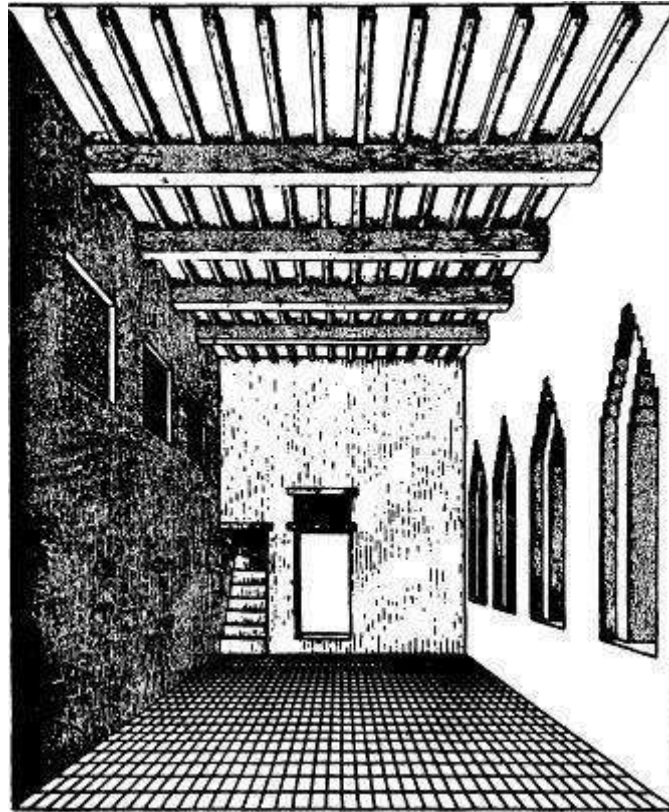

The Great Bath, Mohenjodaro²

Dholavira was another important Indus city, which is located in the Rann of Kachchh (Gujarat). Unlike other Harappan cities, it had citadel, middle city and a lower town and each section had been surrounded by a massive wall, made of stones, with gateways. A large open area in the middle of settlement was possibly for public ceremonies. The most important finding from Dholavira is a long inscription in Indus script which was originally put on the castle gateway. To fulfil the demand of water in the city, dams had possibly been built across two local streams (Manhar, and Mandisar) to channelize their water into reservoirs. Several large, deep-water cisterns and reservoirs are found located in the citadel and lower town for the storage of rainwater. Like Dholavira, Kalibangan was situated on the dried-up bank of the Ghaggar (in Rajasthan). Kalibangan came into existence in the early Harappan period and it was rebuilt during the Mature Harappan phase. From Kalibangan, remains citadel and lower downs are found and several fire-alters that possibly had been used for the performance of sacrificial rituals are reported from here. Lothal is located in the coastal flats of the Gulf of Cambay beside a tributary of Sabarmati in Gujarat is identified as a dockyard. The commercial character of this town is evident from several workshops of bead-makers, shell-cutters, and metalworkers which had been present in Lothal. The same is evident from the discovery of a Persian Gulf (Sumerian) seal here, and it clearly shows the commercial relations of Lothal with the cultures

² A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co.,1954, p.71.

of West Asia. Lothal was surrounded by a thick mud wall and several fire-alters are found here in excavation.

Interior of a House of the Harappā Culture³

2.3.1 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Comment on the extent of the Indus civilization?

2. Who was Rakhal Das Bannerji?

3. Comment on the layout of Dholavira?

4. Write a note on the Great Bath?

5. Which Harappan cities have yielded remains of granaries?

³ A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co.,1954, p.51.

2.4 ECONOMIC ACTIVITY

The construction of massive cities of Mohenjodaro, Harappa and several others, was made possible by the flourishing economy of the Indus civilization. A strong agrarian base enabled the urban dwellers of Indus cities to indulge in variety of commercial and craft activities. Based on the archaeological evidences, scholars have identified several possible professions that had been pursued by the Indus people. The Indus people appears to have been involved in hunting, pastoralism, agriculture, artisanal works and inter-and-intra regional trade. Yet, the agriculture seems to have formed the backbone of the Indus economy.

2.4.1 AGRICULTURE

The Indus civilization was spread over geo-ecologically diverse regions which comprised river valleys, arid zones, coastal areas, plateau and hilly terrains. Such a diverse geo-ecological setting impacted the agricultural practices. The Indus peasants cultivated both *rabi* (winter crops, for instance, wheat, barley, chickpea, field-pea, lentils, linseed, Mustard) and *kharif* (summer crops, for instance, bajra, ragi, jowar, sesame, cotton). Since, rice remains are reported only from two sites, viz., Lothal and Rangpur, wheat and barley appear to have been staple food grains. Even though, the earliest evidences of cotton cultivation are found from the Neolithic site of Mehargarh, its cultivation continued in subsequent periods as it appears from the finding of a piece of cotton cloth from Mohenjodaro. The textile production based on cotton cultivation was one of the important craft activities in the Indus civilization.

The Indus peasants used wooden ploughs, hoes and digging sticks for cultivation. The prevalence of plough agriculture is firmly established by the evidences of furrows and ploughed fields from the early Harappan phase of Kalibangan. Likewise, remains of a ploughed field have been recovered from the Indus settlement at Shortughai in the North-eastern Afghanistan. The same is further reinforced by the discovery of terracotta models of ploughs at Banawali (in Haryana) and Jawaiwala (in Bahawalpur, Pakistan). As far as the irrigation is concerned, a regional variation is evident from the available archaeological evidences. The bunds or embankments of mud or stone, similar to present day *gabarbands* in Baluchistan, seems to have been built to divert river water in some areas. The remains of a well and associated drains at Allahdino of the period of the Indus civilization are found near Karachi and they possibly were in use for irrigating the low-lying fields. Scholars have found remains of a canal that was built by the Indus people near Shortughai; this canal drew water from the Kokcha River. In a similar manner, evidence of a stone-block dam that collected run-off water from hills for irrigation is discovered in upper Hub valley bordering north-western Sind. In the Indus plains possibly, flood water was used for irrigation.

2.4.2 ANIMAL HUSBANDRY

The Indus people were aware of a vast range of domesticated and wild animals. Amongst the domesticated animals, sheep, goat, cattle, buffalo, pig, camel, cat, dog and ass are included. But the most important domesticated animals were humped cattle, remains of which are found across the Indus civilization. The bones of buffalo, sheep and goat are discovered in considerable quantity and these animals in general would either have been used for food in the

form of meat and milk or as draught animals. Sheep was reared most likely for extracting wool. Remains of the wild varieties of sheep, goat, deer, possibly ass, and pig are also reported. Even though bones of elephants and camel are found but rarely. Bones of camel are reported from Kalibangan and in a same way, bones of Indian rhinoceros are discovered at Amri. Although elephant, rhinoceros and tiger are depicted on the Indus seals, but their remains of their bones are discovered rarely in excavations. Wild animals such as sambar deer, the spotted deer, and hog deer and many varieties of tortoise were hunted by the Indus people for food. Remains of fish bones are reported and the discovery of marine catfish remains at Harappa suggests that the dried sea fish would have been traded as far upstream as Harappa from the Makran coast. The Indus people were aware of peacocks, rabbits, pigeons, monkeys, ducks and wild fowl and this fact is well established from paintings on pottery and their representations in terracotta figurines.

2.4.3 TRADE AND COMMERCE

The most distinctive feature the Indus civilization was its urban culture, which thrived on the resources made available by the trade that took place at various levels. Based on the available evidences, the Indus people appears to have been trading at three different levels. First, local village-town trade; second, long distance trade within the territory of the Indus civilization; and third, trade and commerce with other regions and foreign cultures. The Indus people used two wheeled carts for transportation. Based on the toy models found from different Harappan sites, it appears that three forms of vehicles were in use. First, and most common, was a two-wheel cart with a broad frame; it could have been used for goods transport. Second was a four-wheel cart with a spoon like wooden frame protecting the occupant-driver. And third seems to have been a light cart or chariot, of which we have bronze models from Harappa and Chanhudaro. Since, the wheels in all these models are spokeless, it is speculated that the Indus people mainly used the solid wheels. In addition to wheel carts, pack animals such as ox, donkey, goat, and sheep were also employed by them to carry merchandises. Camel seems to have come in use towards the end of the mature phase of the Indus civilization. Several Indus cities had been located on or near riverbanks, and therefore, the riverine transportation would have also been functional. The same is also evident from the depiction of boats on the Indus seals, and terracotta models of boats that are found at Harappa and Lothal. In addition to land routes, coastal routes connecting Gujarat (Lothal, Dholavira) to Sutkagendor in Makran coast were in use.

One of the most significant evidence of the exchange between villages and towns is the granaries that are found at Harappa and Mohenjodaro. It seems that the state officials maintained some sort of an administrative mechanism to collect grain by way of tax levied on villages attached to the two towns, and then this grain was shifted to cities, where it was stored in granaries for future consumption. At Mohenjodaro whereas the granary is within the Citadel area, at Harappa it is just outside the Citadel well away from the Lower Town. It is speculated that the grain stored in these granaries was probably meant for distribution within the Citadels, where the ruling class and Indus elites resided. For the ordinary inhabitants of the Indus cities the grain and other food items would have been brought by merchants or grain-carriers to the markets in cities.

Besides grain and food items, raw materials (e.g., precious stones, seashells, etc.) were also traded and these raw materials were brought to urban craft centres from different areas. Evidences of seashell working are discovered at Balakot, Dholavira, Nageshwar and Lothal, where the raw material appears to have been brought from coastal areas. Similarly, agate and cornelian were cut into beads at Lothal (near Cambay), Kuntsi (in Saurashtra) and Chanhu Daro (in Sind) and the raw material for making beads was procured from the famous Ratanpur mines that had been located just south of the Narmada River near Bharuch. Shortughai in Afghanistan was the source of lapis lazuli, while jade was brought from Turkmenistan to the craft centres of the Indus cities. Khetri mines, in Rajasthan and Oman peninsula (i.e., Magan) had been the source of copper. In a same way, tin was procured from Ferghana and also eastern Kazakistan (in Central Asia) for metalworking at the Indus craft centers.

The Indus merchants traded with the people of west Asia through both sea routes and land routes. At that time, the ships sailed along the coast and their movement depended upon the regular supplies from ports situated at intermediate stages in their voyage. It means that the ships were always in a close proximity to coast, where at regular intervals ports had been built to provide supplies and any necessary aid to the sailors. The same is quite evident from the remains of port-towns, for instance, Sotkakoh and the fortified settlement of Sutkagendor, which are reported from Makran coast (in Baluchistan). The flourishing trade between the Indus and the Mesopotamian civilization is evident from the discovery of the Indus artifacts such as pottery, beads, ivory-items, etc., at different sites in the Oman peninsula. Here it is noticeable that the term Magan is used in the Mesopotamian records either for Oman Peninsula or Makran coast. The Indus ships first reached the Oman Peninsula and then entered into the Persian Gulf, where the Islands of Bahrain (mentioned as Dilmun or Tilmun in the Mesopotamian records) were located. Here several seals of the local shape but with the Indus characters are found, which suggests the presence of a settlement of Indus traders and their indulgence in local trade. From several Mesopotamian sites, for instance, Ur, Kish, Lagash, and Nippur, artifacts of the Indus origin are reported. In a same way, remains of Mesopotamian vessels are found at Mohenjodaro. Evidently, the Indus people not only exported goods to West Asia, but also imported commodities from there. In the Mesopotamian records the Indus valley is called as Meluhha, from where commodities such as ivory, inlay-work, gold, silver, copper, ebony, tortoise-shell, carnelian, hard wood, animals, such as monkey, dogs, cats, birds, and slaves were imported to west Asia.

The Indus traders regularly visited West Asian cities for commercial purposes. Professional translators of the Meluhha language were present in the Mesopotamian cities and they carried their own seals. They played an important role in the trade between the Indus civilization and West Asia by establishing a smooth communication between the speakers of different languages. The point is further supported by the documents from Ur, which inform us about the presence of Meluhha people in Southern Iraq in about 2100/2000 BCE. An Akkadian seal (dated to *circa* 2300/2200 BCE) describes its owner as “Silusu, Meluhha Interpreter”= Silusu, who was the interpreter of Meluhha language. Like West Asia, Harappan artifacts, such as ivory products, metal objects, perforated ware, silver seal, beads, etc., are also reported from central Asia. Presence of one isolated trading outpost, Shortughai in Afghanistan suggest a possible trade relation between the Indus traders and the people of central Asia.

Bull with Cult-object

Humped Bull

Horned God with Animals

Worship of a Tree-goddess

Hero Grappling with Tigers

Fight between Horned Man (Tree-god?) and Horned Tiger

Seals of the Harappa Culture⁴

2.4.4 CRAFT AND INDUSTRY

The Indus people used variety of metal objects ranging from utensils, carpentry tools, jewelry, seals and so forth in their daily lives. They alloyed copper with tin, arsenic or nickel in order to obtain bronze, which is more malleable and strong metal. Owing of their knowledge of metallurgy, they manufactured, for instance, razors, vessels, spears, knives, axes, swords, arrow-heads, spear-heads, fishhooks, mirrors, rings, bangles, nails, needles, and chisels. Copper was smelted in brick-lined pits, and wax-and-clay mold seems to have been used to cast either whole or parts of copper and bronze artifacts. In excavations, remains of copper furnaces are reported from Harappa and copper workshops from Lothal. Jewelry of gold, silver and semi-precious stone are also discovered. Since copper tools would have been expensive due to the scarcity of natural copper-ores, most of the ordinary people probably used the stone tools/artifacts.

Among the consumer goods industries, one of the most important had been the potter's craft. Indus pottery is wheel-made, thick-walled, plain, baked red, and designed for various utilitarian purposes. Indus pottery served a variety of purposes, for instance, storage jars, cooking utensils, dishes and bowls, containers, strainers and so forth. The cups, bowls,

⁴ A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co.,1954, p.90.

and jars of various shapes, some with lids, and others with pronounced rims are discovered. The use of terracotta-water pipes for house drains is particularly noticeable. A large number of terracotta figurines of women, men, animals, carts and other items were either used as toys or for some ritual purpose. From Mohenjodaro, Harappa, Nausharo, and Chanhu Daro are reported remains of pottery kilns. Much skill was also developed for manufacturing steatite seals, which were usually small and square. Seals with a holed boss on the back enabled these to be carried by a thread. Besides steatite seals, silver seals with unicorn motif are discovered at Mohenjodaro, and likewise, some copper seals are found at Lothal. These seals carried variety of motifs such as elephants, tiger, antelope, crocodile, hare, humped bull, buffalo, rhinoceros, and one-horned mythical animal, unicorn. Composite motifs (for instance, human+ plant+ animals) are also reported. The seals that mainly belonged to the elite of the Indus state and mercantile groups, carry the bulk of the writing that survives from the Indus civilization. These seals appear to have represented a claim to status and property of their issuers.

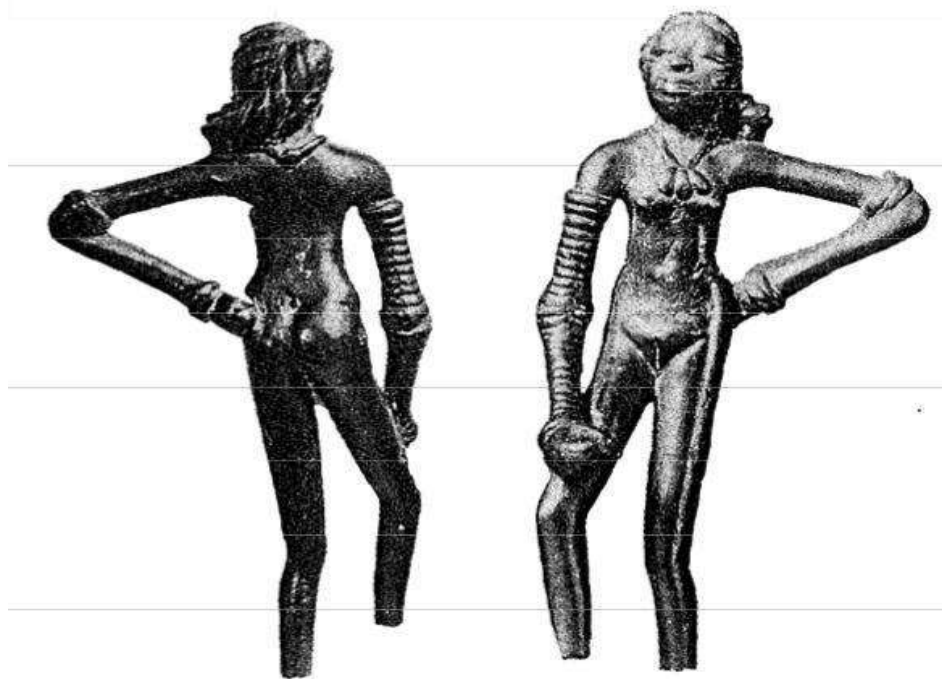
The Indus people manufactured variety of textiles and the same is evident from numerous spindle-whorls of terracotta and frit that are found in Indus settlements. Apparently, hand spinning was widely practiced. Textiles were also dyed and this fact is supported by a fragment of dyed woven cotton that is found from Mohenjodaro. The practice of embroidery craft is shown by the trefoil motif on the robe of the 'Priest King' in stone sculpture from Mohenjodaro. Even Mesopotamian records talk about the cotton, which was one of the important imports from Meluhha. Besides textiles, Indus craftsmen manufactured jewelry of gold, silver and semi-precious stones. In excavations, beads made of gold, silver, and precious stones are found in considerable number. In addition to jewelry, silver was also used to make small vessels, beads, buckles and other small ornaments. Faience was used to manufacture bangles, containers, beads, buttons, amulets, and figurines. Glass making however was not known. Semi-precious stones, for instance, Jade, Agate, and Lapis Lazuli were used to manufacture beads. These beads were drilled and then pierced together to make bead ornaments of various types (e.g., necklace, bangles, etc.). Evidences of bead making industry are reported from Lothal, Kuntsai, Chanhu Daro, and Shortughai.

The trade and commerce that flourished in the Indus cities necessitated the standardization of weight and measures to provide a uniform character to exchange activities across the Indus civilization. Based on the available archaeological evidences, scholars have suggested the prevalence of a binary system in smaller weights (1: 2: 8:16: 32: 64) and a decimal system in the higher weights (with a ratio of 160, 200, 320 and 640). The heaviest weight known from any Harappan site is about 10.9 kilograms and the lightest is 85.1 centigrams. For linear measurements, graduated scales were in use and the same is evident from the discovery of three scales made of shell (Mohenjodaro), bronze (Harappa) and ivory (Lothal). Since these scales do not conform to each other, it seems that different systems of linear measurement were in practice in different areas of the Indus civilization. Once the standard of weights and measurements were fixed, the Indus craftsmen produced weights in the form mainly of chert cubes that are found in large numbers at Mohenjodaro and Harappa. The standardized units of weight and measures are found across the civilization and from Chanhu Daro remains of a workshop are found, where weights appear to have been manufactured.

In the construction of the Indus cities, a large quantity of fired bricks and sun-dried bricks were used. The standard universal size of the Indus fired brick is identified to have been about 7x15x31 centimeters, and it gives roughly the ratio of 1:2:4. Evidences related to ivory work and seashell cutting are also discovered. A few pieces of ivory work are found in Mohenjodaro. On the other hand, seashell was mainly used to manufacture bangles, beads, receptacles, discs, and inlay. Scholars have identified Balakot, Nageswar, Dholavira, Chanhudaro, Kuntasi, Rangpur, Lothal, Nagwada, and Bagasra as important shell-craft centers of the Indus civilization.

Painted Pottery of the Harappa Culture⁵

Female figure. Bronze statue from Mohenjodaro. Ht: 11.5 cm⁶

⁵ A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co.,1954, p.57.

⁶ D.N. Jha, *Ancient India: In Historical Outline*, New Delhi: Manohar Publications, 1998, p.36.

2.5 DECLINE OF THE INDUS CIVILIZATION

The way rise of the Indus civilization has puzzled the scholars, in a same way no one definite theory is there to explain the decline of it. In this regard, scholars have provided different theories, but none so far has been accepted as the final one. One of the earliest theories was proposed by Ramprasad Chand and Mortimer Wheeler, who blamed the hoards of Aryan invaders responsible for the destruction of the Indus cities. The Aryans, who inhabited the central Asia originally invaded Mohenjodaro and Harappa, massacred the people and destroyed these cities. Since evidences indicating large scale destruction, killing and conflagrations are not found in excavations at Indus cities, the idea of Aryan invasion is questioned. Not only this, the gap between the decline of the Indus cities in about 1900/2000 BCE and the arrival of the Aryans in about 1500 BCE is also cited to argue against the Aryan invasion theory. The Aryan invasion theory was firmly rejected by the 1960s, when M. R. Sahni, George F. Dales, and Robert R. Raikes shifted the focus from the Aryans to the natural factors, such as, floods and earthquakes to explain the decline of the Indus cities. It was argued that the seismic disturbances disrupted the economic life at Mohenjodaro, Chanhu Daro and several other Indus cities that had been located near the coast. The earthquakes uplifted the seacoast, which caused massive floods in Indus river and shifted the seacoast away from several coastal sites, for instance, Sutkagendor and Balakot.

In the 1970s, scholars like D. P. Agrawal, R. K. Sood, Yash Pal, and Baladev Singh held desiccation of the river Ghaggar-Hakra due to tectonic movements for the decline of this civilization. It was argued that tectonic shift or earthquakes caused a shift in the course of river Sutlej and river Yamuna, which originally had been the tributaries of river Ghaggar-Hakra. As a result, Sutlej joined the river Indus and Yamuna joined the river Ganga and therefore, the river Ghaggar-Hakra dried up, which caused the desertation of those settlements that had been situated in the valley of Ghaggar-Hakra river. On the other hand, Gurdip Singh held severe ecological changes that started in the second millennium BCE responsible for the decline of the civilization. According to Singh, between *circa* 3000 BCE and 1800 BCE, monsoon and winter rainfall dwindled in the north-western India and it caused the advent of an arid climate. Due to such a climatic change, Indus cities were abandoned and its inhabitants moved towards the interior parts of the Indian subcontinent. Unlike the other scholars, W. F. Fairservis suggests the over-exploitation of natural resources by the Indus people, responsible for the decline of the Indus cities. Possibly, over-grazing, over-cultivation and deforestation would have caused ecological changes, which disrupted the supply of food and fodders to Indus population.

In recent years, scholars have raised new questions regarding the decline of the Indus civilization. What actually declined? What happened to the Indus people after the decline of their cities? In response to such questions, scholars point out that the decline refers to the end of urban lifestyle and urban settlements. The decline of civilization does not mean extinction of the Indus population altogether. Instead, it appears that after the decline of the Indus cities, Indus people moved eastwards and they settled down in the Ganga-Yamuna doab, Gujarat and adjacent areas. Several regional tribal and rural cultures as a result came into existences and some of the important one of these have been, Jhukar culture in Sindh, the Cemetery-H culture in Punjab and the Ghaggar-Hakra valley, and the Rojdi culture in Saurashtra (Gujarat). With the appearance of these Late Harappan cultures, the distinctive

features of the Indus civilization such as urban lifestyle, writing, long-distance trade, and uniform pottery style as well as weight and measures, all disappeared.

2.5.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. From which Indus cities terracotta models of ploughs are found?

2. From which Indus site remains of Camel are reported?

3. Where were Ratanpur mines located?

4. Explain the term, Meluhha?

5. Write a note on the Aryan invasion theory?

2.6 SUMMARY

Students, the Indus civilization rose from the background of the indigenous Neolithic cultures in the third millennium BCE, and it continued to flourish for several centuries. One of the important characteristics of this civilization was its well-planned cities. The remains of these cities are discovered from a large geographical area of the North-western parts of the Indian subcontinent. Since the Indus script is not deciphered, our entire knowledge regarding it is based on the archaeological evidences that are found in excavations at different Indus settlements. Artefacts such as ceramics, seals, sealings, precious or semi-precious stone beads, copper and bronze tools, toys, utensils, and implements, stone tools, and so forth are discovered and they suggest the prevalence of trade, craft activities, and various industries in the Indus civilization. The Indus peasants cultivated various crops such as wheat, barley and millets, and kept domesticated animals, particularly, sheep, goats, and cattle. The Indus civilization declined due to various factors, ranging from ecological to manmade, by the 2000/1900 BCE and it was followed by the appearance of several rural-tribal cultures in different parts of northern and western India.

2.7 SUGGESTED READINGS

A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co.,1954.

D.N. Jha, *Ancient India: In Historical Outline*, New Delhi: Manohar Publications, 1998.

Gregory L. Possehl, 'The Transformation of the Indus Civilization', *Journal of World Prehistory*, Vol. 11, No. 4, 1997, pp. 425-472.

Irfan Habib, *The Indus Civilization*, New Delhi: Aligarh Historians Society and Tulika Books, 2002.

Ranabir Chakravarti, *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009.

Nayanjot Lahiri, (ed.) *The Decline and Fall of the Indus Civilization*, New Delhi: Permanent Black, 2000.

R. S. Sharma, *India's Ancient Past*, New Delhi: Oxford University Press, 2008.

2.8 QUESTIONS FOR PRACTICE

2.8.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Discuss the importance of Indus civilization in India's history.
2. Write an essay on the origin of Indus civilization.
3. What are the salient features of the Indus cities? Discuss.
4. Discuss the main characteristics of the Indus economy.
5. Why Indus cities declined? Assess different theories on the decline of Indus civilization.

2.8.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Who was John Marshal?
2. Why Indus Valley civilization is known as Harappan civilization?
3. What were the main features of the drainage system of the cities of the Indus Valley?
4. What was Lothal famous for?
5. Comment on the layout of 'Kalibangan'?
6. From which Indus site evidence of bead making factory found?
7. Write few sentences on Indus seals?

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: HISTORY OF INDIA: INDUSCIVIZATION TO c. 1200 CE

UNIT 3: THE VEDIC AGE: ECONOMY, SOCIETY, CULTURE

STRUCTURE

3.0 Learning Objectives

3.1 Introduction

3.2 Geography of the Vedic Cultures

3.3 Political Institutions

3.4 Vedic Economy

3.4.1 Check Your Progress I

3.5 Vedic Society

3.6 Vedic Culture

3.6.1 Check Your Progress II

3.7 Summary

3.8 Suggested Readings

3.9 Questions for Practice

3.9.1 Long Answer Questions

3.9.2 Short Answer Questions

3.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Understand the geography of the Vedic cultures.
- Acquire information about the political systems of the Vedic Age.
- Acquire information about the Vedic economy.
- Gain knowledge regarding the Vedic society and culture.

3.1 INTRODUCTION

Students, the Vedic age (circa 1500-600 BCE) was a long period of socio-cultural developments, when the earliest Sanskrit literature was composed by the people, who styled themselves as the Arya. Our views on the Vedic society, economy and culture are mainly based

on this Sanskrit literature that comprises the four Vedas (i.e., the *Rigveda*, the *Samaveda*, the *Yajurveda* and the *Atharvaveda*) and several Brahmana texts, Aranyaka texts and the Upanishads. The people associated with the Vedic culture are usually called the Aryans or Indo-Aryans (an expression, that is derived from the term, 'Arya'). The Aryans are argued to have migrated to India in hoary past and scholars like P. Giles and Max Muller have had endorsed the Aryan migration theory. Whereas P. Giles located the original home of the Aryans in Hungarian plains, Max Muller suggested Central Asia as their original home. In Max Muller's view, the Aryans due to unknown reasons migrated out of Central Asia and their different sections spread over Europe and Asia. On the other hand, Indian social reformers, for instance, Dayanand Saraswati and Bal Gangadhar Tilak expressed different views. Dayanand Saraswati traced the migration of the Aryans from Tibet to India. Bal Gangadhar Tilak identified the North Pole as the original home of the Aryans, from where they migrated to India after the glacial age. India was argued to have been the original home of the Aryans by Colonel Olcott and Madame Blavatsky, who had been the founders of the Theosophical society (established in 1875). In their view, the Aryans had been the forefathers of the modern Hindus of India.

Following India's independence in 1947, Indian scholars were divided into two groups on the question of Aryan's original homeland. One section of Indian scholars (e.g., Romila Thapar, R. S. Sharma, D. N. Jha, and Shereen Ratnagar) endorsed the Aryan migration theory. The arrival of the Aryan people into India in about 1500 BCE was connected with the beginning of the Vedic Age. Another section of the Indian scholars (for instance, B. B. Lal, K. N. Diskhit, V. N. Misra and S. P. Gupta) identified the Aryans as the original inhabitants of India. They even argued that the Aryans were the founder of the Indus civilization. The debate between these two groups of scholars have brought into light many new evidences regarding the Vedic Age cultures. The Aryan migration theory is supported by majority of the scholars on the basis of both archaeological and literary sources. Since neither the remains of horse nor of spoked wheel are found in excavations at the Indus cities, the identification of the Vedic Aryans with the Indus people is highly unlikely. Traces of the Aryan culture (for instance, horse and chariots) are noticed in the archaeological assemblages of the Andronovo culture of Central Asia (*circa* second millennium BCE) and in the Oxus Civilization or Bactria-Margiana Archaeological Complex (dated to *circa* 1900-1500 BCE) of northern Afghanistan, Turkmenistan and Uzbekistan. Remains of horse are also reported from Ghalighai IV (1800-1400 BCE) in the Swat region and Pirak- I (1600-1400 BCE) as well as Pirak II (1300-800 BCE) in Baluchistan region of Pakistan. These remains indicate the movement of the Aryan people to the Indian subcontinent from Central Asia possibly in several waves.

The presence of the people associated with the Vedic culture in West Asia is also evident from the Mittani-Hittite inscription (*circa* fourteenth century BCE) that is found at Boghaz Keui in Turkey. This inscription informs us about the Rigvedic deities like Mitrashil, Uruvanshil, Indruah, and Nashatyana (i.e., Mitra, Varuna, Indra and Nasatya respectively). Another inscription from West Asia is the Kassite inscription (*circa* sixteenth century BCE) that records the names of Vedic deities like Surias and Maruttas (i.e., Surya and Marutas respectively). Even a striking similarity is evident between the *Rigveda* (*circa* 1500-1000 BCE) and the *Avesta*, an old Iranian text (*circa* thirteenth century BCE). Terms like *ahura* and *daeva* of the *Avesta* are similar to *asura* and *deva* of the *Rigveda*, but their meanings are different.

The term *ahura/asura* refers to deities in the *Avesta*, while in the *Rigveda* it is used for anti-gods. Similarly, *daeua/deva* referring to anti-gods in the *Avesta*, means deity in the *Rigveda*. The cult of Soma mentioned in the IXth Book of the *Rigveda*, is also given importance in the *Avesta*, which calls Soma as ‘Hoama’. These similarities suggest a common ancestry of the authors of the *Avesta* and the *Rigveda*.

3.2 GEOGRAPHY OF THE VEDIC CULTURES

Both archaeological and literary sources support the Aryan migration theory. It appears that the Aryans or the Indo-Aryans migrated from central Asia to India in the middle of the second millennium BCE. They first settled down in the North-western India and composed the *Rigveda* in Sanskrit language in the early Vedic period (*circa* 1500-1000 BCE). The famous hymn ‘Nadi-Stuti’ (i.e., Hymn to the Rivers) in the Xth Book of the *Rigveda* refers to Sindhu (Indus) and its tributaries: Vitasta (Jhelum), Asikni (Chenab), Parushni/Yavyavati (Ravi), Vipash (Beas) and Shutudri (Sutlej). The river Sarasvati is generally identified with the now dried-up channels of the Ghaggar-Hakra. In the *Rigveda*, Sarasvati is described as a mighty river. Gradually, the Aryans moved eastwards and occupied the Ganga-Yamuna doab and the upper Ganga valley in the later Vedic period, dated between 1000 BCE to 600 BCE. In the later Vedic literature, the region dominated by Kurus (Kurukshetra) lying between Sarasvati and Drishadvati rivers, and the Ganga-Yamuna doab dominated by Pancalās, are particularly mentioned. The region between the Sarasvati and Drishadvati (modern Chautang) is called Brahmarishidesha and it roughly corresponded to present day Haryana in the Indo-Ganga divide. A story of king Mathava of Videgha in the later Vedic literature narrates the movement of sacrificial fire from the banks of River Sarasvati to the banks of river Sadanira (modern Ghaghara or Gandak). Based on this story, scholars suggest the movement of the Vedic culture eastwards towards the mid-Ganga valley. In this way, the later Vedic literature shows a familiarity with the vast region comprising the Indo-Ganga divide, the upper Ganga Valley, and Ganga-Yamuna *doab* up to Allahabad. Same is also indicated by the numerous references to the Janapadas of Kuru-Panchalās, Kashi, Kosala, Kekayas, Madras and Videha. The Bharatas and Purus, mentioned as rivals in the *Rigveda*, by the later Vedic period came together to form Kurus. Subsequently, the Kurus joined the Panchalās (i.e., Kuru-Panchalās) and together they ruled entire Indo-Yamuna divide and the Ganga-Yamuna *doab*.

3.3 POLITICAL INSTITUTIONS

In the early Vedic age, the society was divided into numerous tribes, which were often at war with each-other. As a social and political unit, tribe comprised several clans and it was known as *Jana* – a term that appears at least 275 times in the *Rigveda*. Another term for a tribe was *Vish*, which is mentioned at least 170 times in the *Rigveda*. It appears that the *Vish* was divided into *Gramas* (tribal units for military purposes). Even though about 300 tribes or clans are mentioned in the *Rigveda*, tribes for instance Bharata, Yadu, Turvasa, Anu, Druhyu and Puru are mentioned quite frequently. Scholars suggest the origin of the name Bharata or Bharatvarsha of India from Bharata tribe. There are several references to the conflicts between Aryans and Dasas/Dasyus, which displays hostile relations between the Indo-Aryans and the

non-Aryans. The non-Aryans are often described as nose-less, black coloured, and of an unintelligible speech in the *Rigveda*. It is noticeable that the difference between Aryans and Dasas or Dasyus was not racial, rather it was more in terms of cultural and linguistic practices.

The relations among the Aryan tribes were not always cordial and it is well evident from the battle of ten kings, about which we come to know from the VII Book of the *Rigveda*. The battle was fought between Tritsu-Bharata chief Sudasa and a confederacy of the kings of nine different tribes, which were Yadu, Turvasa, Anu, Druhyu, Puru, Alina, Bhalana, Pakhta and Vishanin. In this battle, which took place at the bank of Parushni (Ravi) river, Sudasa defeated his enemies. It shows that the Aryans not only fought against the non-Aryans but also among themselves. The Aryans also allied with the non-Aryan tribes against their Aryan adversaries. In the *Rigveda* at least one tribe, named Shimyu in the confederacy against Sudasa, is mentioned to have been of Dasyus. Evidently, the relations between the Aryans and the non-Aryans were not always hostile. A careful study of the *Rigveda* shows that the non-Aryan people were equally powerful and had their own distinct linguistic and cultural features. For example, non-Aryan *dasyu* chief Shambara is mentioned as the possessor of 90, 99 or 100 forts. The *Panis* who were also non-Aryans, were wealthy merchants and often had hostile relations with the Indo-Aryans.

The *Rigveda* uses the terms, such as Rajan, Gopati and Vishpati for tribal or clan leader. The Rajan did not enjoy unlimited power in the Rigvedic period and kin-based assemblies like sabha, samiti, vidatha and gana put a check on his authority. Vidatha was an assembly meant for secular, religious, as well as military activities. It was a folk assembly, which was participated by both men and women. The *sabha* was the council of the selective and exclusive members, whereas the *samiti* was an assembly of the entire clan. Both the assemblies : *sabha* and *samiti*, began to gain importance only towards the end of early Vedic period. The Rajan, who presided over these assemblies, was either selected or elected on the basis of merit. There was no concept of hereditary political authority. The Rajan was assisted by Purohita (priest) and Senani (head of the army). There was however no standing army and only in the time of war, a militia was mustered. There were no fix taxation and people made voluntary gifts or tributes, which was called *bali* or *bhaga* to Rajan. The chariot and horses provided greater mobility to them.

In the later Vedic period, the position of Rajan increasingly became hereditary with the emergence of territorial kingdoms with loosely defined boundaries. However, a systematic structure of taxation was yet to evolve. Several sacrifices like *rajasuya*, *vajapeya*, and *asvamedha* were performed by Rajans to legitimize their political authority. The *rajasuya* refers to a coronation sacrifice in which king was formally conferred the authority to rule. The *vajapeya* sacrifice comprised a chariot race in which the king was supposed to participate. Though initially, it was believed that the kingdom belonged to the winner of the chariot race, later it became a mock race in which king was deliberately made to win. In *asvamedha* sacrifice, a horse was set loose and the entire region covered by the horse was held as a territory of the king performing the sacrifice. The horse was accompanied by an army to protect it in case any other ruler challenged the claim of the sacrifice-performing king. These sacrifices were performed to legitimize the political authority of the king, who now no more was a mere tribal leader. The later Vedic period therefore needs to be seen as a transitional period from tribal polity to state polity because the full-fledged monarchical state had not yet emerged.

In the later Vedic period, Janapada [literally, a place where Jana (tribe/people) place their Pada (feet) first time] as a territorial entity associated with different tribes/clans began to appear. To run the administration of a Janapada, a bureaucratic system comprising several functionaries, gradually evolved. Some of the important functionaries of Janapadas were: commander-in-chief of the army, chief priest, chief queen, charioteer, bard, village headman, collector of tributes, dice-keeper, chief huntsman, courtier, chamberlain, carpenter, and so forth. The popular assemblies known as *Sabha* and *Samiti* checked the growing power of the king. Though they are mentioned in the *Rigveda*, but only in later Vedic period they gained considerable importance. At the same time, the most prominent *Rigvedic* assembly *Vidatha* gradually disappeared. Both men and women attended the *Sabha*, where judicial functions, Vedic sacrifices, and popular amusement like gambling (dicing), dancing, and music were performed. The *Samiti* on the other hand was a folk assembly, which was presided over by the king and attended by the people in general. Besides dealing with religious-philosophical matters, *Samiti* also discussed matters related to wars, exiling of a ruler, or bringing back an exiled ruler.

3.4 VEDIC ECONOMY

The early Indo-Aryans built no cities and they primarily lived in the villages. Thus, early Vedic society was mainly pastoral and rural. The chariot racing, gambling/dicing, and singing were their popular pastime. The introduction of wheel-with-spokes was a major development as it made the transportation easier. Even though, they appear to have been aware of the Arabian Sea, but they possibly were not associated with overseas navigation. They wore simple clothes probably made of wool and animal skins. Perhaps, they were not familiar with cotton or cotton plant. It seems they used gold ornaments like earrings etc. We do not come across any refers to the gift of land in the *Rigveda*, which also does not provide much information about the gift of cereals. Wage labour, it seems had not yet come into practice. However, domestic slaves, particularly the women, were present in early Vedic society and the slaves had generally been the war captives. The early Vedic society was not egalitarian and control over wealth and resources defined an individual's position in social hierarchy. In the *Rigveda*, wealthy and resourceful persons are called as 'Maghavan', who had been the owner of cattle-wealth particularly. The cattle were the marker of people's wealth and status in society. The cow was also used as a medium of exchange. It seems that the staple diet of the people comprised vegetables, fruits, wheat, and barley besides milk, *ghi*, and meat. Rice was yet to become a part of their diet, though the non-Aryans were familiar with it.

It seems both barter system and precious metal like gold were used in transactions of goods. But it does mean the use of metallic currency, which was entirely absent in the Vedic age. The terms, such as, Nishka and Hiranya are used for gold or gold ornament in the *Rigveda*. The early Indo-Aryans, at least prior to the tenth century BCE, were not aware of iron-technology. Artisans like carpenters and leather-workers enjoyed a respectable position in the society. The carpentry was an important craft due to its association with the manufacturing of war-chariots besides household furniture and other artifacts. Several terms related to agriculture like *kshetra* (cultivated field), *krishi* (act of ploughing), *langala* or *sira* (plough), *phala* (ploughshare), and *sita* (furrow marks) are mentioned in those sections of the *Rigveda*

that were added to it later. A ploughed field that is dated to the eleventh century BCE is found at Aligrama in Swat Valley (Pakistan), which further corroborates the association of the Indo-Aryans of the early Vedic period with agriculture. However, the Indo-Aryans in spite of knowing the cultivation, had been associated with cattle husbandry more. The references to agriculture whereas come from the later parts of the *Rigveda*, the references to cattle are numerous in earlier parts. The terms related to cattle appear about 700 times in the *Rigveda*. The importance of cattle in the early Vedic society is well evident from the several terms that we find in the *Rigveda*, for instance, for the tribal chief (*gopati* or *gopa*), battles (*gavishthi*) and daughter (*duhitri*, i.e., one who milk a cow). It appears that though agriculture was practiced, pastoralism was the dominating mode of economy. Only towards the end of the early Vedic period, agriculture gained wider importance.

In the later Vedic period, society gradually became sedentary in character with the expansion of agriculture along with cattle keeping. In the Shatapatha Brahmana, the furrows in the fields are compared with a female womb, in which seeds could be sown. The four important stages of agriculture, via., ploughing, sowing, harvesting, and threshing are talked about in the Shatapatha Brahmana. The later Vedic people had the knowledge of seasonal crops, and the Taittiriya Samhita mentions that the barley was sown in winter and harvested in summer, paddy was sown in monsoons and harvested in autumn, and in a same way, sesame was sown in summer and harvested in winter. On the other hand, the *Atharvaveda* records several charms and spells to protect the crops from pests and natural calamities. The later Vedic literature talks about the use of six, eight, twelve, and even twenty-four oxen to plough the field. The concept of private property had not evolved yet and it seems that the clan or an extended family exercised the rights over the landed property.

Several crops were grown by the later Vedic peasantry and some of these were: rice, barley, *urd*, sesame, *mung*, *kulthi* or horse gram, Italian millet, *cheena* or common millet, *sanwa* or poor man's millet, wild rice, wheat, *masur* or lentil, sugarcane. Possibly, cow-dung was used as manure. In the *Yajurveda* references to several artisans and professionals, for instance, bow-maker, rope-maker, bowstring-maker, arrow-maker, leather worker, dyer, fisherman, elephant-keeper, cattle-keeper, actor/bard, horse-keeper, musician, hunter, distiller, washer man, potter, blacksmith, goldsmith and jeweller are identified. Clearly, specialised craftsmen, artisans and professionals had begun to appear in the later Vedic times. Traders participated in the transactions of goods and also possibly in the trade/exchange of these. Six metals, i.e., gold, bronze, iron, copper, tin and lead are mentioned in the later Vedic period, which was also a time that witnessed a wider use of iron artifacts. Terms such as *krishana-ayas*, *shyama* and *shayma-ayas* are used for iron, and available evidences show that the iron implements had begun to be used in both- agriculture as well as wars. So far only from Jakheda in western Uttar Pradesh an iron ploughshare is found and it is dated to the later Vedic period. Both oxen drawn carts and chariots were in use for transportation. People were aware of boats, but it is not clear whether they indulged in riverine or sea transportation. It appears from the archaeological evidences that Hastinapura and Kaushambi had begun to develop and by the end of the later Vedic period, both of these settlements reached to a position of proto-towns.

3.4.1 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Write a note on the Nadi-Stuti hymn.

2. Who were Dasa and Dasyu?

3. Comment on the term, Vidatha?

4. Explain the term, *Maghavan*.

5. Who was Gopati?

3.5 VEDIC SOCIETY

The Vedic tribes comprised several clans, and clan members were divided into two groups: *rajanya* and *vish*. The *rajanya* category comprised the ruling families, while the *vish* category included those who were associated with production activities like cattle herding. The *vish* provided tributes to the *rajanya* for the performance of sacrifices, and members of both the categories enjoyed a closer relationship. The basic unit of a tribe was family, which was called *kula*. A family was headed by an elder male usually a father. The families were usually extended in nature as appears from the *Rigveda*, which informs us about the father, sons, daughters, and grandchildren living altogether under one roof. A senior male member of the family headed the extended family and also took all the decisions on the behalf of the family.

The society of the early Vedic period was patriarchal. Even though the birth of a girl was not despised in the early Vedic period, the birth of boys was highly desired. The inheritance was usually transferred from father to son, and daughters were hardly seen as a claimant of it. Neither we get reference to Purdah custom, nor to Sati custom and child marriage; even prohibition on widow remarriage does not appear anywhere in the *Rigveda*. Women seems to have enjoyed much freedom in choosing a life-partner, and it means that the marriages used to take place in post-puberty age. The *Niyoga* (i.e., levirate) custom was in practice, according to which a widow could cohabit with her deceased husband's brother until the birth of a male child. This practice not only underlines the subordination of women, but also highlights the importance of a male progeny in the Vedic society. In fact, both payments of bride price and dowry were in practice. Even though monogamy was commonly in practice, we do find references to the practice of polygamy at least by Rajanyas. Polyandry too appears to have been in practice, however at small scale, in the Vedic society. Women attended assemblies like *vidatha* and *sabha* and they could participate in Vedic sacrifices along with their husbands. Women scholars, for instance, Apala, Ghosala, Visvavara, and Surya have

composed several hymns of the *Rigveda*. It suggests that women had some access to education; but it does not mean that they had a status equal to men. Compared to the hymns composed by men, the hymns attributed to women are far less in number.

The social systems of the early Vedic period were drastically changed in the later Vedic period, when four-fold Varna system was introduced to divide the people into different categories. The Purushasukta, in the Xth book of the *Rigveda*, mentions the origin of brahmanas from the mouth of the primeval man Prajapati/Brahma, of kshatriyas from his arms, of vaishyas from his thighs, and of sudras from his feet. Since, the Xth book of the *Rigveda* was composed towards the end of the early Vedic period, it appears that the division of Vedic society into four *varnas* gained prominence only in the later Vedic period. The brahmanas were assigned the work of teaching, study of Vedas, and performance of sacrifices. Unlike them, the term kshatriya, derived from *kshatra*, referred to warriors, whose main work was to protect the people and rule the territory. It is suggested that the kshatriya replaced the *rajanyas* of the early Vedic period. On the other hand, the term vaishya was derived from *vish* for the common people, who managed the production activities (e.g., trade, agriculture and crafts), paid tributes to kshatriya rulers and hired brahmana priests for the performance of Vedic rituals. Compared to them, shudras were given the lowest position in the *varna* based social hierarchy, and they were supposed to serve the upper three *varnas*. Shudras neither could participate in nor could perform the Vedic sacrifices. Unlike shudras, the other three *varnas* were considered twice born (*dvijas*) because they could perform purificatory rites called the Upanayan Samskara (i.e., investiture of sacred thread); this ritual marked their second birth – a ritual birth. Since shudras could not perform this rite and had been prohibited from wearing a sacred thread, they were considered impure.

As the *varna* system gained prominence in the later Vedic period, it impacted the position of women in the society. A family remained the basic unit of the Vedic society under the authority of father or an elder male of the family. In the princely families, a greater emphasis was also laid upon the primogeniture. In the later Vedic period, a desire of son's birth became even more prominent, and the birth of a girl began to be seen as a source of misery possibly because of the wide spread practice of dowry. By now, two important changes had taken place in relation to marriage institution: first, the *gotra* exogamy (marriage outside the kin group), and second, *varna* endogamy (marriage within the *varna*) were firmly established. The inter-*varna* marriages were categorised into *anuloma* and *pratiloma* groups. The *anuloma* referred to a marriage between higher *varna* male and lower *varna* female, and its opposite, the *pratiloma* referred to a marriage between higher *varna* female and lower *varna* male. The former whereas was still accepted, the latter form of marriage was strictly prohibited. Since *varna* identity was based on birth, control over woman became necessary to ensure stability of the *varna* hierarchy. The pre-puberty marriage for girl was encouraged in the later Vedic period. Even though some women, e.g., Gargi and Maiteryi are mentioned to have participated in philosophical discourses, by an-large women were denied access to education. Compared to polygamy, references to polyandry are very sparse. It seems that women were mainly expected to bear sons and obey their husbands sincerely.

Even though women could accompany their husbands in the Vedic sacrifices, but they alone could not perform any of these. Owing of menstruation, they were considered impure, and therefore, they were denied a right to wear sacred thread. The later Vedic literature

thus places women along with shudras at the lowest social position. The female domestic slaves are numerous mentioned and they appear to have been involved in domestic chores. Besides them, women were also involved in various labour-works, such as splitting of cane, working in thorns, embroidering, washing clothes, dyeing, making of ointments and sheath-making. But their hard work did not bring any social recognition to them. In the later Vedic literature, women begin to appear in the list of gifts made to priests or brahmanas for their priestly services. In fact, several negative terms like wanton, lascivious, impure, and liar are used for women in the literature, which suggest their inferior position compared to male members of the later Vedic society.

3.6 VEDIC CULTURE

The *Rigveda*, containing hymns and prayers, was the religious text of the Indo-Aryans. Even though this text assumed a written form at much later time, the *Rigveda* was orally preserved by brahmana priests. In the early Vedic period, hymns recorded in the *Rigveda* were chanted during the sacrifices and prayers were sung in praise of the gods. In the Vedic sacrifices, people offered cereals, ghee, milk, curd, grain, bread-cakes to the deities, and animals too were sacrificed along with the performance of rituals. The performer of the sacrifice was called Yajamana, who performed the rituals and sacrifices with the help of priests known as Purohita and Hotri. The Vedic gods were offered an intoxicating drink (extracted from Soma plant) in sacrifices. The importance of this Soma drink in the Vedic rituals is quite evident from an entire section of the *Rigveda* (IXth *mandala*) that is dedicated to Soma. Neither temple nor idols were part of the Vedic rituals, and the early Vedic people mainly worshiped natural phenomenon, which had been personified in human forms. Their religion was anionic (without signs or symbols or images) as well as anthropomorphic (inanimate things personified in human form). According to Romila Thapar⁷, the Vedic sacrifices had a social aspect and they sustained the integrity of clans. The wealth and resources collected by chiefs in the forms of voluntary gifts or tributes and war-booty were consumed as well as redistributed during the time of sacrifices among other chiefs, priests and clan members. These sacrifices thus strengthened the bonds among tribe/clan members.

Among the numerous Vedic deities, the Agni (the fire god) appears to have been the most important deity and about 200 hymns are dedicated to Agni in the *Rigveda*. Agni was perceived as a bridge between humans and gods. All the offerings that were put into the fire, were believed to be delivered to the concerned deity/deities by Agni. Another important deity had been Indra, to whom are dedicated 250 hymns in the *Rigveda*. Indra was a war hero who like a tribal leader led armies against enemies and destroyed their forts. Therefore, he was also known as *Purandara*, i.e., the destroyer of enemy forts. His weapon was thunderbolt and it was believed that rain was brought to earth by Indra. Varuna was another important Vedic deity, who was a personification of water. Mitra, a sun-god, was closely associated with Varuna. It was believed that both Varuna and Mitra controlled the nature, movement of sun and heavens. Maruts whereas personified the storm, Surya was another sun god. Both Rudra (Siva) and

⁷ Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002, p. 128.

Vishnu appear to have been minor deities. Even though Yama was associated with death, in the early Vedic period the concept of soul's transmigration or rebirth was entirely absent. Among female goddesses, the names of Usha (the goddess of dawn), Sarasvati (river goddess, not yet associated with knowledge), and Aditi (mother of all gods) appear quite prominently. However, compared to male deities, hymns dedicated to these goddesses are less in number and they perhaps enjoyed lesser power and position. In early Vedic period, both cremation as well as burial of the dead was practiced to dispose the dead bodies.

As the Indo-Aryans migrated eastwards in the later Vedic period, their rituals and sacrifices, for instance, *rajasuya*, *vajapeya* and *asvamedha*, became highly complex and elaborated. Sacrifices began to be seen as a chief cause behind different natural events/changes, and several mythologies were created in the Brahmana texts to rationalise different Vedic sacrifices. Still neither temple nor idol worship was practised in the later Vedic period. The sacrifices were performed by the elites with the help of brahmana priests and except shudras all other three *varna* people could participate in these. The priests were gifted cattle, gold, cloths, horses and even female slaves by Yajamana for performing the sacrifices. Brahmana priests became ritually superior due to their knowledge of the Vedas. As the importance of sacrifices and rituals increased, the earlier gods like Indra, Agni, Varuna and others lost their importance. Now, Prajapati (the creator or primeval man) occupied a central place among the Vedic pantheons. Besides him, Rudra (the god of animals) and Vishnu (the preserver and protector of people) also gained some importance. According to R. S. Sharma⁸, the expansion of agriculture in the later Vedic period was accompanied by the emergence of sedentary lifestyle and it impacted the Indo-Aryan culture. People having resources began to perform private sacrifices in their homes with the help of brahman priests. Alongside, the grand sacrifices continued to be organised by the ruling elites and these later Vedic sacrifices caused large scale destruction of cattle and agricultural produce.

Towards the end of the later Vedic society, a new philosophy appeared in the Upanishads against the Vedic sacrifices and priestly domination. The Upanishads emphasised upon meditation and they mainly focused on the Brahman (universal being or absolute consciousness) and Atman (self or soul). It was argued that Brahman and Atman are identical and same. Even after the demise of human body, according to Upanishadic philosophy, soul always remained alive due to its being eternal. Alongside, the concept of 'transmigration of souls' or 'rebirth' was formulated. Under the influence of an individual's work or conduct (i.e., *karman*), it was argued in the Upanishads that soul entered into a new body after the death of previous body and this cycle continued perpetually until an individual attained *moksha* (release from the cycle of life and death). Once it was established that the previous *karmans* decided one's rebirth in a specific *varna-jati*, it became easy to justify the *varna-jati* based social discrimination. Because, now a person's birth in any of the *varna-jati* group could be explained as a result of that very individual person's *karmans* in previous life.

⁸ R. S. Sharma, (2008). *India's Ancient Past*. New Delhi: Oxford University Press, p. 126.

3.6.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Mention the name of any two women, whose hymns are included in the Vedas.

2. Explain the term, *Dvija*?

3. Which section of the *Rigveda* is dedicated to Soma?

4. Highlight the importance of Agni in the Vedic sacrifices.

5. Mention the name of any two female goddesses of Vedic period?

3.7 SUMMARY

Students, the Vedic age was a long period of transition, when North-west India was occupied by several Indo-Aryan tribes. Having migrated from central Asia, these Indo-Aryan tribes settled down first in the land of Indus and its tributaries in the early Vedic period. In the following period, they migrated eastwards and occupied the Indo-Ganga divide, the Ganga-Yamuna doab and upper Ganga valley. In the early Vedic period, they were divided among different tribes/clans and cattle rearing was their main economic activity. They worshipped natural phenomenon (e.g., fire, wind, rain, storm, etc.) as deities and attributed to them a human form. Neither temple nor idol worship was in practice. The Indo-Aryans offered grains and animals to deities in sacrifices to obtain success in wars, progeny, wealth and long life. But the Indo-Aryan lifestyle changed as they moved deeper into India and in the later Vedic period their pastoral-tribal setup gradually gave way to territory-based polity (Janapada). Their rituals and sacrifices became elaborate, and society was restructured on the basis of *varna-jati* hierarchy. The Indo-Aryans also interacted with the non-Aryans, and they maintained hostile as well as cordial relations with them. In a thousand years long period of the Vedic age (circa 1500- 600 BCE), the Indo-Aryan society was thus transformed from the tribal-pastoral communities to the territory-based polities (Janapadas).

3.8 SUGGESTED READINGS

R. S. Sharma, *India's Ancient Past*, New Delhi: Oxford University Press, 2008.

Ranabir Chakravarti, *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*. Delhi: Pearson-Longman, 2009.

Irfan Habib and Vijay Kumar Thakur, *The Vedic Age*, New Delhi: Aligarh Historians Society and Tulika Books, 2011.

3.9 QUESTIONS FOR PRACTICE

3.9.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Discuss the Aryan migration theory.
2. Highlight the salient characteristics of the political institutions of the Vedic period.
3. Assess the role of cattle husbandry in the Vedic economy.
4. Write an essay on the Vedic society with special reference to women's position.
5. Analyse the salient characteristics of the Vedic culture.

3.9.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Who were Aryans?
2. Mention four theories about the Original Home of the Aryans.
3. What do you know about the social life of Rigvedic Aryans?
4. How did the position of women undergo a change in the Later Vedic Period?
5. Define the term, Janapada?
6. Write a note on Asvamedha Yajna?
7. Write the names of the four Vedic divinities.

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: HISTORY OF INDIA: INDUS CIVIZATION TO c. 1200 CE

UNIT 4: POLITICAL CONFLICT IN THE SIXTEEN GREAT STATES, RISE OF MAGADHA

STRUCTURE

4.0 Objectives

4.1 Introduction

4.2 The Sixteen Mahajanapadas

4.3 Nature of State-polity

4.4 Emergence of the Magadha Kingdom

4.4.1 Check Your Progress I

4.5 Reasons of the Rise of the Magadha Kingdom

4.5.1 Check Your Progress II

4.6 Summary

4.7 Suggested Readings

4.8 Questions for Practice

4.8.1 Long Answer Questions

4.8.2 Short Answer Questions

4.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Understand the emergence of the Mahajanapadas.
- Acquire information about the nature of State-polity.
- Acquire information about the geographical spread of the Mahajanapadas.
- Gain knowledge regarding the rise of Magadha as the most-powerful kingdom.

4.1 INTRODUCTION

Students, the term Janapada came into wider use by the sixth century BCE. As a territorial unit, Janapada literally means a place, where people (*jana*) have placed their feet (*pada*) for the first time. According to the *Arthashastra*, Janapada was one of the seven limbs of the monarchical polity, and from this, it appears that Janapada had been a well-defined geo-political entity. Available evidences show that Janapada came into use for the political authorities that had fixed territorial boundaries in the later Vedic period. From the Janapadas, subsequently bigger territorial polities known as Mahajanapadas came into existence. It seems that few Janapadas managed to defeat and annex the other Janapadas, and as their territories expanded, they began to be called Mahajanapada (literally, Great Janapada). As a territorial polity, Mahajanapadas comprised several rural as well as urban settlements. From the Pali texts, we come to know about *kuti*, and *grama*, which refer to rural settlements. The *kuti* possibly was a settlement that comprised two or three small houses or huts. On the other hand, the term *grama* meant a village, or a hamlet, and it could be used for even a temporary settlement or a caravan camped at one place for some month. Within a Mahajanapada, several settlements associated with specific professionals or craftsmen, for instance, village of park attendants (*aramika-grama*), village of carpenters (*vaddhaki-grama*), village of reed makers (*nalakara-grama*), and village of salt makers (*lonakara-grama*) are mentioned in contemporary literature. Usually, a village was managed by the village-head, who was known as *gamika/gramika* or *gama-gamani/grama-gramani*.

In a Mahajanapada, urban settlements, which are mentioned as *nigama*, *nagara*, *rajadhani*, *pura*, *mahanagara*, *pattana*, and *puta-bhedana* were also present and these settlements had been different from mere villages. The settlement called *nigama* stood between a village and a city, and it perhaps referred to either a market place or a small town of predominantly commercial character. A *nagara* appears to have been either a fortified city or a city without fortification. On the other hand, *mahanagara* had been a great or big city. According to the *Mahaparinibbana Sutta*, six major cities in the sixth century BCE had been: Champa, Rajagriha, Sravasti/Shravasti, Saketa (Ayodhya), Koshambi, and Varanasi. The term *rajadhani* referred to a capital city, and *pura* was in use for a fortified settlement. For a port-town, the term *pattana* was used and this settlement had been associated with commercial activities. The major city of Magadha, Pataliputra is called *puta-bhedana* in the Pali texts, and it refers to the urban character of this city. The term *puta-bhedana* literally means a place, where lids of merchandise were broken. Following this, *puta-bhedana* appears to have been an interior port or a transportation settlement, which was located at a bend or confluence of a river.

4.2 THE SIXTEEN MAHAJANAPADAS

The Mahajanapadas had been large territorial settlements and a diverse population resided in cities as well as villages in different Mahajanapadas. The residents of these territorial settlements following different professions, lifestyles and even different faiths (e.g., Buddhist, Jain, Ajivikas, Brahmanical). As the Mahajanapadas gained prominence, they begin to be included in the contemporary literature. The Buddhist text *Anguttara Nikaya* informs us about

the sixteen Mahajanapadas, which dominated different parts of Indian subcontinent in the sixth century BCE. The Mahajanapadas wielded considerable political and economic powers in the post-Vedic period, and the list of sixteen Mahajanapadas is as follows:

1. The Kashi Mahajanapada was situated in south-eastern Uttar Pradesh with its capital Varanasi (Benares). According to Jain literature, king Asvasena, the father of twenty-third *tirthankara* Parsvanatha ruled over Benaras. This city was famous for good quality textiles and it has been an important trading centre.
2. The Kosala Mahajanapada mainly comprised modern eastern Uttar Pradesh. The Sarayu river divided this Mahajanapada into two parts: northern part with Shravasti (Saheth-Maheth) its capital, and southern part with Kushavati as its capital. Maheth whereas is identified with the main city and the area of Saheth was the ancient Buddhist monastery of Jetavana.
3. The Anga Mahajanapada covered the modern Bhagalpur-Monghyr region of Bihar. It was separated from Magadha by the Champa River, after which the capital city of Anga was named Champa. The Jatakas inform us about the merchants, who sailed from Champa to Suvarnabhumi for trading purposes, and it suggests the commercial character of this city. In archaeological excavations at Champa remains of fortification, which was surrounded by a moat, are found.
4. Magadha Mahajanapadas was the most powerful territorial polity and it is identified roughly with present southern Bihar. It was surrounded by three rivers and the Ganga, the Son and the Champa rivers were situated on the north, west and east of Magadha respectively. The Vindhya hills had been located in the south of Magadha. In the beginning the capital of Magadha was Girivraja/Rajagaha (Rajgir), but later a new capital was founded at Pataliputra (modern Patna). In the Vedic literature, people of Magadha are despised for not observing the Vedic rituals; however, in this same region both Buddhism and Jainism gained wider popularity in the sixth century BCE. The capital cities of Magadha had been connected to different cities via trade routes. One such trading route starting from Paithan in Deccan after going through the Ganga Valley terminated at Rajgir. Another capital of Magadha, Pataliputra is mentioned in the Pali literature as *puta-bhedana*, which means a place where lids of merchandise were broken.
5. The Vajji Mahajanapada was situated in the northern Bihar and it had been a confederacy of eight or nine different clans (*ganas*). Some of the important clans of this Mahajanapada were Jnatikas, Lichchavis, Videhans (Videha), and Vajjis etc. The twenty-fourth Jain *tirthankara* was Mahavira, who belonged to Jnatika clan and its capital was Kundagrama or Kundapura. On the other hand, the capital of Lichchavi was Vaisali (Vesali or Veshali), which has been identified with modern Basarh in Muzzaffarpur district of Bihar. Videha in the Vedic literature is described as a monarchy with its capital Mithila (modern Janakpur in Nepal). But, in the post Vedic period, Mithila appears to have become an oligarchy.
6. The Malla Mahajanapada had been located in the north-eastern Uttar Pradesh, and like Vajji Mahajanapada, it was a confederacy of about nine clans. It had two capitals, first was Kusavati/Kusinara (modern Kashia) and second was Pavapuri (Padaraona village). It started as a monarchy, but it transformed into an oligarchy by the sixth century BCE.

7. The Chetiya or Chedi Mahajanapada has been identified with modern Bundelkhand in central India. Its capital was Suktimati or Sukti-sahvaya, which was also known as Sothivatinagara.
8. The Vamsa or Vatsa Mahajanapada was situated in the region south of the Ganga River, and its capital was Kaushambi, which is identified with modern Kosam village near Allahabad. Owing of its strategic location Kaushambi was connected with the Deccan, the Ganga Valley and the north-west India through several trade routes.
9. The Kuru Mahajanapada has been identified with western Uttar Pradesh and Haryana including Delhi, and its capital is identified with Indraprastha (modern Delhi). This Mahajanapada was a monarchy up to the period of Buddha, and subsequently it was transformed into a *sangha* (oligarchy). In the archaeological excavations at Purana Qila (Indraprastha of the *Mahabharata*) in Delhi remains of the Northern Black Polished Ware, houses of mud-bricks and burnt-bricks, terracotta ring-wells, terracotta figurines of humans and animals, a clay sealing, and small rings, etc., are discovered.
10. The Panchala Mahajanapada was situated in the western Uttar Pradesh and this Mahajanapada roughly comprised present day Rohilkhand area and a part of the central *doab*. It was divided by the river Ganga into two parts: northern Panchala with its capital at Ahichchhatra (present day Ramnagar in Bareilly district) and southern Panchala with its capital at Kampilya (Kampil in Farukhabad district). Panchala appears to have transformed into an oligarchy by the post Vedic period. The archaeological excavations at Hastinapura have brought into light remains of burnt-brick structures, and terracotta ring wells of the Northern Black Polished Ware phase (*circa* 600-200 BCE).
11. The Matsya Mahajanapada was located in modern Jaipur area in the eastern Rajasthan and it possibly also comprised some parts of present day Alwar and Bharatpur. Scholars believe that Viratanagara or Bairat had been the capital of this Mahajanapada.
12. The Surasena Mahajanapada is mentioned as *Soursenoi* in the Greek sources, and its capital is mentioned to have been 'Methora' (Mathura), which was situated on the Yamuna River. According to the *Mahabharata* and the *Puranas*, Surasena was ruled by the Yadu or Yadava family. Owing of its location on the cross-roads, Mathura was a major commercial centre situated on the trading routes that linked north-west frontier region of India to the Ganga Valley in the east and to the Malwa corridor and the western seacoast in the south-west.
13. The Assaka (also known as Ashmaka/Ashvaka) was situated on the bank of Godavari River in Deccan. Scholars have identified Potana or Potali (modern Patan in Maharashtra) as its capital. According to the Assaka Jataka, the city Potali was a part of Kashi kingdom. From this, it appears that the Kashi Mahajanapada probably had subjugated the Assaka Mahajanapada at some point of time.
14. The Avanti Mahajanapada roughly corresponded to present day Malwa region of the Central India. This Mahajanapada was divided by the Vindhyan hills into two parts: northern Avanti with its capital Ujjain, and southern Avanti with its capital Mahishmati (modern Maheshwar, Madhya Pradesh). The trans-regional route, Uttarapatha connected Ujjain to Pataliputra on the one hand and Mathura on the other hand. At Ujjain, the trade route coming from northern India bifurcated into two routes:

one route went to Deccan and further south, while another route reached the western seacoast.

15. The Gandhara Mahajanapada comprised present day Peshawar and Rawalpindi districts of Pakistan and also some parts of the Kashmir Valley in India. Takshila (Taxila) was its capital and it had been one of the famous centres of trade and learning. The archaeological excavations have brought into light three ancient settlements here at Bhir Mound, Sirkap and Sirsukh. The Bhir Mound has yielded the remains of the oldest city that are dated to *circa* 600/500 BCE to 200 CE. Here in excavations remains of the Northern Black Polished ware, silver punch marked bar coins and other types of coins are discovered.
16. The Kamboja Mahajanapada is identified with a region situated in the Hazara district of Pakistan. Although, this Mahajanapada is mentioned to have been a monarchy in the sixth century BCE, but in the *Arthashastra* it is described as an oligarchy (*gana-sangha*). As far as its capital is concerned, we do not have any clear evidence in this regard.

The Mahajanapadas⁹

⁹ D.N. Jha, *Ancient India: In Historical Outline*, New Delhi: Manohar Publications, 1998, p.84.

4.3 NATURE OF THE STATE-POLITY

As it is evident from above discussion, the sixteen Mahajanapada had been associated with two different types of political systems. One was monarchy and another political system is identified as oligarchy (*gana-sangha*). The emergence of monarchy was one of the most important developments of the post Vedic period in the Ganga Valley. The expansion of agriculture across the Ganga valley made available enough resources for the maintenance of army and bureaucratic structure, which had been two of the essential components of the monarchical state polity. In a monarchical rule, a clear difference between a king and subject population (*praja*) was maintained. Usually, the king claimed a share *bhaga* (share of produce), which was generally 1/6th of the entire produce, and *bali* (voluntary gift) of the agricultural produce in return of protection that the state provided to people from internal as well as external aggression. With the emergence of the Mahajanapadas, the boundaries of state became relatively fixed and these were guarded by the king. In a monarchical polity all the decisions were made by the king, and it made the mobilization of resources, organization of bureaucracy and army, regularization of trade and commerce highly efficient. As the authority of the king enhanced, he was attributed several new titles, such as *nripati*, *naresvara*, *narendra*, *naradhiva*, etc. These titles emphasised upon a king's sovereignty or lordship over all category of people (*nara*) in general. In the *Ashtadhyayi* of Panini (circa fifth century BCE), uses the expression, i.e., '*bhupati*' for a king. The expression, *bhupati* meaning 'the lord of the earth' further highlights the authority of a king over a well-defined territory. Since king was a lord of the land, he was paid taxes by the people. In return of the taxes, king protected the people, their family and also their belongings. In the post-Vedic period, kingship became hereditary and sacrifices like *Rajasuya*, *Vajapeya* and *Asvamedha* began to be used as a tool to legitimize the political authority. In the monarchical polities, the society was based on the four-fold *varna-jati* hierarchy. In Ranabir Chakravarti's words, the main task of a monarchical state was 'to maintain law and order not by obliterating the social inequalities, but by establishing an ordered society in spite of the differentiated social groups.'¹⁰

As the monarchical polities came into existence, new theories were also developed by the ancient philosophers to legitimize the king's authority. In the Sanskrit texts, the theory of divine origin of kingship was formulated. According to one such theory, the Vedic sages after killing a tyrannous king named Vena installed Prithu as a new king, who subsequently introduced agriculture and farming. In this way, kingship was conceptualised as a gift of brahmana sages. On the other hand, the Pali texts ('*Agganna Sutta*' in the *Digha Nikaya*) attributed the origin of monarchical authority to a 'social contract' between the king and his subjects (*praja*). According to it, people came together and elected a king to protect their paddy fields. The elected king agreed to protect the people and their paddy fields, and in return of it, people decided to pay a share of their paddy to the king. These theories were formulated in the Brahmanical and the Buddhist texts with an aim to legitimize the new form of territorial state-polity and it also justified king's right to collect taxes.

The character of the *gana-sangha* polity was entirely different from that of monarchies, and these *gana-sangha* polities are usually characterised as tribal oligarchies. The

¹⁰ Ranabir Chakravarti, *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016, p. 88.

term 'republic' for *gana* or *sangha* is misleading. The term *gana* first appeared in the Vedic literature and this term is found at 64 places in the *Rigveda*, at 9 places in the *Atharvaveda*, and at several places in the Brahmana texts. The root of the term *gana* is *gan* meaning 'to count' and it literally means 'an artificial collection of people.' Hence, this term *gana* is used in a sense of a tribal or clan solidarity in the Vedic literature. In the Vedic times, society was largely pastoral with limited agriculture, and one of the main sources of income was cattle raids. Therefore, according to R. S. Sharma, 'the Vedic *gana* was an armed organization of the whole clan or tribe.'¹¹ The character of *gana* was changed with the expansion of agriculture. By the sixth century BCE, the expression *gana* was prefixed with *sangha*, and the term *gana-sangha* began to be used for a political setup that is characterized by various scholars as republic or oligarchy. On the basis of their geographical locations, the *gana-sanghas* can be placed in two groups. One group of *gana-sanghas* was situated in the Himalayan foothills in the eastern Uttar Pradesh and Bihar, and second was located in the Indus Basin, Punjab and Rajasthan. Contrary to the *gana-sanghas*, the major monarchical kingdoms, for instance, Magadha, Vatsa, Koshala, etc., of the sixth century BCE mainly occupied the fertile alluvial tracts of the Ganga Valley.

In the *gana-sanghas*, the king was considered to be one among all the tribal members. He was either selected or elected for the position. The entire Mahajanapada was usually divided into small administrative units, each administered by a head called *raja*. The heads of these small administrative units formed the main assembly, which managed the affairs of the state. For example, the administration of the Shakyas and the Lichchhavis consisted of a *raja* (king), *uparaja* (vice-king), *senapati* (military commander), and *bhandagarika* (treasurer). The decision-making power in these *gana-sanghas* had been in the hands of the main assembly. According to the Buddhist literature, the Lichchhavis of Vaishali had 7707 *rajas*. Unlike Monarchical system in which only a King had the right to maintain army, in a *gana-sangha*, each *raja* owned a separate army, storehouse and administrative system. All the resources of state and revenue collected from people belonged to the king in monarchical system. But, in the *gana-sanghas*, the resources were usually divided equally among the tribe members. Whereas the four-fold *varna-jati* system was prevalent in the monarchies, the society in the *gana-sanghas* was divided between the land-owning *kshatriyas*, and landless labourers, *dasa-karamkaras*. Neither *brahmanas* nor *varna-jati* system exerted any influence on the socio-cultural set of the *gana-sanghas*. Some of the important *gana-sanghas* of the sixth century BCE were: the Shakyas of Kapilvastu, the Lichchhavis of Vaishali, the Mallas of Kusinagara, the Bulis of Alakappa, the Kalamas of Kesaputta, the Moriyas of Pippalivana, and the Bhaggas (Bhargas) of Sumsumara hill.

4.4.1 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Explain the term Janapada.
-

¹¹ R. S. Sharma, *Aspects of Political Ideas and Institutions in Ancient India*, New Delhi: Munshiram Manoharlal, 2009, pp. 119-132.

2. Explain the term *gana-sangha*?

3. Why king was called *bhupati*? Comment.

4. Where was Gandhara Mahajanapada located?

5. How many capitals Avanti Mahajanapada had?

4.4 EMERGENCE OF THE MAGADHA KINGDOM

The sixteen Mahajanapadas were often at war with each-others to expand their territories. As a result of these conflicts, except four Mahajanapadas, viz., Magadha, Koshala, Vatsa and Avanti all others perished and their territories were annexed by either of these four Mahajanapadas. It seems Kashi Mahajanapada was first to fall and it was subjugated by the Koshala Mahajanapada. Under the Haryanka dynasty, Magadha first rose as a powerful state-polity in the mid-Ganga valley. The first known ruler of the Haryanka dynasty is Bimbisara, who is also called as Srenika in the Jain literature. The name 'Srenika' possibly indicates that the king maintained a standing army through state revenue and did not rely exclusively on the mercenary soldiers. Bimbisara provided the strong foundation to the Magadha kingdom and his capital city was Rajagaha or Rajagriha. Bimbisara was an expert diplomat and he used matrimonial relations to forge close relations with several of contemporary political powers. Bimbisara formed a marriage alliance with the rulers of Koshala, when a daughter of Koshala king Mahakosala was married to king Bimbisara of Magadha. Bimbisara received Kashi village in dowry. Besides Koshala, Bimbisara forged matrimonial ties with the Videhans and the Madras. He maintained diplomatic relations with the ruling house of the Gandhara Mahajanapada, which sent an embassy to Magadha. Bimbisara sent his chief physician Jivaka, when king Pradyota of Avanti was suffering from Jaundice. He is mentioned to have annexed the Anga Mahajanapada after defeating its ruler, named Brahmadatta. The village administration in Magadha was reorganized by Bimbisara, who also facilitated the safe roads for the traders as well as ordinary peoples.

In Kosala Mahajanapada, the king Mahakosala was succeeded by his son Prasenajit, who enjoyed considerable authority over the Sakyas of Kapilavastu. He patronized brahmanas as well as Buddha/Buddhist monks. On the other hand, the Vatsa kingdom had come under the king Udayana, who inherited it from his father Satanika Parantapa. It seems that he married, Vasuladatta or Vasavadatta, who was a daughter of the Avanti king Pradyota Mahasena. Pradyota Mahasena was one of the most powerful kings of the sixth century BCE. It appears from the Majjhima Nikaya that Ajatasatru, son of Bimbisara, had to fortify his capital city Rajagriha due to the fear of an invasion by Pradyota Mahasena. Ajatasatru is mentioned to

have usurped the Magadha throne after killing his father Bimbisara. Soon after this, Queen Kosaladevi, wife of Bimbisara died and because of it, Prasenajit took back Kashi from Magadha. It caused a long-lasting struggle between Prasenjit and Ajatasatru. This struggle was eventually ended after the marriage of Prasenajit's daughter Vajira with Ajatasatru. After this marriage, Kashi was again given back to Magadha in dowry. However, Prasenajit could not rule for long and was deposed in a court coup, which was followed by his tragic death.

Ajatasatru defeated the Lichchavis of Vaishali with the help of his minister Vassakara by creating a dissention among their ranks. He developed two unique weapons, viz., catapult to throw big stones (*mahasalakantaga*) and chariot with an attached mace (*rahamusala*) to fight a war against Lichchavis and both of these weapons caused much havoc in the war. Ajatasatru was followed by Udayin or Udayibhadda, who shifted the Magadha's capital from Rajagriha to Pataliputra (also known as Kusumapura). Pataliputra was situated at the confluence of the Ganga, the Son and the Ghaghra rivers. On the other hand, king Palaka ascended the throne of Avanti Mahajanapada after his father Pradyota's death. Palaka defeated the armies of the Vatsa kingdom, and its territory was annexed to the realm of Avanti. As the power of both Magadha and Avanti expanded, a direct conflict between them became inevitable for the mastery over the Ganga Valley. This struggle continued for a long period and it reached to its final conclusion during the reign of the Shaishunaga rulers. According to the Buddhist legends, the people of Magadha drove out the rulers of the Haryanka dynasty and it was followed by the establishment of an *Amtya* (a high ranking official) as the new ruler of Magadha kingdom.

In this way, the Shaishunaga dynasty under the king Shishunaga replaced the Haryanka dynasty. Subsequently, the Avanti Mahajanapada was annexed to the Magadha territory and it possibly brought the Vatsa kingdom under the Shaishunagas. Perhaps, the Koshala Mahajanapada was also annexed by the king Shishunaga. Under Shishunaga, the capital of Magadha was relocated from Pataliputra to Vaishali. He was followed by his son Kalasoka or Kakavarna (literally meaning, the black Asoka or the crow coloured). In Magadha, two most important events took place during the reign of Kalasoka. First event was the holding of the second Buddhist council at Vaishali, and the second even was the re-shifting of the capital city to Pataliputra from Vaishali. After the Shaishunagas came into power the Nanda dynasty at Magadha. According to the Puranas, the first Nanda ruler was Mahapadma Nanda, who was also known as Ugrasena. In the Puranas, Mahapadma whereas is called as a son of a shudra woman, he is mentioned as the son of a barber in the Jain text, *Parisishtaparvan*. From the Greek sources, we also get similar information. According to Curitus, Mahapadma's father was a barber, who with the help of the chief queen killed the reigning monarch and usurped the Magadha throne. From the Hathigumpha inscription of Kharavela (circa first century BCE), it appears that the Nanda king had conquered Kalinga and had taken away a Jina statue along with heirlooms of the Kalinga kings to the Magadha. Clearly, the Kalinga had become a part of the Magadha kingdom during the reign of the Nanda rulers.

It was during the reign of Dhana Nanda of Magadha, when Alexander of Macedonia invaded the north-western India. Dhana Nanda is mentioned in the Greek sources as Agrammes or Xandrames, which seems to have been a corrupt form of the Sanskrit patronymic Augrasainya (son of Ugrasena). The Greek writers have described him as the most powerful king, who had been ruling over the people of East Prassi (i.e., *prachya* meaning the

eastern people) and the Gangaridae (i.e., the people of the Ganga Valley) from his capital Palibothra (i.e., Pataliputra). The Greek writer Curitus describes the strength of Dhana Nanda's army, which comprised about 20,000 cavalry, 200,000 infantry, 2,000 chariots, and 3,000 war-elephants. The number of elephants, according to Diodourus and Plutarch was 4,000 and 6,000 respectively in the Magadha's army. The strength of the Nanda army may have been exaggerated, but it does highlight the fabulous wealth and resources that the Nanda rulers controlled. Scholars usually believe that the military strength of the Nandas was one of the chief reasons that discouraged the Macedonian soldiers to move further into the Indian subcontinent.

4.5 REASONS OF THE RISE OF THE MAGADHA KINGDOM

The Magadha kingdom became the most powerful polity under the Nanda rulers and it comprised almost entire land of the Ganga-Yamuna doab, the Ganga Valley, the Central India and the Deccan. The Nanda rulers appear to have built a vast kingdom on the firm foundations that were provided by previous dynasties, for instance, the Haryanka and the Shaishunagas. In addition to the powerful and efficient rulers, the Magadha kingdom enjoyed the benefits of its strategic geography and its unorthodox society. Scholars have identified variety of factors that have had played a crucial role in Magadha's rise from a smaller polity to a vast kingdom, and these factors are as follows:

1. **Powerful Rulers:** The Magadha Mahajanapada was ruled by some of the most efficient and powerful rulers of the ancient India. Bimbisara of the Haryanka dynasty not only reorganized the village administration, but he also ensured safe roads for the movement of traders and ordinary people. Through marriage ties with the Koshala Mahajanapada, the Lichchavi clan of Vaishali, and the Madra Mahajanapada, Bimbisara managed to consolidate his position. He annexed the Anga Mahajanapada and was followed by another efficient ruler named Ajatasatru. Both the Kosala as well as Vaishali were annexed by Ajatasatru, whose son Udayin shifted the capital from Rajagriha to Pataliputra. Shaishunaga dynasty that replaced the Haryanka dynasty, completed the annexation of the Avanti Mahajanapada. After the Shaishunagas, the Nanda rulers came into power and they are credited with the conquest of Kalinga (present day Odisha).

2. **The Iron Ores:** Scholars like D. D. Kosambi and R. S. Sharma have identified the iron ores of eastern India as the key factor that caused the rise of Magadha as a paramount power. It is argued that the access to the quality iron ores enabled the Magadha rulers to provide best types of weapons to their army. However, recent studies suggest otherwise. According to Upinder Singh¹², Magadha rulers did not enjoy a monopoly over the iron ores of eastern India. In fact, the archaeological evidences show that these iron ores began to be exploited only at a much later date. Therefore, the idea of Magadha's exclusive access to the iron mines of southern Bihar is now rejected by the scholars. On the other hand, Magadha did enjoy an access to the

¹² Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009, p. 273.

mineral resources of the Chhota Nagpur Plateau and it would have contributed in the rise of Magadha as a powerful polity.

3. Natural Defence System: Both the capitals of the Magadha Mahajanapada were located at strategic locations, which provided a natural protection to these. The old capital city, Rajgriha was surrounded by the five hills and these hills acted as natural defensive walls of it. Similarly, Pataliputra was situated at the confluence of the Ganga, the Son and the Ghaghra rivers. Criss-crossing the city at three sides, these rivers created a natural defence system of Pataliputra, and therefore, Pataliputra was also called as *jaladurga* (water-fort). Such natural defence systems that the Magadha rulers enjoyed, were not available to its enemies. The same rivers that protected Pataliputra also provided an easy river transportation. This riverine transportation was economically advantageous for both, traders as well as armies.

4. Natural Resources: The region in the east of Allahabad region had fertile alluvial soil that was suitable for paddy cultivation. The easy irrigation facilities from heavy rainfall and perennial rivers further stimulated the expansion of agriculture and high agrarian production. The Magadha enjoyed an access to timber and elephants of eastern India. In fact, the archaeological evidences show the use of a large amount of timber in the construction of the fortification walls around Magadha's capital, Pataliputra. On the other hand, the elephants constituted an important component of Magadha's army.

5. The Un-orthodox Society: The society of Magadha was unorthodox and it was open to new philosophical ideas. The *varna-jati* system did not impact the Magadha's society much. Possibly, this is the reason why the heterodox sects, such as, Jainism and Buddhism flourished in Magadha. Both of these sects received great support from the people of Magadha. In fact, the Magadha Mahajanapada was ruled by several non-kshatriya rulers, who had been able and efficient. Evidently, in Magadha it was ability and power of the rulers, rather than their birth, that decided their succession to the throne.

4.5.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Where was Magadha Mahajanapada located?

2. Why Pataliputra was called *jaladurga*?

3. Who founded the Shaishunaga dynasty?

4. Which Magadha king is called Xandrames in the Greek writings?

5. Which Magadha king shifted the capital from Rajagriha to Pataliputra?

4.6 SUMMARY

Students, in the sixth century BCE, India witnessed the rise of sixteen great kingdoms (Mahajanapadas), which were spread over a large geographical area with a concentration in the Ganga valley. The emergence of the sixteen Mahajanapadas marked the culmination of political, economic and social processes that have started in the later Vedic period. Janapadas had emerged as loosely defined territorial polities in the later Vedic period. As certain Janapadas defeated the others and annexed their territories, then Mahajanapadas came into existence. These Mahajanapadas either embraced monarchical or oligarchical form of state system, and accordingly their administrative systems were organized. From territorial point of view, Mahajanapadas comprised variety of settlements (urban, rural, tribal, markets, manufacturing centers, etc.) and they were inhabited by people belonging to different classes, castes, linguistic groups and so forth. Out of these sixteen Mahajanapadas, Magadha was the most successful, and its rulers transformed their kingdom into a most powerful monarchical-polity of north India by annexing the territories of its enemies.

4.7 SUGGESTED READINGS

H. C. Raychaudhuri, *Political History of Ancient India*, (commentary by B. N. Mukherjee) New Delhi: Oxford University Press, 2015.

Ranabir Chakravarti, *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, 2002, New Delhi: Penguin Books, 2002.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*. Delhi: Pearson-Longman, 2009.

R. S. Sharma, (2008), *India's Ancient Past*. New Delhi: Oxford University Press, 2008.

R. S. Sharma, *Aspects of Political Ideas and Institutions in Ancient India*, New Delhi: Munshiram Manoharlal, 2009.

4.8 QUESTIONS FOR PRACTICE

4.8.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Write an essay on the geographical spread of the sixteen Mahajanapadas.
2. Highlight the key features of the monarchical polity.

3. Discuss the political character of the *gana-sanghas*?
4. Analyze the rise of Magadha as the most powerful polity of north India.
5. How monarchies were different from oligarchies? Discuss.

4.8.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Write short notes on the following:
 - a. Bimbisara. b. Ajatasatru
2. Write the contribution of the Republics in the 6th century B.C.
3. Mention the kingdoms which rose into prominence in the 6th century B.C.
4. Define the term *gana*?
5. Write few sentences on Magadha Mahajanapada.

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: HISTORY OF INDIA: INDUS CIVIZATION TO c. 1200 CE

UNIT 5: THE MAURYAN EMPIRE: EXTENT, ADMINISTRATION, ECONOMY, SOCIETY

STRUCTURE

5.0 Learning Objectives

5.1 Introduction

5.2 Magadha under the Mauryas

5.3 Extent of the Mauryan Empire

5.4 The Mauryan Administration

5.4.1 Check Your Progress I

5.5 Mauryan Society

5.6 Mauryan Economy

5.6.1 Check Your Progress II

5.7 Summary

5.8 Suggested Readings

5.9 Questions for Practice

5.9.1 Long Answer Questions

5.9.2 Short Answer Questions

5.10 Appendix

5.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Understand the nature of the Mauryan empire.
- Acquire information about the extent of the Mauryan empire.
- Acquire information about the Mauryan administration.
- Gain knowledge regarding the Mauryan society and economy.

5.1 INTRODUCTION

Students, the Nanda rulers of the Magadha were defeated by Chandragupta Maurya, who founded the Mauryan dynasty and made Pataliputra as his capital. The beginning of the Mauryan dynasty is traced from about 324 BCE or 321 BCE. According to the Puranas, the

Mauryan dynasty lasted for about 137 years. Following the Puranic literature, if a duration of about 137 years is attributed to the Maurya rule, then Mauryan polity could not have survived beyond the maximum duration of 140 years. Therefore, the terminal point of the Mauryan authority is suggested to have been about 185 or 187 BCE. In the absence of a clear evidence, the origin of the Maurya rulers has remained a matter of debate among scholars. In Brahmanical traditions, the Mauryas are attributed a Shudra status. Chandragupta Maurya is mentioned to have been a son of a woman named Mura, who had been a slave (or wife) of Nanda king. A different view is provided by the Buddhist and the Jain traditions. In the Buddhist tradition, Mauryas are assigned a kshatriya status. For instance, the *Mahavamsa*, a Sri Lankan chronicle of the fourth-fifth century CE, connects Chandragupta to the kshatriya clans of the Moriyas of Pippalivana. In a same way, the Jain tradition has associated Chandragupta with the Moriya clan. Based on the Buddhist and Jain traditions, the origin of the Mauryas can be traced from the Moriya clan that ruled over Pippalivana in the Nepalese Tarai region. Since, the Mauryas neither patronise the brahmana sects nor endorse *varna-jati* system, they were assigned a lower social status (i.e., shudras) by the brahmana authors of the Puranas.

5.2 MAGADHA UNDER THE MAURYAS

After the death of Chandragupta's father, his mother is mentioned to have shifted to Pataliputra, where he was born. From his childhood, Chandragupta displayed signs of leadership. Kautilaya, noticed Chandragupta's potential and took him to Taxila, where Chandragupta was trained in all the arts. Kautilaya with the help of Chandragupta wanted to take revenge from the Nanda ruler, who had insulted him in the court of Pataliputra. The Nandas had been tyrannous rulers and they exploited the people by enforcing heavy taxes over them. Kautilaya helped Chandragupta against the Nandas and they together defeated the last Nanda ruler, Dhanananda. After this, Chandragupta ascended the throne in either 324 or 321 BCE.

By the time Chandragupta came into power, Alexander had already died and his vast territory was partitioned among his governors. Alexander's departure from the North-west India provided an opportunity to Chandragupta to expand his authority in this region. On the other hand, Seleucus Nikator had occupied the areas of West Asia, which was analogous to the North-western borderland of the Indian subcontinent. Since Seleucus Nikator wanted to expand his authority in India, it brought him into a conflict with the Mauryan king Chandragupta. In *circa* 301 BCE, it seems a military conflict took place between the Seleucid forces and the Mauryan army. This conflict was eventually resolved by a treaty between Seleucus Nikator and Chandragupta Maurya. Here it is noticeable that Chandragupta Maurya is mentioned as *Sandrocottus* in the Greek literature. According to this treaty, Chandragupta received from Seleucus Nikator the region of Gedrosia (Baluchistan), Arachosia (Kandahar in present Afghanistan), and Paropanisadai (area to the southeast of the Hindukush). In return, the Mauryan king provided 500 war elephants to Seleucus Nikator. Chandragupta expanded his authority in trans-Vindhyan region. His authority was also firmly established in Gujarat as it is evident from the Junagarh inscription of Rudradaman-I (*circa* 150 CE), which records the construction of the Sudarshan lake by the governor of Chandragupta Maurya in Girnar. In addition, the Jain texts suggest the presence of Chandragupta's authority in Deccan, where a famous Jain sacred site, Shravana Belgola (in Karnataka) was present. If we accept the Jain

legends, then Chandragupta appears to have spent last days of his life in Shravana Belgola. Chandragupta maintained diplomatic relations with the Seleucid rulers and this fact is well established by the visit of Megasthenes to the Mauryan court as an ambassador. Megasthenes describes the Mauryan India in his book *Indika*. Even though, the original text is lost, but still the excerpts of *Indika* have survived in the writings of later Greco-Roman writers.

After Chandragupta, his son Bindusara became the ruler in about 300 BCE and he is called *Amitrochates* (Sanskrit *amitraghata*, i.e., destroyer of foes) in the Greek writings. He was an efficient ruler, who kept the vast Mauryan Empire intact. He possibly was a follower of Ajivika sect. When Bindusara died in 273 BCE, a four-years long succession war among his sons ensued. According to the Buddhist legends, Ashoka with the support of the ministers, particularly Radhagupta, killed 99 of his brothers and spared the life of only the youngest one named Tissa. The Buddhist legends narrating the killing of his brothers by Ashoka is doubted by some scholars, who draw our attention to the fact that in one of his edicts, Ashoka appears to be directing his officials to take a proper care of his brothers' households. Nevertheless, Ashoka's reign actually started only in 269 BCE due to the succession war after a gap of four years from his father's death. He ruled for about four decades until 232 BCE. In his edicts, Ashoka is called as *Devanampriyah Priyadarshi Raja*, i.e., Beloved of the Gods, the king *Priyadarshi*. Ashoka's married with Devi, who was a merchant's daughter from Vidisha and from her, Ashoka had two children: son Mahindra and daughter Sanghamittra. Other queens of Ashoka were named Asandhimitta, Tissarakhita, Padmavati, and Karuvaki. Ashoka is credited with the victory over Kalinga (present day Odisha) in his Rock edict XIII in the thirteenth regnal year (possibly, 260 or 261 BCE) of his reign. After seeing the much bloodshed in this Kalinga war, Ashoka abandoned the policy of war and in its place, he adopted the policy of Dhamma. Ashoka patronised the third Buddhist council in Pataliputra and after this, he sent Buddhist missions to foreign lands to propagate Buddhism. One such area, where Ashoka sent Buddhist mission was Sri Lanka, where Buddhist reached under the leadership of Ashoka's son Mahindra and daughter Sangamitra. Ashoka is the earliest ruler in India, who directed his officials to engrave his messages on durable material like stone (rocks and pillars) for public reading. His edicts are found written on rock-surfaces and pillars across Indian subcontinent. Ashoka himself has called his edicts as *Dhammalipi* (generally translated as principles of *Dhamma* or law of piety). The Ashokan inscriptions are written in three languages, which are: the Prakrit, Greek and Aramaic, and in four scripts: Aramaic and Greek in Afghanistan, Kharoshthi at Mansehra and Shabharzgarhi in the north-western part of Pakistan, and Brahmi in rest of the Mauryan empire (see, Appendix for the list of Ashoka's inscriptions/edicts).

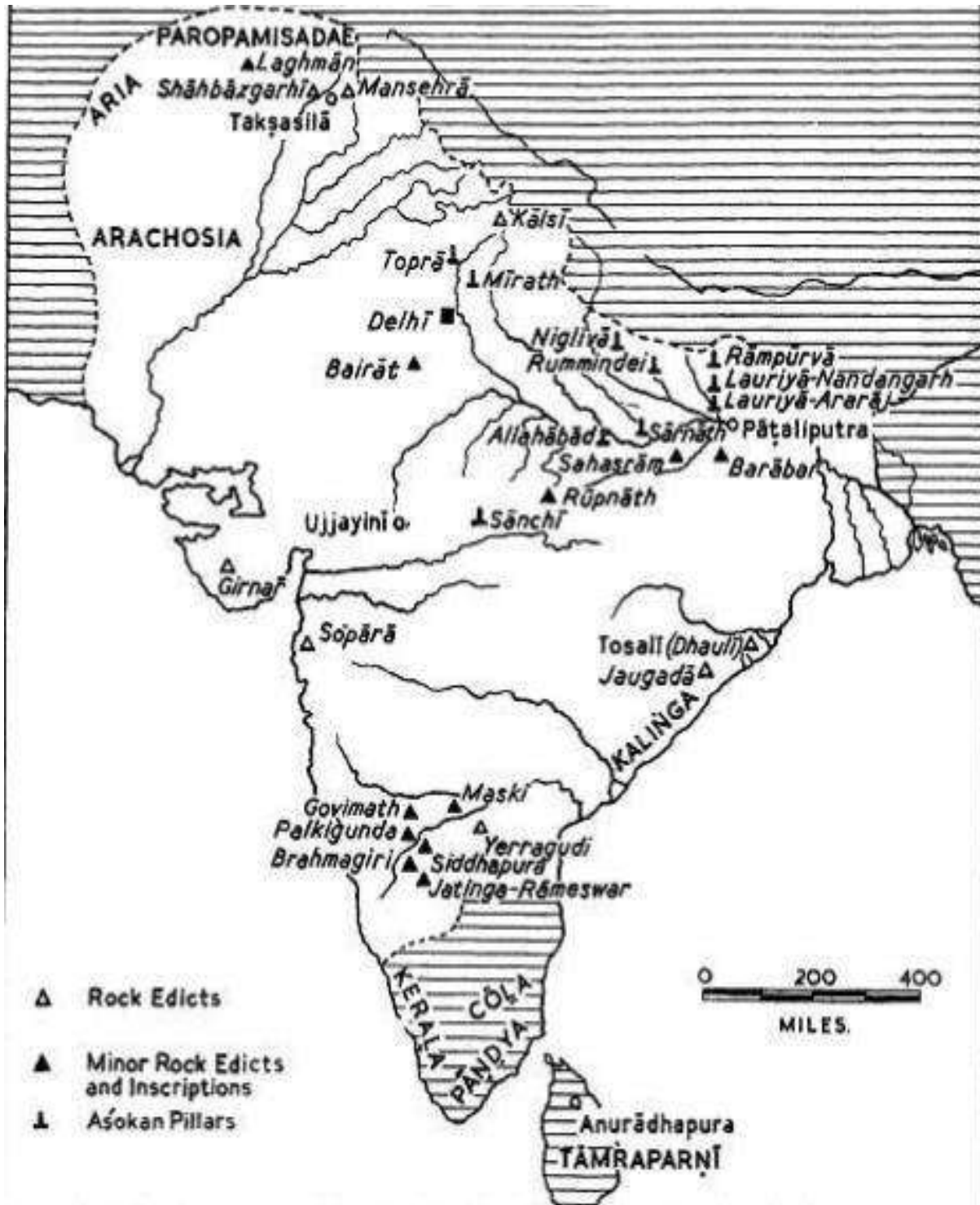
The history of the Mauryas after Ashoka is far from clear. The names of Ashoka's grandson Dasaratha is found in an inscription from the Nagarjuni-Barabara hills (in Bihar), but we do not have any clear information about the successor of Ashoka. The last Mauryan ruler was Brihadratha, who was assassinated in about 185 BCE or 187 BCE by his own military commander, Pushyamitra Shunga during an inspection of the Mauryan army. With the death of Brihadratha, the Mauryan dynasty ended and the power over Magadha went into the hands of the Shunga rulers.

5.3 EXTENT OF THE MAURYAN EMPIRE

During the reign of the Mauryan king Ashoka, the vast Mauryan Empire shared boundaries with several neighbouring kingdoms and chieftaincies. To the south of the Mauryan empire were present the Cholas (in the Kaveri delta, Tamil Nadu), Pandyas (in the Tamraparni-Vaigai deltas, Tamil Nadu), Satiyaputras (Satyaputra, northern parts of Tamil Nadu), Keralaputras (the Chera country in Kerala) and Tamraparni (Sri Lanka). In the North-west and the West, several Greek kingdoms had been present. Some of the important contemporary Greek kings were: Antiyoka (Antiochus Theos of Syria), Turamaya (Ptolemy Philadelphos of Egypt), Antikini (Antigonus Gonatus of Macedonia), Maka (Megus of Cyrene) and Aliksundara (Alexander of Epirus). Ashoka, like his ancestors, maintained cordial relations with these contemporary Greek rulers. Based on the geographical distribution of the Mauryan epigraphs, scholars suggest that the Mauryan Empire comprised the entire landmass between Lamghan and Kandhar (in Afghanistan) in the North-west to Mahasthangarh (in Bangladesh), Jaugda and Dhauli (in Odisha) in the East, and from Shahbazgarhi, Mansehra and Taxila (in Pakistan) in the North to Amravati (in Andhra Pradesh), Maski, Brahmigiri, and Siddapura (in Karnataka) in the South. Ashokan edicts appears to have been located near Buddhist sacred sites like Sanchi, Sarnath, Rummindei, Nigali Sagar, Lauriya-Araraj, Lauria-Nandangarh, and Bairat. From the *Rajatarangini* of Kalhana (circa 12th century CE), Ashoka's rule over Kashmir is also evident. In one of his minor edicts, Ashoka has used the expression, Jambudvipa for his empire, which appears to have been one of the earliest nomenclatures for the Indian subcontinent.

The nucleus of the empire undoubtedly had been Magadha with Pataliputra as the capital city. Since the Magadha had emerged as a paramount authority after annexing the territories of other Mahajanapadas, the population as well as urban centres of, for instance, Taxila, Mathura, Kaushambi, Kashi, Shravasti, Champa, Suktimati, Vidisha, Ujjain, Tosali, Vaishali and several others were included in the Mauryan territories. In addition, the Mauryan empire comprised both the trans-regional trade routes, viz., Uttarapatha and Dakshinapatha that connected different cities and facilitated the movement of people as well as goods. Two major fertile river valleys, viz., the Ganga valley, and the Indus valley, where agriculture production was considerably very high had been under the Mauryan rulers. The areas of Rajasthan, Deccan, Karnataka and Andhra Pradesh, which had rich mineral resources were also included in the Mauryan realm. However, major parts of the Mauryan Empire were forested and these had been inhabited by different tribal groups.

The people belonging to different communities and cultures lived in the Mauryan empire and some of these had been: Yavanas (non-indigenous people living in North-western borderland), Kambojas (in the Hazara district, Pakistan), Nabhakas-Nabhapantkis (in Maharashtra and Karnataka), Bhoja (in Vidarbha-Nagpur area of Maharashtra), Pitinikyas (location not clear), Andharas (in present Andhra Pradesh) and Paulindas (in Narmada-Vindhya zone of central India). In the Mauryan empire several religious communities, for instance, Buddhist, Ajivikas, Brahmanas, and Nirganthas (i.e., Jain) also flourished. Unlike mainland India, where Ashokan edicts were composed in various Prakrit dialects and Brahmi script, edicts in Afghanistan and Pakistan were written in Greek and Aramaic. And it shows the presence of different linguistic groups in different parts of the Mauryan Empire.

Empire of Ashoka¹³

5.4 THE MAURYAN ADMINISTRATION

In the Mauryan empire, the king, who was called *Raja*, had been the centre of the administration. The Mauryan king sustained law and order in the empire and protected the people and their property. According to Megasthenes, the Maurya king used to go out of his

¹³ A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co.,1954, p.109.

palace every day and supervised the administration of justice. Even during the time of relaxing, his officials were allowed to approach him for different administrative affairs. The Mauryan king was the paramount authority, and he was assisted by a council of ministers in administrative matters. The ministers were called *mantrin* or *mantri-parishad* and their duty was to advise the king on various administrative policies and matters. In the Ashoka's Rock Edicts, the ministers or high-ranking officials are usually called *Mahamattas* or *Mahamatras*. In addition, high priest (*Purohit*), commander-in-chief (*Senapati*), crown-prince (*Yuvaraja*), and several superintendents (*Adhyakshas*) provided their services to the king to run the Mauryan administration. Ashoka created the post of *Dharmamahamattas* for the propagation of his *Dhamma* ideals. From the *Arthashastra* of Kautilya, it appears that the Mauryan ministers and officials were paid cash salaries, and the highest annual salary that was paid had been of about 48000 *panas* (or punch-marked coins) and the lowest officer was given about 750 *panas* per annum.

Megasthenes informs us about the city administration of Pataliputra, which had been looked after by thirty officials, who were divided into six committees and each comprised five members. These committees looked after i) the industries and crafts, ii) comfort and security of visitors coming from distant places, iii) the registration of births and deaths, iv) supervision of the matters related to trade and commerce, v) the sales of products and supervision of weights and measures, and vi) the collection of the taxes on the goods sold in the markets of Pataliputra. Pataliputra was the centre of the Mauryan empire, which was divided into four major provinces, viz., Ujjain (western Madhya Pradesh), Takshila (Taxila in north-west Pakistan), Tosali (Dhuli in Odisha), and Suvarnagiri (in Karnataka). These provinces were under the command of royal princes (Kumaras or Aryaputras). For instance, Ashoka too had served as a governor of Taxila and Ujjain prior to his accession to the Mauryan throne. Ranabir Chakravarti has drawn our attention to few other administrative units, for instance, Manumadesha (in central India), Girnar (in Kathiawar, Gujarat) and (Vakshu) in the North-western borderland). Here it is noticeable that the Mauryan rulers perhaps were the earliest to employ officials of non-Indian background in their administration. For example, in Girnar an official of Iranian background, named Tushashpa was present during the reign of Chandragupta Maurya.

Several officials known as *Mahamattas*, *Pradeshikas*, *Rajukas*, *Yuktas*, and *Rashtrikas* assisted the provincial governors. From the *Arthashastra* and the edicts of Ashoka, we get information about several officials, who served the Mauryan rulers. The *Samahartta* (chief revenue official and in charge of account department), and *Sannidhata* (treasurer and in charge of royal stores) were two of the high-ranking officials, who managed state finances. The city superintendents (*Nagaraka*) were assisted by *Sthanikas* and *Gopas*. Officials like *Dauvarika* (chief of palace attendants), the *Antaravamshika* (chief of palace guards), and *Adhyakshas* (departmental heads) are also mentioned. In the *Arthashastra*, the *Adhyakshas* are described as the high-ranking officials, but they are called *Mahamattas* in the Ashokan edicts. The *Mahamattas* managed the administration of the frontier areas, inner chambers of royal household, pasture grounds, and they also looked after the propaganda of *Dhamma*. On the other hand, the *Rajukas* enjoyed the authority to either reward or punish the people at their own discretion. They measured and assessed the land for tax purposes and therefore, they appear to have been revenue settlement officers or rural administrators. Similarly, *Pradeshikas*

and *Yuktas* were involved in the district level administration. The *Yuktas*, *Rajukas* and *Pradeshikas* are instructed by Ashoka in one of the edicts to undertake official tours after every five years across the countryside to perform their duties as well as to propagate *Dhamma*. Ashoka himself undertook similar inspection tours (*dhamma-yatras*).

The Mauryan rulers maintained a vast network of informers or spies (*Pativedakas* and *Pulisani*), who provided information regarding public and state affairs. The roads were maintained and special officials were appointed for this work. The Aramaic edict at Laghman informs us about a royal road, which was looked after by an officer. In the same edict names of several places and distances are mentioned. Such edicts like milestones appear to have been established to provide information regarding directions and distances to the travellers. One of the most important components of the Mauryan administration had been the army. Megasthenes informs us about six boards, each comprising five members, that managed infantry, cavalry, chariot, elephants and supply of equipment and transportation. Similarly, the *Arthashastra* provide information about four superintendents, who managed infantry (*patyadhyaksha*), cavalry (*ashvadhyaksha*), chariots (*rathadhyaksha*) and elephants (*hastyaksha*). To administer law and justice, according to the *Arthashastra*, two kinds of courts, viz., *Dharmasthiya* (looked after the personal disputes) and *Kantakashodhan* (looked after the matters related to individual and the state) were established by the Mauryan rulers. Judges were known as *Dharmasthas*, and punishments for different crimes ranged from the minor fines to the mutilation of limbs and in the extreme cases, culprits were also executed.

5.4.1 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Who founded the Mauryan empire?

2. Who authored the *Arthashastra*?

3. Mention the names of the areas that Seleucus Nikator ceded to the Mauryas?

4. Explain the expression, *Devanampriyah Priyadarshi Raja*?

5. Who was *Samahartta*?

5.5 MAURYAN SOCIETY

In the Mauryan society, the four-fold *varna-jati* hierarchy remained in practice, particularly in the Ganga valley, and this hierarchy was regularised with the composition of the *Dharmasutras* (circa 500-200 BCE). Megasthenes divided the Indian society into seven groups or classes,

viz., philosophers, farmers, soldiers, herdsmen, artisans, magistrates, and councillors. This list is usually studied by scholars in the light of the information provided by the *Arthashastra* and other sources to gain a better understanding of the Mauryan society. According to Megasthenes, the first social class in India comprised the philosophers, and in this group brahmanas and sramanas (e.g., Buddhist, Jain, Ajivikas, etc) appear to have been included. The farmers or cultivators, constituting the largest group, were attached to land, and Megasthenes has placed them in his second social group/class. The farmers cultivated the land and according to Megasthenes, they paid about 1/4th of the produce as tax to the state. The *Arthashastra* recommends the state to settle down new villages (*janapadanivesa*) and repopulate the deserted villages (*sunyanivesa*) by shifting shudras and labourers to these settlements. Both the concepts, *Janapadanivesa* and *Sunyanivesa* supported the colonisation of forest or wasteland as well as revival of deserted villages with an aim to enhance state's income. If a shudra cultivator failed to cultivate a field allotted to him in newly established or rehabilitated settlements, the ruler could take it back and allot it to another cultivator. Similarly, the crown land (i.e., *sita*), which belonged to the royal family, was cultivated by *dasa-karmakaras* (slaves-hired labourers). The Superintendent of crown land (*sitadhyaksha*) looked after the royal land and managed agrarian production in it.

The third class was of the herdsmen or hunters, who lived outside the agrarian society as a nomadic group. The *Arthashastra* is the earliest Indian political treatise that recognised the importance of forest resources, such as timber, elephants, medicines, and so forth. Whereas timber was largely used in construction activities, elephants were used in war, and their ivory was a valuable product. Kautilaya also recommended the collection of taxes and services from forest dwellers and hunters. In a similar manner, the employment of forest tribes as army troops and spies by the Mauryan state is recommended in the *Arthashastra*. The artisans constituted the fourth class. According to the Greek sources, the Mauryan state employed artisans particularly for the manufacturing of arms and weapons. These artisans possibly were exempted from the payment of taxes. Artisans, usually involved in same profession or craft, had been organised in guilds (*shreni*) and they observed their own rules and regulations.

The next class was of soldiers or military, which appears to have been the second largest group in terms of number. The soldiers were paid cash salaries and they were protectors of state boundary. They were exempted from tax-paying. However, this group was not restricted to kshatriya-*varna* alone. It appears that foot soldiers, charioteers and attendants would have mostly been drawn from the lower castes. The magistrates and inspectors were highly respectable officials in the Mauryan administration and they advised the king on various matters. They were possibly drawn from either brahmana or kshatriya castes. The seventh class comprised councillors and assessors, who enjoyed a respectable position in the Mauryan society. This group comprised officials known as *mahamattas*, who controlled influential positions in the Mauryan administration and also in the department of justice.

It seems, Megasthenes failed to understand the nature of *varna-jati* system and therefore, he confused caste hierarchy with class stratification of the Mauryan society. Contrary to Megasthenes, the *Arthashastra* emphasised on the observance of *varna-jati* hierarchy and in this hierarchy, brahmanas were placed at the top, followed by kshatriyas, vaishyas and shudras respectively in a descending order. The *Arthashastra* whereas associated the shudras with the

cultivation, it also recommended the donation of land to brahmanas and other learned people. In this way, Kautilaya allowed brahmanas and shudras to indulge in professions that were not meant for their *varna-jati*. As far as slavery is concerned, Megasthenes rejected its existence in the Mauryan India; but from the *Arthashastra* the presence of *dasas* (slaves) and *ahitakas* (debtors) in the society is evident. Possibly the nature of slavery in India had been different from the conditions of slaves in the Greek society, and therefore, Megasthenes failed to recognize its prevalence in Indian society. In the Mauryan society, women were not confined to domestic spheres; rather, the Mauryan rulers appears to have employed them as spies and bodyguard. Presence of female ascetics is indicated by the Buddhist and the Jain literature. On the other hand, Kautilya even recommended the state to collect taxes from prostitutes.

5.6 MAURYAN ECONOMY

The agriculture was the base of the Mauryan economy. The *Arthashastra* recommended the use of shudras for the expansion of agriculture in new areas. As the agriculture expanded in new areas, iron tools, particularly iron ploughshare, sickles, spades and so forth, came in wider use. In excavations at Ataranjikhhera, an iron share fixed to the wooden frame of a plough and iron sickles are discovered from the Mauryan-period levels. The Rummindei inscription is the only Mauryan epigraph that provides valuable information about revenue collection. Ashoka is mentioned to have visited Lumbini-grama, which is the birthplace of Gotama Buddha. Ashoka exempted Lumbini from the payment of *bali* completely and also reduced the payment of *bhaga* to 1/8th of the produce. Possibly the usual land tax in this area was one-sixth. In addition, taxes such as *kara*, *shulka*, *vishti* and *paranya* were collected by the state. Whereas *kara* referred to periodic supplies (e.g., fodder, timber, etc.) to the state authorities by villagers, tax called *paranaya* was an emergency tax collected at exorbitantly high rate from the people. The *vishti* was a tax paid by people in the form of labour to state and it appears to have been entirely voluntary in the Mauryan period. On the other hand, *shulka* was a toll tax, which was mainly collected from traders, caravans, artisans and other travellers.

A large variety of crops were cultivated by the peasantry in the Mauryan empire. From the Jain text, *Nayadharmmkahoo* (circa third century BCE) the prevalence of the paddy transplantation technique in Bihar, Anga, Magadha, Mithila and Rajagriha is evident. In a same way, the Greek author Eratosthenes (circa 230 CE, quoted in Strabo) provides information about the cultivation of seasonal crops such as flax, millet, sesame, rice, wheat, barley, pulses, and so forth. Sugarcane was also cultivated and its juice was used for making sugar and molasses. The cultivation of indigo (*nila*) and establishment of mango-groves, medical plants, and plantations of other fruits is evident from the available evidences. According to Megasthenes, the officials called Agronomoi supervised the sluices on rivers in countryside. The *Arthashastra* is the earliest text that talks about an irrigation tax, which ranged from 1/5th to 1/3rd of the produce. The same text strongly recommended the state to take up irrigation projects and one of the most important state maintained hydrological project was Sudarshana Lake, which had been constructed in Girinagara (Girnar in Gujarat) by the provincial governor, Pushyagupta of Chandragupta Maurya. During the reign of Ashoka, this lake was enlarged by the provincial governor, Tushashpa. In the *Arthashastra*, the use of water-lifting devices, for

instance, hand-pulled-water-bucket and *araghatta* (a wheel with pots tied to its spokes) is suggested.

The control over ports, cities, and trade routes allowed the Mauryan rulers to collect revenue various commercial activities. The most important factor that contributed in the growth of trade was security provided by the state to the merchants on the trading routes as well as in context of regulation of revenue collections. Two trans-regional routes, Uttarapatha and Dakshinapatha that evolved in the pre-Mauryan period continued and several cities flourished along these routes. Uttarapatha started in the North-western region of India and it swept across the Indus and the Ganga plains to reach the port of Tamralipti on the eastern seacoast. It connected cities such as Taxila, Kaushambi, Shravasti, Vaishali, Pataliptura, Champa and several others. The Uttarapatha was also linked to Deccan and peninsular India in south and Kalinga in southeast India. From Kaushambi, a route ran across central India before reaching Broach or Sopara via Vidisha and Ujjain. The importance of Kalinga was primarily due to its strategic location in eastern seacoast and therefore, control over it allowed the Mauryas to control the sea traffic in the Bay of Bengal. Under the Maurya rule, urban economy flourished and seven towns (*nagara*) are at least mentioned in the Ashokan edicts, which are: Taxila (in Pakistan), Ujjain (in Malwa, Madhya Pradesh), Kaushambi (in Uttar Pradesh), Tosali, Samapa (in Kalinga), Suvarnagiri and Isila (in Karnataka). According to F. R. Allchin¹⁴, Pataliputra, having an area of about 241 hectares, was the largest city known in the entire South Asia during the Maurya period. Compared to Pataliputra, Rajgir, Kaushambi and Vidisha occupied an area between 181 hectares and 240 hectares. Next in size were towns of Ahichhatra, Sravasti, Tosali (Sisupalgarh) and Mahasthangarh, which had a size between 121 hectares and 180 hectares. Whereas Ujjain, Jaugada (Samapa) and Paithan had a size between 61 hectares and 121 hectares, Kandhar, Taxila, and Dhanyakataka (Amravati) occupied an area between 60 hectares and 31 hectares. Clearly, cities or towns of different sizes had been present in the Mauryan empire.

The *Arthashastra* recommended a firm control of the Mauryan state over agriculture, trade, manufacturing, crafts, mining, and so forth. Mines and minerals are mentioned to have been the root of the state treasury and these were managed by the Superintendent of mines (*akaradhyaksha*). On the other hand, Superintendent of salt making (*lavanadhyaksha*) managed the salt making in the Mauryan empire. According to the Greek authors, the Mauryan state had a firm control over weapon manufacturing and ship building crafts. The officials called the Superintendent of ships (*navadhyaksha*) managed the sea going vessels, ships and boats. Their position particularly becomes important in the light of the flourishing overseas trade between the Mauryas and the Greek rulers of the Mediterranean world and North Africa. Several commodities, for instance, blankets, skins, gold, semi-precious stones, pearls, diamonds, and so forth were exported from India. The high-ranking officials, for instance, Superintendent of commerce (*panyadhyaksha*), Superintendent of market, Superintendent of weight and measures (*pautavadhyaksha*) and the Superintendent of tolls (*sulkadhyaksha*) managed different aspects of trade and commerce under the Mauryan rulers. To facilitate the flourishing market economy, the Mauryan rulers issued the punch

¹⁴ F. R. Allchin, 'Mauryan Architecture and Art,' in F.R. Allchin (ed.) *The Archaeology of Early Historic South Asia: The Emergence of Cities and State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, p. 207.

marked coins (*panas, karshapanas*), mostly of silver, in large number. It seems that coins carrying dynastic specific symbols, viz., the crescent-on-arches, tree-in-railing, and peacock-on-arches, were issued by the Mauryan state. An official called, *rupadarshaka* inspected the coins, according to the *Arthashastra*.

5.6.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Who was Megasthenes?

2. Explain the term, *vishti*?

3. Where was Sudarshana Lake located?

4. Explain the term, *sulkadhyaksha*?

5. Explain the term, *paranaya*?

5.7 SUMMARY

Students, the Mauryan king Chandragupta Maurya defeated the Nanda rulers and annexed Magadha kingdom with the help of his mentor Chanakya. He laid the foundation of the first empire of the India. Covering almost entire Indian subcontinent, the Mauryan empire shared close diplomatic ties with the contemporary Greek rulers of the west Asia and north Africa. Under the Maurya rulers, a large administrative structure was erected that managed different department of this humongous territorial entity. From the *Arthashastra*, one learns about the various methods that the Mauryan state possibly took to expand agriculture in new areas. Both agrarian and urban economies flourished under the Mauryas and the Mauryan rulers mobilised resources from cities, countryside, forests, trade routes, and pastures in the form of taxes to finance the large administrative structure of their empire. However, the Mauryan empire did not last for long and only after less than hundred and fifty years it declined due to various reasons.

5.8 SUGGESTED READINGS

F. R. Allchin, 'Mauryan Architecture and Art,' in F.R. Allchin (ed.) *The Archaeology of Early Historic South Asia: The Emergence of Cities and State*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, pp. 222-273.

Irfan Habib, and Vivekanand Jha, *Mauryan India*, New Delhi: Aligarh Historians Society and Tulika Books, 2011.

Ranabir Chakravarti, *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009.

D. N. Jha, *Ancient India in Historical Outline*, New Delhi: Manohar, 2009.

R. S. Sharma, *India's Ancient Past*, New Delhi: Oxford University Press, 2008.

5.9 QUESTIONS FOR PRACTICE

5.9.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Discuss the military achievements of Chandragupta Maurya.
2. Write an essay on the extent of the Mauryan empire.
3. Discuss the salient features of the Mauryan economy.
4. Highlight the salient features of the Mauryan administration.
5. Analyse the views of Megasthenes on the Mauryan society.

5.9.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Mention four sources of Mauryan empire.
2. When was the Kalinga War fought? Give its two causes and results.
3. What was Ashoka's Dhamma?
4. Write few steps taken by Ashoka for the spread of Buddhism.
5. Who were Dhamma Mahamatras in Mauryan Administration?
6. What do you know about Ajivika sect?
7. Give two features of the social condition of the Punjab during the Mauryan Period.
8. Write a detailed note on Arthashastra?

5.10 APPENDIX

Ashokan Inscriptions

	Ashokan Inscriptions	Finding Places
1.	Fourteen Rock Edicts or Major Rock Edicts	Girnar (Junagardh district, Gujarat), Shahbazgarhi (Mardan district, Pakistan), Dhuli (Puri district, Odisha), Jaugada (Ganjam district, Odisha), Kalsi (Dehradun district, Uttarakhand), Sopara (Thana district, Maharashtra), Sannati (Gulbarga district, Karnataka), Mansehra (Hazara district, Pakistan) and Erragudi (Kurnool district, Andhra Pradesh)
2.	Two 'Separate' Rock Edicts or 'Kalinga' Rock Edicts	Dhuli (Puri district, Odisha) and Jaugada (Ganjam district, Odisha)
3.	Bairat Minor Rock Edict	Bairat (Jaipur district, Rajasthan)
4.	Seven Pillar Edicts or Major Pillar Edicts	Kandahar (Kandahar district, Afghanistan), Delhi-Topra , Delhi-Meerut , Allahabad-Kosam (Uttar Pradesh), Lauriya-Araraj (Bihar), Lauriya-Nandangarh (Bihar), Rampurva (Bihar)
5.	Minor Rock Edicts	Bahapur/Srinivasapuri (New Delhi), Ahraura (Mirzapur district, Uttar Pradesh), Sasaram (Shahbad district, Bihar), Ratanpurwa (Bhabua district, Bihar), Gujjara (Datia district, Madhya Pradesh), Rupnath (Jabalpur district, Madhya Pradesh), Panguria (Sehore district, Madhya Pradesh), Maski (Raichur district, Karnataka), Gavimath (Raichur district, Karnataka), Palkigundu (Raichur district, Karnataka), Nittur (Bellary district, Karnataka), Udegolam (Bellary district, Karnataka), Rajula-Mandagiri (Kurnool district, Andhra Pradesh), Erragudi (Kurnool district, Andhra Pradesh), Brahmagiri (Chitradurga district, Karnataka), Siddapura (Chitradurga district, Karnataka) and Jatinga-Rameshvara (Chitradurga district, Karnataka)

6.	Two Pillar Inscriptions	Rummindei/Lumbini (Rupandehi district, Nepal), and Nigali Sagar (Kapilavastu district, Nepal)
7.	Minor Pillar Edicts or Schism Edicts	Sanchi (Raisen district, Madhya Pradesh), Sarnath (Varanasi district, Uttar Pradesh) and Allahabad-Kosam (Uttar Pradesh)
8.	Three Cave Inscriptions	Barabara hill (near Gaya, Bihar)
9.	Queen's Edict	Allahabad-Kosam (Uttar Pradesh)

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: HISTORY OF INDIA: INDUS CIVIZATION TO c. 1200 CE

UNIT 6: THE GUPTAS: EXTENT OF EMPIRE, ADMINISTRATION, ECONOMY, SOCIETY

STRUCTURE

6.0 Learning Objectives

6.1 Introduction

6.2 Extent of the Gupta Empire

6.3 Gupta Administration

6.3.1 Provincial Administration

6.3.2 Local Administration

6.3.3 Revenue System

6.3.4 Check Your Progress I

6.4 Economy under the Guptas

6.4.1 Trade, Crafts and Guilds

6.4.2 Agriculture

6.5 Society under the Guptas

6.5.1 Check Your Progress II

6.6 Summary

6.7 Suggested Readings

6.8 Questions for Practice

6.8.1 Long Answer Questions

6.8.2 Short Answer Questions

6.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Acquire information about the extent of the Gupta empire.
- Acquire information about the Gupta administration.
- Gain knowledge regarding the Gupta society.

- Understand the nature of the Gupta economy.

6.1 INTRODUCTION

Students, the Gupta dynasty ruled northern India from the early fourth century CE to the middle of the sixth century CE from their capital at Pataliputra. From the inscriptions of the Gupta rulers, the founder of the Gupta dynasty appears to have been Shrigupta (circa 275-300 CE) and he was followed by Ghatotkachagupta (circa 300-320 CE); however, none of them was of much significance. The third ruler of this dynasty, Chandragupta-I (circa 320-335 CE) laid the firm foundation of the Gupta authority and he was the first Gupta ruler, who assumed the title of *Maharajadhiraja*. Regarding the *varna* status of the Guptas, scholars have different views. According to S. R. Goyal, the *gotra* of the Guptas, namely 'Dharna', shows their brahmana origin. Some other scholars identify the Guptas as of vaishya *varna*. In the absence of any authentic evidence, it is difficult to clearly ascertain the *varna* status of the Guptas. In a same way, the original home of the Guptas is far from clear; however, it is believed by the scholars that the Guptas possibly had begun their career as subordinates of the later Kushanas. Earlier, it was thought that the early Guptas ruled over a small principality in Magadha, but in recent decades the region of western Ganga plain is identified as their area of control.

6.2 EXTENT OF THE GUPTA EMPIRE

The Gupta empire comprised almost entire land in the north of Narmada and to the south of Himalayas between the Bay of Bengal and the Arabian Sea. However, such a vast empire did not come into existence under one king, rather different Gupta rulers over a period of several decades had built it. The making of the Gupta empire began in the reign of Chandragupta I (circa 320-335 CE), who was the first major king of this dynasty. Under Chandragupta I, the Gupta's kingdom comprised areas of modern Bihar and parts of Uttar Pradesh and Bengal. He

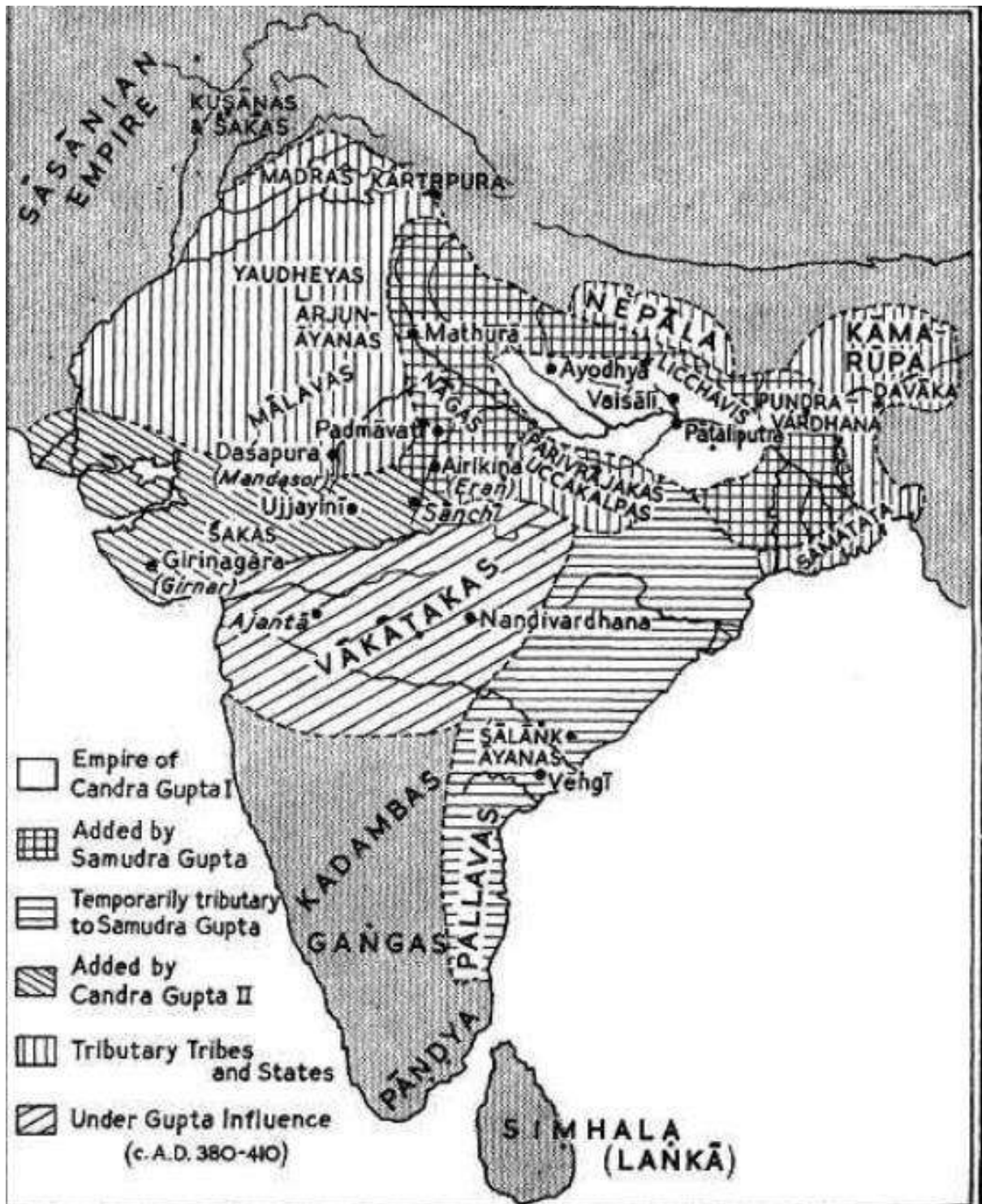
is also credited with the initiating of a new era (the Gupta era) in about 319/20 CE. Chandragupta I's marriage with Kumaradevi of the Lichchhavi ruling house brought the area around Vaishali within the Gupta realm. This marriage was considered so important by the

Guptas that the legendary gold coins of Chandragupta-Kumaradevi type were issued to commemorate this event. In these coins, queen Kumaradevi is depicted on the obverse and a seated goddess on the reverse with a legend *Lichchhavayah*. The political importance of this matrimonial relation is evident not only from the coin legend *Lichchhavayah*, but also from one of the epithets, i.e., *Lichchhavidauhitra* (literally meaning, the grandson of the Lichchhavis) that Samudragupta (progeny of this marriage) assumed. The Gupta power took firm roots under Chandragupta-I in the middle Ganga valley and the region around Pataliputra.

Samudragupta, who was a direct successor and son of Chandragupta I, was the most outstanding political figure of the Gupta dynasty. The Allahabad pillar inscription that eulogies the military achievements of Samudragupta was written by his court poet, Harishena who also occupied multiple administrative posts. He is mentioned to have uprooted no less than ten kings of north India (Aryavartta), whose territories too were annexed to the Gupta kingdom. Among the defeated kings of north India are included Kota-Kulaja of Kota (east Punjab), and

several Naga rulers, for instance, Nagadatta, Ganapatinaga (ruling over Mathura), Nagasena (ruling from Padmavati in Madhya Pradesh), and Achyuta (probably ruling over Ahichchhatra in Bareilly district of Uttar Pradesh). According to Allahabad inscription, Samudragupta defeated twelve rulers of Dakshinapatha; however, he did not annex the territories of these rulers. Several frontier kingdoms, for instance, Samatata (South-eastern Bangladesh), Davaka (probably in the Nowgaon district, Assam), Kamarupa (upper Assam), Nepal (modern Nepal) and Katripura (either Kartarpur near Jalandhar or Gadhwal area of Uttarakhand) were defeated and they were made to pay tributes to Samudragupta. In similar manner, several *ganasanghas* (e.g., Malavas, Arjunayana, Yaudheyas, etc.) and the forest kings (*atavika-rajās*) were also subjugated. On the other hand, foreign rulers of north-west (e.g., the Shakas and the Murundas) and the kings with title *Daivaputra Shahanushahi* (possibly the descendent of the Kushanas) acknowledged Samudragupta's authority and they appear to have forged matrimonial relations with the Gupta ruling house. Owing of his phenomenal military expeditions, Samudragupta has been attributed the title, 'Indian Napoleon' by V. A. Smith.

After Samudragupta, his son Chandragupta II (circa 375-414 CE) ascended the throne. He defeated the Shaka rulers of western India and issued special silver coins ('lion slayer type') to commemorate his victory. He was married to a Naga princess, Kubernaga and his daughter named Prabhavatigupta was married to the Vakataka king Rudrasena II, who was ruling the Deccan. It appears from the Mehrauli iron pillar inscription, Chandragupta-II is mentioned to have conquered the regions of Vanga (central deltaic Bengal) and Vahlika (identified with Bactria or some region in the Indus valley). Son and successor of Chandragupta II was Kumaragupta I (circa 414-454 CE), who kept the vast Gupta empire intact and ruled efficiently the entire land between the Himalayas in the north and Vindhya in the south, and Bay of Bengal in the east and the Arabian sea in the west. He issued a large variety of gold coins with the representations of the god Kartikeya. The north-western parts of the Gupta empire towards the end of Kumaragupta I's reign faced the Huna invasions, which were successfully repulsed by his son, Skandagupta. Skandagupta faced troubles from two sides: first, invasion of a central Asian tribe, the Hunas in the north-west of the Gupta empire, and second, a domestic problem from Pushyamitras, who challenged the Gupta authority. Skandagupta successfully defeated the Hunas and repulsed the Pushyamitras (whose identity is not clear), and he retained the vast territories of the Gupta empire intact. But the death of Skandagupta was followed by a gradual disintegration of the Gupta authority. Skandagupta was succeeded by several rulers such as Purugupta, Kumaragupta II, Budhagupta, Narasimhagupta, Kumaragupta-III and Vishnugupta, who failed to resist the fresh invasions of the Hunas under Toramana and Mihirakula in the late fifth and the early sixth centuries CE. Though Mihirakula was defeated by the king Yashodharman of Malwa and the king Narasimhagupta Baladitya of the Gupta dynasty simultaneously, but this did not revive the past glory of the Gupta polity. The later Gupta kings failed to keep the vast empire intact and by the mid-sixth century CE, the Gupta dynasty came to an end.

Gupta Empire ¹⁵

6.3 GUPTA ADMINISTRATION

The king was the central authority in the Gupta empire and he was attributed several impressive imperial titles, such as, *maharajadhiraja* (the great king of kings), *parameshvara* (the supreme lord), *parama-bhattaraka* (the great king), *parama-daivata* (the foremost worshipper of the

¹⁵ A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co.,1954, p.129.

gods) and *parama-bhagavata* (the foremost worshipper of Vasudeva Krishna). The Gupta's claim for divinity is also supported by the Allahabad pillar inscription, in which Samudragupta is equated with the gods, for instance, Vishnu, Kubera, Varuna, Indra and Yama. The Gupta rulers assumed grand titles and claimed a divine status to legitimise their political power. They created a vast administrative structure to manage their empire, and a large number of functionaries, usually designated by three terms *Amatya*, *Mantri* and *Sachiva* looked after the administration. These terms were often used interchangeably for high-ranking functionaries and ministers. The Gupta kings were assisted by the princes, ministers and advisers. The crown prince (*Yuvaraja*) was usually appointed as the governors of important provinces (called, *desha*, *rashtra* or *bhukti*) and other princes (*Kumaras*) and sometimes high-ranking officials (*Kumaramatyas*) were entrusted with the administration of other provinces.

The *Kumaramatya* were officials of high ranking, and they sometimes occupied multiple posts such as *Sandhivigrahika* and *Mahadandanayaka*. For example, Harishena, the author of Allahabad pillar inscription, is mentioned to have worked as *Kumaramatya*, *Sandhivigrahika* and *Mahadandanayaka*. It seems that the minister's offices were often hereditary and it is suggested by the Udayagiri inscription of Chandragupta-II, which informs us about Virasena Shaba, who had inherited the post of the minister for war and peace. The supreme judicial power was in the hands of the king, who was assisted by the chief justice (*Mahadandanayaka*). The Gupta army comprised infantry, cavalry, and elephant corps, which were managed by different officials, for instance, *Narapati* (head of foot soldiers), *Asvapati* (head of horses), and *Pilupati* (head of elephants). These officials worked under *Mahabaladhikrita*. The officer called *Ranabhandagarika* was the officer-in-charge of stores. On the other hand, the minister called *Sandhivigrahika* managed the affairs of state in the matters of war and peace. The officials, who led the army were known as *Baladhikrita* and *Mahabaladhikrita* (commander-in-chief of the army).

In the Gupta administration, *Samanta* began to play an important role in the local level administration. The term *Samanta* originally referred to a neighbouring ruler in the *Arthashastra*, but in the Gupta period it began to be used in a sense of vassal or subordinate, who served his overlord. One such subordinate was named Vijayasena, who is called *Mahasamanta* in the inscription of the Vainyagupta (507 CE) and he probably enjoyed a firm control over a large area in the south-eastern part of Bengal. On the other hand, the officials called *Mahapratihara* (the chief of the palace guards) and *Pratiharas* (palace guards) were associated with the administration of the royal palace. Another important official associated with the royal palace was *Khadyatapakita* (superintendent of the royal kitchen). Messengers were known as *Dutakas* and they appear in several land grants. Their task was to implement the gifts, whenever gifts of land were given to brahmanas and others. Another group of important officials were called *Ayuktakas*, who maintained the moral and social discipline in the district.

6.3.1 PROVINCIAL ADMINISTRATION

The Gupta empire was divided into several provinces, which were known as *bhukti*. From the Gupta epigraphs, names of Tirabhukti and Pundravardhanabhukti are found for the important provinces. Officials known as *Uparika* were assigned the responsibility to look after the affairs

of *bhukti*. These officials were more common in the mid-Gangetic valley and in the western India the provinces were called as *desha*, and the official who looked after these were called *Gopta*. On the other hand, districts were called *vishaya* and district administrator was known as *Vishyapati*, who was usually appointed by the *Uparika*.

6.3.2 LOCAL ADMINISTRATION

The provinces were further subdivided into districts (*vishaya*), which were administered by the officials called *Vishayapati*. These officials were most probably appointed by the provincial governors. For example, the Damodarpur copper plates from Bengal (the fifth-sixth century CE) inform us about the Vishayapati, who occupied the district headquarter of Kotivarsha *vishaya*. The Vishayapati of Kotivarsha is mentioned to have been assisted by *nagara-sreshthin* (chief merchant of the town), *sarthavaha* (chief caravan merchant), *prathama-kulika* (chief artisan) and *prathama-kayastha* (chief scribe). Except the chief scribe, all other members were not state-officials. The lowest administrative unit was village, which was administered by *ashtakula-adhikaranas* (a board of eight members), *maharatthas* (elders of the community) and *gramika* or *grama-adhyakshas* (the headmen of villages).

6.3.3 REVENUE SYSTEM

The main source of state's income was land revenue under the Guptas. In the Gaya copper plate inscription, *Gopasvamin*, who worked as *akshapataladhikrita* (the keeper of the royal records), is mentioned. *Gopasvamin's* main duty was to enter numerous matters in account's register, check embezzlement and recover fines for loss due to neglect or fraud. He was also responsible for the recovery of royal dues from the sureties of servants. Then, there were Pushtapalas, who were record keepers; the Pushtapalas looked after the department of survey and management of land, and they also collected land revenue. The *Narada-smriti* recommends the collection of 1/6th of the agricultural produce as royal revenue, and it was called *bhaga*. From the Gupta inscriptions, several fiscal terms like *uparikara*, *kara*, *bhoga*, *bali*, *hiranya*, *udranga*, *shulka* and *vishti* are mentioned as taxes. The tax called *uparikara* was an additional tax collected from temporary tenants. On the other hand, *udranga* was a tax that was collected from permanent tenants. Whereas *kara* was a periodic tax levied on villagers, *Hiranya* was a tax that was paid in cash by the cultivators of cash crops. *Bali* was a land tax paid by the peasants to state and *bhoga* possibly referred to a periodic supply of fruit, firewood, flowers, etc., to the king by villages. From cities and trade routes *shulka* was collected, which was a toll tax. The officials, who collected this tax were called *shaulkika*. *Vishti*, which was a voluntary tax in the form of labour in the Mauryan period, now in the Gupta age became mandatory and village-folks could be forced to provide it. Therefore, *Vishti* is identified as a forced labour, which was paid by villagers without any remuneration.

6.3.4 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Which Gupta king started the Gupta era?

2. Explain the term, Lichchhavidauhitra?

3. Who was Harishena?

4. Explain the term, *Sandhivigrahika*?

5. Write a note on the district administration of Kotivarsha *vishaya*.

6.4 ECONOMY UNDER THE GUPTAS

The Gupta period registered phenomenal growth in the field of trade and commerce, and the contemporary Sanskrit literature throw valuable light on the urban centres, busy markets, lavish dwelling houses and trade-craft activities. Evidences such as seals and sealings that are found from Basarh (ancient Vaishali) of Gupta period inform us about several professionals, for instance, artisans, merchants, caravan traders, bankers and their guilds (*nigama*). Vaishali under the Guptas was an important administrative and commercial centre.

6.4.1 TRADE, CRAFTS AND GUILDS

In the travel account of the Cosmos Indicopleustes, a Syrian Christian missionary (circa 600 CE) various ports, for instance, Kalyan, Chaul and Mangalore on the western seacoast of India are mentioned. Among the most prominent ports of the Gupta period are included Barbaricum, Barygaza, Suparaka, and Muziris. From the plays of Kalidasa, it appears that the people of Vanga (east Bengal) had been expert navigators. In the Bay of Bengal, Tamralipti was an important port and the Chinese Buddhist pilgrim, Fa Xian (circa 399-414 CE) is mentioned to have boarded a ship here on his return journey to China via Southeast Asia. Faridpur in the present-day Bangladesh was a famous for ship building. The flourishing overseas trade is also talked about in the Tamil epics, *Silappadikaram* and *Manimekhalai* (dated to circa sixth century CE), which informs us about the famous ports of Kaveripattinam and Kanchipuram on the eastern coastline.

In the Gupta period, several crafts flourished and one such craft was textile manufacturing. It appears from the three Sanjeli copper plates of Toramana (early sixth century CE) that Agricultural products such as grains, molasses, paddy, salt, and cotton were brought to the markets of Vadrपाली (in Gujarat) for trade. In Amarsimha's *Amarakosa*, various terms connected with the cotton textiles are mentioned and these are- weaver, loom, thread, coarse and fabric. The Mandasor inscription of Kumaragupta I and Bandhuvarman (circa mid-fifth century CE) also refers to the manufacturing of silk clothes in different colours in Dasapura (identified with present day, Mandasor in Madhya Pradesh). From the plays of Kalidasa, the

use of the Chinese silk-textiles by the rich people is evident in the Gupta period. In the Ajanta paintings, images are shown wearing elaborate garments, which suggests the presence of skilled tailors and embroiderers. Based on the Vakataka inscriptions, the presence of different craft-specialised settlements of leader worker, bronze workers, blacksmiths and goldsmith is evident in the Deccan. One of the best examples of the Gupta period metallurgy is the iron pillar of Mehrauli, which has not rusted till now. So is the six feet tall life size copper image of Buddha, which was found at Sultanganj near Bhagalpur (Bihar). The high-quality gold coins of the Gupta rulers further display a phenomenal development in the craft of metallurgy.

As the trade and commerce flourished, several professional groups and guilds (known as *shreni*, and *vaniggrama*) came into existence. These guilds were administered by a chief and some executive officers, and they had their own rule and regulations. The kings usually respected the decisions of the guilds and only in the case of serious internal crisis a king was allowed to intervene in the functioning of the guilds. It appears from the Mandasor inscription of Kumaragupta I and Bandhuvarman that a guild (*shreni*) of silk weavers migrated to Dashapura from Lata (i.e., Southern Gujarat) and its members adopted varied occupations related to astrology, music, storytelling, some engaged in religious discourses, writers, and military art. However, the guild did not give up the silk weaving craft. This guild of silk-weavers continued to function in the new place and financed the construction of a Sun temple. Likewise, the Indor copper-plate inscription of Skandagupta (mid-fifth century CE) provides information about a guild of oil-men (*shreni*), which functioned as banker. A brahmana invested money in this guild, which used the interest accrued on the invested money to provide oil to the sun temple for maintaining a lamp regularly. From the three Sanjeli copper plates of Toramana, we get to know about a professional organization of merchants (i.e., *Vaniggrama*, known as Mannigrama in south), and its members belonged to different cities, viz., Kanauj in Uttar Pradesh, Dasapura (Mandasor) and Ujjain in Madhya Pradesh and Vadrपालi in Gujarat. The members of this *Vanigramma* collectively made a religious donation to the temple of Vishnu. Several Brahmanas and one member possibly of non-Indian origin were also members of this professional organisation. On the other hand, the five copper plate inscriptions from Damodarpur, (circa fifth-sixth century CE) provide information about guild-president, chief-merchant, chief artisan, and chief-scribe, who all had been a part of local-administration of Kotivarsha *vishaya*. These examples show the involvement of professional groups and guilds in banking, financing and local administration under the Guptas.

6.4.2 AGRICULTURE

A large number of land grants were made to brahmanas and temples with fiscal and administrative rights during the Gupta period. In the Gupta empire, the chief donors of the land grants had been the subordinate kings of the Gupta monarchs. Usually, when a land grant was made the inhabitants of the donated village comprising peasantry, artisans and other residents were directed to pay customary taxes, dues and services to the donees (recipient of the grants). Sometime, the donees were also entitled to forced labour (*vishti*), which means they could make the inhabitants of the gifted villages/settlements to provide labour without any remuneration. The *Mahabharata*, the *Dharmashastras* and the Puranas strongly supported the donation of lands to brahmanas. The villages that were granted to brahmanas were known as *agraharas*

and *brahmadeyas*. As the brahmanas were made land grants in forested areas and waste lands, they carried their knowledge of cultivation, seeds, manure, calendar and so forth to new regions. Brahmanas migration thus facilitated the expansion of agriculture in new areas. Owning of land grants, a social hierarchy was created in the countryside in terms of control over land. As the temples and Buddhist monasteries received land grants from rulers, the institutional land-ownership became prominent in the Gupta period, and this trend continued in the subsequent period.

According to the Yajnavalkya and the Brihaspati, control over land created a four-graded hierarchy in country and in this hierarchy king (*mahipati*) was followed by landowner (*kshetra-svamin*), cultivator (*karshaka*) and the sub-tenant. The landowners here do not appear as intermediaries because they were no longer required to hand over the revenue or taxes collected from the donated villages/settlements to the king. The donees were exempted from the payment of any tax to the rulers. The income from the villages was to be utilized by the donees for various types of religious activities (e.g., performance of rituals, maintenance of temples, etc). However, the donees were not granted the ownership rights over the donated villages/settlements and therefore, they could not transfer, sell, depose the land of the local inhabitants. It means that the donee was not the owner of gifted land, rather he was much closer to the status of a landlord. Usually, the land grants were made to the donee for perpetuity (*aksaya-nivi*), which implies that the income from the gifted land could be used by the donee and his descendants without any right to alienate it to any other person. Here it is noticeable that the brahmana donees remained dependent upon the reigning monarch for the protection and implementation of their rights over the gifted land or villages/settlements because they did not keep their own armies or militia. In some of the cases, even after making a donation, kings retained certain rights like right to impose fines on thieves.

In the *Amarakosa* (circa fourth century CE), the land is divided into 12 types, which are: fertile (*urvara*), barren (*usara*), fallow (*aprahata*), grassy land (*sadvala*), muddy land (*pankila*), wet-land (*jalaprayamanupam*), land contiguous to water (*kaccha*), land full of pebbles and pieces of limestone (*sarkara*), sandy (*sarkavati*), land watered from river (*nadimatrka*), land watered by rain (*devamatrka*) and desert (*maru*). The cultivable land was called *kshetra*, and an untilled land was known as *khila*. From the inscriptions the prevalence of several types of measurements, e.g., *nivartana*, *kulyavapa* and *pataka* is evident. Kalidasa informs us about the cultivation of various varieties of rice, for instance, *sali*, *kalama* and *syamaka*. He also informs us about the sugarcane plantation. The Vakataka inscriptions indicate the spread of paddy transplantation in the Deccan from the Ganga valley. Varahmihira refers to one of the major cash crops, i.e., indigo, which was used as a dye in textile manufacturing. From the *Amarakosa*, we get to know about several cash crops like cotton, oilseed, indigo, mustard seeds, betel nuts, pepper and cardamom, which were cultivated in India.

6.5 SOCIETY UNDER THE GUPTAS

The society remained divided into four-fold *varna-jati* hierarchy. In fact, under the Guptas this hierarchy gained greater complexity with the emergence of numerous new *jatis* (castes). Whereas the *Manu-smriti* mentions about 61 mixed castes, the number of mixed castes became

more than hundred in the *Brahmavaivarta Purana*. Even though brahmanas remained at the top in the social hierarchy, the gap between the vaishyas and the shudras increasingly narrowed down. In the time of crisis, (*apad-dharma*) brahmanas were permitted to take up occupations that were associated with other *varnas*. Shudras were recognised as cultivators. Whereas the *Brihaspati-smriti* associated shudras with the crafts of gold, base metals, wood, thread, stone and leather, the *Amarakosa* included garland-makers, washer men, potters, bricklayers, weavers, tailors, painters, armourers, leatherworkers, blacksmiths, shell-cutters and workers in copper in the category of shudras. The *Yajnavalkya-smriti* also maintains that a shudra, if he failed to maintain himself by the services to the above three *varnas*, could take up the profession of trade. However, the Shudras were continued to be despised by other three *varnas*. The *Narada-smriti* and the *Brihaspati-smriti* have prescribed harsh punishments for shudras for committing crimes against brahmanas and they were considered as habitual thieves and criminals. A sharp distinction between the *varnas* was further reinforced by associating brahmanas with white colour, kshatriyas with red colour, vaishyas with yellow colour and shudras with black colour as a reflective of their innate character. Similarly, gold jewellery was associated with brahmana, copper with kshatriyas, silver with vaishyas and iron with shudras.

According to the *Dharmashastras*, the chief reason of caste proliferation was the inter-mixing of *varnas*. Since the progeny of an inter-*varna* marriage could not be attributed his father's *varna-jati* identity, new castes were invented for such progenies. For instance, a son of a brahmana woman and a shudra male was attributed the identity of a chandala; likewise, a son of brahmana male and shudra woman was called a nishada. Some of the castes were reduced to the level of untouchables and one such caste was chandalas, who were associated with the menial and filthy occupations like removal of animal and human corpses, executioner, butchery etc. The term '*Asparshya*' is mentioned for untouchables in the *Katyayana Dharmashastra*. According to the Chinese traveller Fa-xian (present in India 399-414 CE), chandalas lived outside the towns and they had to prior inform the residents by striking the wooden sticks before entering the towns. The untouchables neither owned land nor they were employed in agricultural activities. Whenever a tribe assimilated in the Brahmanical social structure, some of its leading families were accommodated in the higher castes of brahmanas or Kshatriya's and rest of tribal members were given the status of shudras. Evidently, the agriculture expanded in hitherto forested regions, numerous tribal people, e.g., Sabaras, Bhilas, Pulindas, Abhiras and others, were absorbed in the *varna-jati* based state-society, and as a result of this absorption of tribal population, several new shudra castes came into existence during and after the Gupta period. Furthermore, several craft or professional groups were transformed into distinct castes by the Gupta period. For instance, Svarnakara, Malakara, Sutrakara and several others, who had their own guilds, began to emphasise upon endogamous marital relations and therefore, they began to be identified as distinct castes.

In the Brahmanical literature, women were assigned a subordinate position to men and restrictions on their autonomy were recommended. An emphasis on the marriages within *varna* but outside the *gotra* continued. For woman monogamy was idealized, and remarriage of widows was increasingly condemned. Pre-puberty marriage became widely acceptable for girls and the expression *kanaya-dana* (gift of girl/daughter) in marriages began to highlight girl's position in a family as a private property of father before marriage and of husband after marriage. However, the *varna*-endogamy was not always observed by the ruling houses, and it

is evident from the marriage of a non-brahmana Gupta princess, Prabhavatigupta with a brahmana prince of the Vakataka dynasty. Similarly, Gupta king Chandragupta II had married a brahmana princess of the Kadamba ruling house. Monogamy for women and polygamy for men were usually accepted social practices in the Gupta period.

From the Gupta period, epigraphs and literature, the prevalence of *sati*-custom (i.e., immolation of wife on the funeral pyre of her husband) is evident. The *Brihaspati Smriti* (circa fifth century CE) recommended the sati custom for widows and the same is practiced by Madri, who immolated herself on the funeral pyre of her husband Pandu in the *Mahabharata*. Likewise, the Eran inscription of Bhanugupta (circa 510 CE) records the performance of Sati by the queen of a subordinate ruler of the Gupta king. Women were not given any right over the landed property. Instead, women's right on immovable property such as clothes, jewellery and utensils (called *stri-dhana*) were recognised. On the other hand, the *Kamasutra* of Vatsayayana, and plays of Kalidasa and Shudraka and also the Tamil epics the *Silppadikaram* and the *Manimekalai* throw valuable light on women of different classes and castes. In the non-Shastric literature, women appear as mother, wife, companion, sister, lover, courtesan, nuns, *devi*, nymphs, and domestic servants. The wife (*kulastri*) whereas was expected to remain loyal and obedient to her husband, a courtesan (*ganika*) was a public-woman, who was accessible to the elites. A courtesan was a learned person, who was supposed to be trained in 64 arts, for instance, writing, reading, singing, dance, poetry, and so forth, to please her male clients, according to the *Kamasutra*.

Three Basarh sealings were issued by Dhruvasvamini (queen of the Gupta monarch Chandragupta II) and it shows that not all women were confined to domestic affairs. Similar information is provided by the Vakataka inscriptions, which inform us about Prabhavatigupta's involvement in the state administration after her husband's death. Since her children were minor, Prabhavatigupta ruled the Vakataka kingdom as a regent for several decades. By the Gupta period, both women and shudras were allowed to hear the recitations of the Puranas and the epics (the *Mahabharata* and the *Ramayana*). Another important development of the Gupta period was the emergence of Shaktism as a part of the Puranic Hinduism. It popularized the worship of female deities, such as, Durga, Kali, and Shakti. With the assimilation of several tribes in the *varna-jati* based state society, the tribal cults associated with mother-goddess appears to have found an entry into the Puranic Hinduism.

6.5.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Write a note on the position of shudras?

2. Explain the term, *Shreni*?

3. Who was Prabhavatigupta?

4. Explain the term, *Vishti*?

5. Which Gupta inscription refers to Sati custom?

6.6 SUMMARY

Students, the Gupta dynasty ruled northern India in the fourth and the fifth century CE, and it maintained close diplomatic ties with the contemporary Vakataka rulers of Deccan. Having emerged from an obscure background under Chandragupta-I, the Gupta authority was established in regions beyond mid-Ganga valley by Samudragupta. However, it was during the reign of Chandragupta II, son and successor of Samudragupta, that the Gupta authority was firmly established in the entire landmass between the Himalayas in the north and Vindhya in the south, and between the Bay of Bengal in the east and the Arabian sea in the west. The Gupta rulers erected an efficient bureaucratic system, in which alongside state officials several local rulers and chiefs were also integrated to manage their trans-regional territorial polity. The stratification of the Indian society into numerous castes further intensified in the Gupta period and many new castes came into existence with the absorption of the tribal population in the *varna-jati* based society. Both economy and artistic activities flourished under the Guptas, because of which their rule is often characterised as a golden age by nationalist scholars including R. C. Majumdar and H. C. Raychaudhuri. Since the golden age concept tends to ignore the plights of the common people including peasantry, labourers and artisans, scholars for instance R. S. Sharma and D. N. Jha have questioned its use for the Gupta age. In place of the golden age concept, in recent decades scholars like Romila Thapar and Ranabir Chakravarti have suggested the use of the expression, 'classical age' for the Gupta age to underline the phenomenal artistic and literary developments that took place under the Gupta rulers in the field of sculptural art, architecture, painting, and Sanskrit literature.

6.7 SUGGESTED READINGS

Radha Kumud Mookerji, *The Gupta Empire*, Bombay: Hind Kitab Ltd, 1959.

Ranabir Chakravarti, *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

S. K. Maity, *Economic Life in Northern India: In the Gupta Period (c. AD 300-550)*, Delhi: Motilal Banarsidass, 1970.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009.

D. N. Jha, *Ancient India in Historical Outline*, New Delhi: Manohar, 2009.

R. S. Sharma, *India's Ancient Past*, New Delhi: Oxford University Press, 2008.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002.

6.8 QUESTIONS FOR PRACTICE

6.8.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Write an essay on the military expeditions of Samudragupta.
2. Discuss the salient characteristics of the Gupta administration?
3. Write an essay on the Gupta economy with a special emphasis on the guilds.
4. Write an essay on the position of women in the Gupta period.
5. Analyse the Gupta society in relation to *varna-jati* hierarchy?

6.8.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Who is called 'The Indian Napoleon' and Why?
2. Who was Kalidasa?
3. What do you know about Allahabad Pillar Inscription?
4. Discuss the power and position of Kumaramatyā?
5. Who was Kumara Devi?

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: HISTORY OF INDIA: INDUS CIVIZATION TO c. 1200 CE

UNIT 7: KINGDOMS IN THE DECCAN AND SOUTH: CHALUKYAS, PALLAVAS, CHOLAS

STRUCTURE

7.0 Learning Objectives

7.1 Introduction

7.2 The Chalukyas

7.3 The Pallavas

7.3.1 Check Your Progress I

7.4 The Cholas

7.4.1 First phase (circa 850- 985 CE)

7.4.2 Second phase (circa 985-1070 CE)

7.4.3 Third phase (circa 1070-1279 CE)

7.4.4 Check Your Progress II

7.5 Summary

7.6 Suggested Readings

7.7 Questions for Practice

7.7.1 Long Answer Questions

7.7.2 Short Answer Questions

7.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Acquire information about the political formations in Deccan and peninsular India.
- Acquire information about the Chalukya, the Pallava and the Chola kingdoms.
- Gain knowledge regarding the military achievements of the Chola rulers.
- Understand the nature of the military conflicts between regional polities.

7.1 INTRODUCTION

Students, the early medieval Deccan and South India witnessed the appearance of several regional polities, such as the Chalukyas, the Pallavas and the Cholas, and these regional polities were indulged in a continuous conflict over a period of several centuries. The boundaries of these regional kingdoms have been amorphous, but the core that usually comprised the area in and around the capital city remained more or less stable over the period. The Chalukyas dominated the Deccan from their capital at Badami/Vatapi, the Pallavas with capital at Kanchipuram and after them, the Cholas with their capital at Tanjavur ruled the peninsular India.

7.2 THE CHALUKYAS

Pulakeshin I (literally, meaning ‘the great lion’) founded the Chalukya kingdom and its capital was established at Badami near a hill in the Bijapur district of Karnataka in about 543-544 CE. He appears to have performed an *asvamedha* sacrifice to proclaim his sovereignty. The Chalukyan capital was in a close proximity to Malaprabha river, and sites such as Mahakuta, Pattadakal and Aihole, and these sites have yielded several temples and inscriptions of the Chalukyan rulers. Successor of Pulakeshin I was his son, Kirtivarman I (circa 566/7-597/8 CE), who expanded the boundaries of the Chalukyan kingdom by defeating the Kadambas of Banavasi, the Mauryas of Konkan and the Nalas of Bastar. The conquest of the port of Goa (known as Revatidvipa) provided the Chalukyas an access to the Indian Ocean trade and commerce. At the death of Kirtivarman I, his son Pulakeshin II was too young to ascend the throne, and therefore, brother of Kirtivarman I named Mangalesha came into power. Mangalesha continued the policy of his deceased brother, and raided Gujarat, Khandesh and Malwa, which were under the Kalachuri king Buddharaja. These raids brought much wealth but very little territorial gain to the Chalukyas. When Pulakeshin II became eligible for throne, he was denied his right by Mangalesha, who wanted his own son to become the king after him. As a result, Pulakeshin II waged a war against his uncle and with the help of loyal friends in administration, he eventually killed Mangalesha. Pulakeshin II (circa 609-642 CE) became the king and soon subdued a rebel Appayika, overthrew the Kadamba of Banavasi, and the Alupas of South Kerala and the Ganges of Mysore were forced to accept the Chalukya authority. A matrimonial tie was forged with the Ganga king Durvinita, whose princess was married to Pulakeshin II and from her, a son named Vikramaditya I was born.

One of the major achievements of Pulakeshin II was the defeat of king Harshavardhan of the Pushyabhuti dynasty of north India in a decisively fought battle at the bank of river Narmada. The victory of the Chalukyan king is described in the Aihole inscription of Pulakeshin II. Aihole is a place in Bagalkot district of Karnataka, and the famous Aihole inscription is found at a Jain temple (known as Meguti temple). The inscription is dated to 634-35 CE and it was composed by a poet named Ravikirti. This Aihole inscription glorifies the military achievements of Pulakeshin II, who is referred to as Satyashraya (i.e., the abode of truth) in the same inscription. The victory of Pulakeshin II on Harshavardhan is also

substantiated by the Chinese Buddhist pilgrim Xuanzang, who appears to have visited the kingdom of both, Harshavardhan and Pulakeshin II in the second quarter of the seventh century CE. After his resounding victory over Harshavardhan, Pulakeshin II shifted his focus on the eastern Deccan and made the Southern Kosala and Kalinga (Odisha) to submit to his authority. In a same manner, the Vishnukundins were conquered and then he invaded the Pallava kingdom. Even though the Pallava king Mahendravarman managed to protect his capital, but the northern territories of his kingdom were lost to the Chalukyas.

Once the Andhra country was annexed, Pulakeshin II made his younger brother Vishnuvardhan a viceroy of it and thus the eastern branch of the Chalukyas came into existence with a capital at Vengi. An embassy was sent to the Persian court of Khusru II by the Chalukyas under Pulakeshin II in about 625-26 CE and perhaps also received an embassy from Persia in return. In about 641-642 CE, Pulakeshin II again invaded the Pallava kingdom, which had come under Mahendravarman's son Narasimhavarman I (circa 630-668 CE) by now. This invasion was successfully repulsed by the Pallavas, and in its response Narasimhavarman I invaded the Chalukyan capital Badami, defeated and killed Pulakeshin-II and took the title of *Vatapikonda* (literally meaning, the conqueror of Badami). In this way, for some time the authority of the Chalukyas eclipsed and the Pallavas occupied Badami. The credit for restoring the Chalukya authority goes to Vikramaditya I (circa 655-681 CE), who with the help of his maternal grandfather, the Ganga king Durvinita, captured Badami, and proclaimed himself king of the restored Chalukya kingdom. He rewarded his younger brother, named Jayasimhavarman, who had helped him in regaining control of the Chalukya territory by making him the viceroy of southern Gujarat (i.e., the Lata). As a result, the Chalukya's Gujarat branch came into existence.

The Chalukya-Pallava rivalry revived under Vikramaditya I, who invaded the Pallava kingdom but could not make any definite territorial gain. Overall, the reign of Vikramaditya I was peaceful and after him, his son Vinayaditya (circa 681-696 CE) and then Vijayaditya (circa 696-733 CE) came into power. The reign of Vijayaditya witnessed considerable temple building activities. Next ruler was Vikramaditya II (circa 733-744 CE), in whose reign the Arabs after occupying the Sind invaded the western India and Deccan; but Pulkeshin, who was the son of Jayasimhavarman of the Lata branch of the Chalukyas, repulsed the Arab incursions successfully. For showing valour against the Arabs in battle-fields, Pulkeshin was given the title, *Avanijanashraya* (literally meaning, 'refuge of the people of the earth') by Vikramaditya II. The conflicts with the Pallavas renewed under Vikramaditya II, who is mentioned to have overrun the Pallava capital, i.e., Kanchipuram thrice. However, Vikramaditya II after defeating the Pallavas and occupying their capital, neither damaged the city nor looted the residents. Instead, he made liberal gifts to the Kailasanatha and other temples in Kanchipuram. By making such liberal gifts to the temples, according to K. A. Nilakanta Sastri, Vikramaditya II aimed to wipe out the disgrace that had befallen the Chalukya dynasty by the occupation of their capital Badami by the Pallavas during the reign of Pulakeshin II. After this, Vikramaditya II withdrew from the Pallava territory and later he was followed by his son, Kirtivarman II (circa 744/5-754 CE). Kirtivarman II and his subordinate Ganga ruler Sripurusha came into conflict with the Pandya ruler Maravarman Rajasimha I of the Kongu region and beyond. In a fiercely fought battle at a place called Venbai, the Chalukyan ruler and his ally were defeated; however, soon peace was made with the marriage of a Ganga princess

with the son of Pandya king Maravarman. Kirtivarman II was the last ruler of the Chalukya line of Badami and the dynasty ended with the coming of the Rashtrakuta king Dantidurga in the middle of the eighth century CE.

7.3 **THE PALLAVAS**

The fall of the Satavahana rulers in the third century CE was followed by the appearance of the Pallavas in the eastern region to the south of the Krishna and they ruled over Tondaimandalam, the region round their capital Kanchipuram. This region of Tondaimandalam was situated between the north Penner and north Vellar Rivers. The names, such as, Simhavarman and Shivaskandavarman of the early Pallava rulers are known from a copper-plate charters, which are written in Prakrit and dated to about the third-fourth century CE. One of the early Pallava king was Vishnugopa of Kanchi, who was defeated by Samudragupta in the fourth century CE. But the Pallavas rose to power under Simhavishnu in the last quarter of the sixth century CE after putting an end to the political instability that had been caused by the Kalabharas in Tamilakam. Since the Pallavas are not mentioned in the Tamil literature of the Sangam age, they are usually regarded as foreigners, who had migrated to the Tamil land sometime during the Satavahana's rule probably as their governors or military officials. The origin of the Pallavas is shrouded in mystery and therefore, different scholars have different views on their origin. Some scholars have identified them with Pahlava or the Parthian. On the other hand, they are suggested to be an indigenous tribe, either identical with, or allied to the Kurumbas.

The firm foundation to the Pallava authority was laid down by Simhavishnu (circa 555-590 CE) with a capital at Kanchipuram. He was a devotee of Vishnu and had assumed a title, *Avanisimha* (literally, 'lion of the earth'). Simhavishnu is mentioned to have suppressed the Kalabharas¹⁶ and conquered the region up to Kaveri River. It brought him into a conflict with the Pandyas and the ruler of Sri Lanka. Simhavishnu was followed by his son, Mahendravarman I (circa 590-630 CE), who promoted the cult of the royal personality. He assumed several titles, for instance, truthful (Satyasanda), virtuous (Gunabhadra), upholder of dharma on earth (Dharmanitya), unflinching courage (Amoghavikrama), brave like lion (Virakesari), a great hero (Mahamalla), devotee of God (Ishvarabhakta), sovereign of entire earth (Trailokyanatha) and so forth. Several temples that Mahendravarman I built were named after his title, for instance, Shatrumalleshvaralaya (named after his title, Shatrumalla). In a same manner, places began to be named after the Pallava kings, and some of the examples of it are, Mahendravadi and Mahendrapura, which were named after Mahendravarman I. He was a great builder, a poet and a lover of music, and he authored a play, entitled the *Mattavilasa-Prahasana* (literally meaning, 'The Delight of the Drunkards'). In his reign, the Pallavas and the Chalukyas came into conflict. The Chalukya king Pulakeshin II invaded the Pallava kingdom and annexed the northern provinces of Mahendravarman I's dominions. Here it is noticeable that Pulakeshin II is the same king, who had defeated Harshavardhana and put a check on the expanding power of the Pushyabhutis of northern India.

¹⁶ The Kalabharas were tribal peasants, who revolted against the local polities of the Chola and the Pandyas of peninsular India in about sixth century CE. They are believed to have dominated the political scene of South India for about seventy-five years.

The conflict with the Chalukyas continued during the reign of Narasimhavarman I Mahamalla (circa 630-668 CE), who was the son and successor of Mahendravarman I. Narasimhavarman I defeated the Chalukyans with the help of his ally Manavarman, a Sri Lankan prince. He even invaded the Chalukya kingdom, defeated and possibly killed Pulakeshin II and occupied the Chalukya capital, Badami in about 642 CE. To commemorate the Pallava victory, he assumed the title, *Vatapikonda* (conqueror of the Vatapi/Badami). Narasimhavarman I appears to have defeated the Cholas, the Cheras, the Pandyas and the Kalabhras and he sent two expeditions to help his ally Manavarman, the Sri Lankan Prince. With the Pallava help, Manavarman was established at the throne of Sri Lanka. However, Manavarman could not rule for long and he again took refuge in the Pallavan court. Narasimhavarman I built magnificent rock-cut cave temples at Mamallapuram, which was a major port under the Pallavas. As it is evident from the name Mahamallapuram, this port was named after the title, *Mahamalla* (great hero) that Narsimhavarman I had assumed. Among the major rock-cut cave shrines at Mahamallapuram are included the Adi-Varaha cave, the Durga cave, and the Pancha-Pandava cave. These cave shrines contain several Hindu mythological scenes (e.g., Vishnu taking three strides, Gaja-Lakshmi, Mahishasuramardini, etc.) carved in relief. However, the most magnificent of all the relief is the large open-air-relief at Mamallapuram, which is carved across two boulders, and the rock surface exhibits either the descent of the Ganga or Arjuna's penance. Narsimhavarman I is also credited with the construction of the five Ratha temples or Pandava rock-cut shrines. These rock-cut shrines are in the shape of a Ratha (i.e., a chariot) and the reference to these shrines as Rathas possibly was based on the idea that they represented the celestial chariots of the deities. The Rathas shrines are believed to have been dedicated to Dharmaraja (Yudhishtara), Bhima, Draupadi, Arjuna and Sahadeva.

In about 668 CE, Narasimhavarman I died and he was succeeded by his son Mahendravarman II. In the short reign Mahendravarman I conflicts with the Chalukya king Vikramaditya I continued. He was followed by his son Parameshvaravarman I, who continued the conflicts with the Chalukya king Vikramaditya and his ally the Pandya king Arikeshri Parankusha Maravarman I. After several initial setbacks, Parameshvaravarman I won the battle with the Chalukyas and continued to rule the Pallava kingdom from Kanchi until his death in about 700 CE. The next Pallava ruler was Narasimhavarman II Rajasimha (circa 700-728 CE), whose reign was peaceful and no major conflict with the Chalukyas was erupted under him. His reign saw the construction of several magnificent temples and a shift also happened from the rock-cut shrines to the structural temples. In the reign of Narasimhavarman II patronized the construction of the Shore temple at Mamallapuram and the Kailasanatha at Kanchipuram. The Shore temple comprises three shrines dedicated to a stone Shiva-linga, the Somaskanda (i.e., Shiva with Uma and Skanda), and the Vishnu resting on the serpent Ananta. The two *shikharas* of Shore temple are terraced and slender. However, the relief sculptures of the temple are eroded owing of the impacts of sea-breeze and sand.

The Kailashanatha temple at Kanchipuram is also known as Rajasimheshvara, which a name derived from Narasimhavarman II's title *Rajasimha* (literally, a royal lion). This temple is situated within a large rectangular enclosure and surrounded by over 50 subsidiary shrines. A Shiva-linga is placed in a square sanctum in the main temple, around this sanctum is an enclosed circumambulatory passage. The *shikhara* of the Kailashanatha temple is in the

typical southern style. In front of the sanctum is a pillared hall and a verandah. The enclosure walls have large gateways (*gopuras*) and this temple is heavily ornamented with sculptures compared to other shrines of the Pallava period. Narasimhavarman II patronized the famous poet and writer, Dandin, who appears to have spent several years at the Pallava court. He also sent embassies to China, and maritime trade flourished under him. As Narasimhavarman II's son Mahendravarman III predeceased and therefore, another son Parameshvaravarman II (circa 728-731 CE) ascended the throne. In his short reign, he was attacked by the Chalukyan king Vikramaditya II with the help the Ganga prince Ereyappa, the son of Sripurusha. In the battle at Vilande, Paramesvaravarman was killed by the Ganga ruler. He was the last ruler of the main line of the Pallavas. Since he had not left any heir, the Pallava officials and chief people chose a prince, Nandivarman II from a collateral branch as their ruler.

Nandivarman II Pallavamall (circa 731-796 CE) was aided by his able and loyal general Udayachandra, who conquered for his lord some territories in the north by defeating a Nishada chief, who was subordinate of the Eastern Chalukayas of Vengi. Nandigarman-II made several attempts to annex the territory of the Pandyas, but the Pandya king Jatila Parantaka defeated the Pallava armies. Following it, the Pallavas lost control over Kongu and the areas south of the Pennar River. However, Nandivarman II had been very successful in his expedition against the Ganga rulers and he defeated the Ganga king Sripurusha, who was also made to surrender some wealth and territory to the Pallavas. Nandivarman II was a devotee of Vishnu and he patronized the repair of several temples, for instance, the Vaikunthaperumal temple at Kanchipuram, in the Pallava kingdom. It appears that the great Alvar saint, Tirumangai had been his contemporary. Nandivarman II was defeated by the Rashtrakuta king Dhruva, and he was made to pay tribute of elephants. Yet, Nandivarman II managed to keep his kingdom intact and he was succeeded by his son Dantivarman (circa 796-847 CE).

Dantivarman's authority was challenged by the Pandyas and the Rashtrakutas, who made considerable territorial gains after defeating the Pallavas. He was followed by his son Nandivarman III (circa 846-869 CE). Nandivarman III defeated the Pandyas in a fiercely fought battle at Tellaru (in Arcot district) and recovered the territories conquered by them. He was a powerful ruler, who maintained a powerful fleet. A Tamil inscription that is found at Takua-pa in Siam records the presence of a Vishnu temple along with a water-tank and this water-tank is called as *Avaninaranam* after one of the titles of Nandivarman III. However, he died in about 869 CE after being badly defeated by the Pandyas. The next Pallava ruler was Nripatunga, who had to face a challenge from his own brother Aparajita. In the battle between the brothers, Aparajita won and ascended the Pallava throne. But he could not keep the Pallava authority intact and he was overthrown by his subordinate, the Chola king Aditya-I in about 893 CE. With this ended the Pallava dynasty after ruling Kanchipuram for several centuries.

7.3.1 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Who founded the Chalukya dynasty?
-

2. Which north Indian king was defeated by Pulakeshin-II?

3. Write a note on the Aihole inscription?

4. Who authored the *Mattavilasa-Prahasana*?

5. Write a note on the Ratha temples.

7.4 THE CHOLAS

The Chola rulers dominated the political scene of the southern India for more than four hundred years, from circa the mid-ninth to the twelfth century CE. However, their origin is not clear, but they claimed to have been descended from the Cholas, who had flourished in the Kaveri delta during the Sangam period. The Chola king, who was the center of the state, assumed several titles, for instance, *peruman* or *perumanadigal* (the great son), *udaiyar* (our lord), *ulagudaiya-perumal* or *ulagudaiya-nayanar* (the lord of the world), *ko* (king), *cakravarti* (emperor) and *tiribhuvana-cakravarti* (emperor of the three world). Such grandiloquent titles reinforced the royal authority over territory and people. One of the important features of the Chola polity was the appointment of crown-prince (Yuvaraja) by the reigning monarchs possibly to avoid succession struggles. They built several temples and patronized different Hindu sects (particularly Shaivism) to legitimize their authority.

The Chola kingdom is characterized by K. A. Nilakantha Sastri as a highly centralized polity and he glorified the military achievements of the Chola rulers. In the 1960s, Burton Stein proposed the 'segmentary state' theory to explain the nature of the Chola polity. According to this theory, the Chola rulers were mere ritual head of their kingdom. The Cholas neither had centralized army nor bureaucracy. Therefore, they ruled the areas outside the core of their kingdom with the help of local chiefs and subordinate rulers, who had accepted the ritual sovereignty of the Chola kings. Since their authority was mainly confined to the core of their kingdom, they derived land revenue from limited areas and depended on looting expeditions for resources. Burton Stein thus characterized the Chola kingdom as a decentralized polity. The segmentary state theory has been questioned by Noboru Karashima, Y. Subbarayalu and James Heitzman. These scholars have shown the presence of an efficient Chola administration across their kingdom down to the level of villages. In fact, the Chola rulers could not have undertaken several daring expeditions across the eastern coastline, and south-east Asia, if they had no centralized army. From available evidences, the presence of a strong naval fleets of the Cholas is firmly attested. Based on the available evidences, the theory of segmentary state is conclusively proven wrong in past few decades. Some scholars, for instance, Kesavan Veluthat and R. N. Nandi have used feudal model for the study of the Chola polity. And there are also scholars like Noboru Karashima and James Heitzman, who argue to

focus on the specific issues related to the Chola kingdom without fitting the Chola polity in the framework of any one particular theory or model.

Traditionally, the Chola territory was called Chola-nadu and in the ninth century CE, the Chola-nadu was confined to the Kaveri delta (mainly in Thanjavur district) roughly from the sea coast on the east to Tiruchirapalli on the west. The Chola-nadu as a core territory of the Chola kingdom continued to remain so till the end of its existence. Another key area under the Chola rulers was Tondai-nadu or Tondai-mandalam, which covered the northern parts of Tamil Nadu. In the eleventh century CE, the southern parts of Tamil Nadu, which was the territory of the Pandyas, along with the southern parts of Karnataka were brought under the control of the Cholas. However, territories including the districts of Andhra up to the river Krishna, northern Karnataka and Kerala could never become integral parts of the Chola state, and these areas were just tributary territories. In the more than four hundred years of its presence, the Chola kingdom was ruled over by some twenty kings. In this section, the period of the Chola rule (circa 850- 1279 CE) is divided into three sub-periods:

1. First phase (circa 850- 985 CE)
2. Second phase (circa 985-1070 CE)
3. Third phase (circa 1070-1279 CE)

7.4.1 FIRST PHASE (CIRCA 850- 985 CE)

This was the formative phase, when the foundations of the Chola kingdom were laid. The dynasty was established by Vijayalaya (circa 850- 871 CE), who captured Tanjore and built a temple of a goddess, Nishumbhasundari (i.e., Durga). However, he was a subordinate of the Pallava rulers at that time. His son, Aditya-I consolidated his position and overthrew his Pallava ruler Aparajita (circa 871-907 CE) in about 893 CE after capturing the core, i.e., Tondaimandalam of the Pallava kingdom. The Ganga ruler whereas accepted Aditya I's authority, the Pandyas were defeated and parts of their territory (i.e., Kongu country) was conquered. He forged matrimonial ties with the Chera ruler Sthanuravi, whose daughter was married to Aditya I's son Parantaka. After his death, a temple was built by his son over his remains. The Chola king Parantaka is credited with the victory over the Pandyas, whose capital Madurai was invaded and after it, he assumed the title, *Maduraikonda* (i.e., Capturer of Madura). Sometime before circa 916 CE, the Rashtrakuta king Krishna II invaded the Chola territories, but he was defeated. But the fate of Krishna III was different. Krishna III invaded the Chola kingdom and defeated the Chola armies in a fiercely fought battle at Takkolam in about 949 CE. The northern parts of the Chola kingdom were captured by the Rashtrakutas and Krishna III assumed the title, 'Conqueror of Kanchi and Tanjore'. This defeat turned the Chola kingdom into a small principality and the tide of fortune for the Cholas again turned during the reign of Sundara Chola Parantaka II (circa 957-73 CE). Sundara Chola twice defeated the Pandyas and even invaded the Sri Lanka, but none of this resulted in any territorial gain. He was followed by Uttama Chola (also known as Arumolivarman), who crowned himself as Rajaraja in the year 985 CE.

7.4.2 SECOND PHASE (CIRCA 985-1070 CE)

This phase is identified as a period of territorial expansion and consolidation of the Chola authority. In this phase, Uttama Chola Rajaraja (circa 985-1014 CE) transformed the Chola polity into a well-knit empire. He defeated the rulers of Pandyas, the Kerala kingdom and the Sri Lanka. He conquered the northern parts of Sri Lanka, where the major political center Anuradhapuram was destroyed and in its place, Polonnaruva was made the capital of the Chola province. In the north, he defeated the Chalukyas of Vengi and towards the end of his reign, he appears to have conquered some 12,000 islands in the open sea. These islands are usually identified with the Maldives islands. In 1010 CE, a magnificent temple dedicated to Shiva was built at Tanjore and it was named Rajarajeshvara after the title *Rajaraja* of Uttama Chola. During the reign of Uttama Chola, the Shailendra ruler of Shri-Vijaya (i.e., Palembang) patronized the building of Buddhist monastery at Nagapattinam (in Tamil Nadu). This monastery was named Cudamani-vihara after the father of the king of Shri-Vijaya. During the reign of Rajaraja I, several conquered territories were renamed after the reigning monarch's titles (e.g., Mala-nadu *alias* Rajashraya-valanadu, Ko-nadu *alias* Keralantaka-valanadu, etc.). Likewise, Pandi-nadu (the Pandya territory) was renamed as Rajaraja-mandalam and Tondainadu (the Pallava territory) was called Jayangondachola-mandalam. It was a strategy that helped in the consolidation of the Chola authority in newly conquered territories.¹⁷

The territorial expansions that started during the reign of Uttama Chola Rajaraja continued under his son and successor, Rajendra-I (circa 1014 CE-1044 CE) invaded Sri Lanka and completed the conquest of entire island. He led the Chola armies across eastern Deccan up to the Ganga in West Bengal and brought under his control Vengi area. He brought the Ganga water to his kingdom, assumed a new name, *Gangaikondachola* (the Chola king who took the Ganga) and established a new capital, Gangagaikondacholapuram, where a magnificent temple was built to commemorate his victory. It was a daring raid from the Kaveri delta to the delta of Ganga. Another daring raid (usually called, the Kadaram expedition) of Rajendra I was launched in 1025-26 CE, when the Chola naval fleets raided some twelve areas (e.g., Myanmar, Sumatra, Thailand, Malay Peninsula, Nicobar Islands, etc.) successfully. At that time, Shri-Vijaya was the powerful maritime polity that ruled the Malay Peninsula, Sumatra, Java and several neighboring islands. The capital of the Shri-Vijaya was plundered and the king Sangrama Vijayottungavarman of Shri-Vijaya was captured by the Chola fleets. However, after the end of the expedition, the king of Shri-Vijaya accepted the Chola authority and then he was released as well as his kingdom was restored. The rulers of Shri-Vijaya thus controlled the sea-route from South India to China and therefore, Rajendra I appears to have undertaken this naval expedition across South-east Asia to assert his control over the overseas trade routes. The same is also evident from the several embassies that the Cholas sent to China in 1016, 1033 and 1077 CE.

Rajendra I was succeeded by Rajadhiraja I in 1044 CE and he defeated the armies of the Western Chalukya in a battle of Dhanyakataka on the river Krishna, destroyed the Chalukya fort of Kollipakkai (i.e., Kulpak) and later also sacked the Chalukya capital Kalyani.

¹⁷ Manu V. Devadevan, 'From the Cult of Chivalry to the Cult of Personality: The Seventh-century Transformation in Pallava Statecraft', *Studies in History*, Vol. 32, No. 2, 2017, pp. 127-150.

Then he performed the *virabhisheka* ceremony (i.e., coronation of victor) in the capital of the enemy and Rajadhiraja I assumed the title *Vijayarajendra*. The Chola-Chalukya conflicts that continued in subsequent times Rajadhiraja (circa 1044-54 CE), Rajendradeva II (circa 1054-63 CE), Virarajendra (circa 1063-69 CE) and Adhirajendra (circa 1067-1070 CE).

7.4.3 THIRD PHASE (CIRCA 1070-1279 CE)

It was the period that witnessed a gradual weakening of the Chola authority. During the reign of Kulottunga (circa 1070-1122 CE), Sri Lanka was lost to Vijayabahu and Vengi was raided by the Haihaya king Yashahkarnadeva of Tripuri (in central India). Even though he kept the rulers of Pandya and Kerala under his authority, but had to acknowledge the authority of Vijayabahu over Sri Lanka. Kulottunga forged a matrimonial tie with Vijayabahu and married one of his daughters with a Sri Lankan prince, Virapperumal. During his reign, a Chola embassy was sent to China in 1077 CE. This embassy comprised seventy-two merchants, who paid several articles comprising glassware, camphor, rhinoceros' horns, ivory, incense, rose water and so forth to the Chinese and in return received about 81,800 strings of copper cash. In a similar manner, the Chola king received an embassy from the Sri-Vijaya in 1090 CE. Kulottunga kept the Chola empire, comprising the entire land south of the Krishna and Tungabhadra rivers extending up to the Godavari river on the east coast, under his firm authority. But towards the end of his reign, the Chalukya threat again appeared and the Chola authority in Vengi and other parts of Telugu country was ended. After Kulottunga I, several Chola rulers, for instance, Vikrama Chola (circa 1122-35 CE), Kulottunga-II (circa 1135-50 CE) and RajarajaII (circa 1150-1173 CE) came into power, but none of them could revive the old glory of the Chola empire. The continuous military conflicts with the Chalukyas, the Pandyas and other neighboring polities exhausted the resources of the Cholas. As a result, the Chola authority ended towards the end of the thirteenth century CE.

7.4.4 CHECK YOUR PROGRESS I

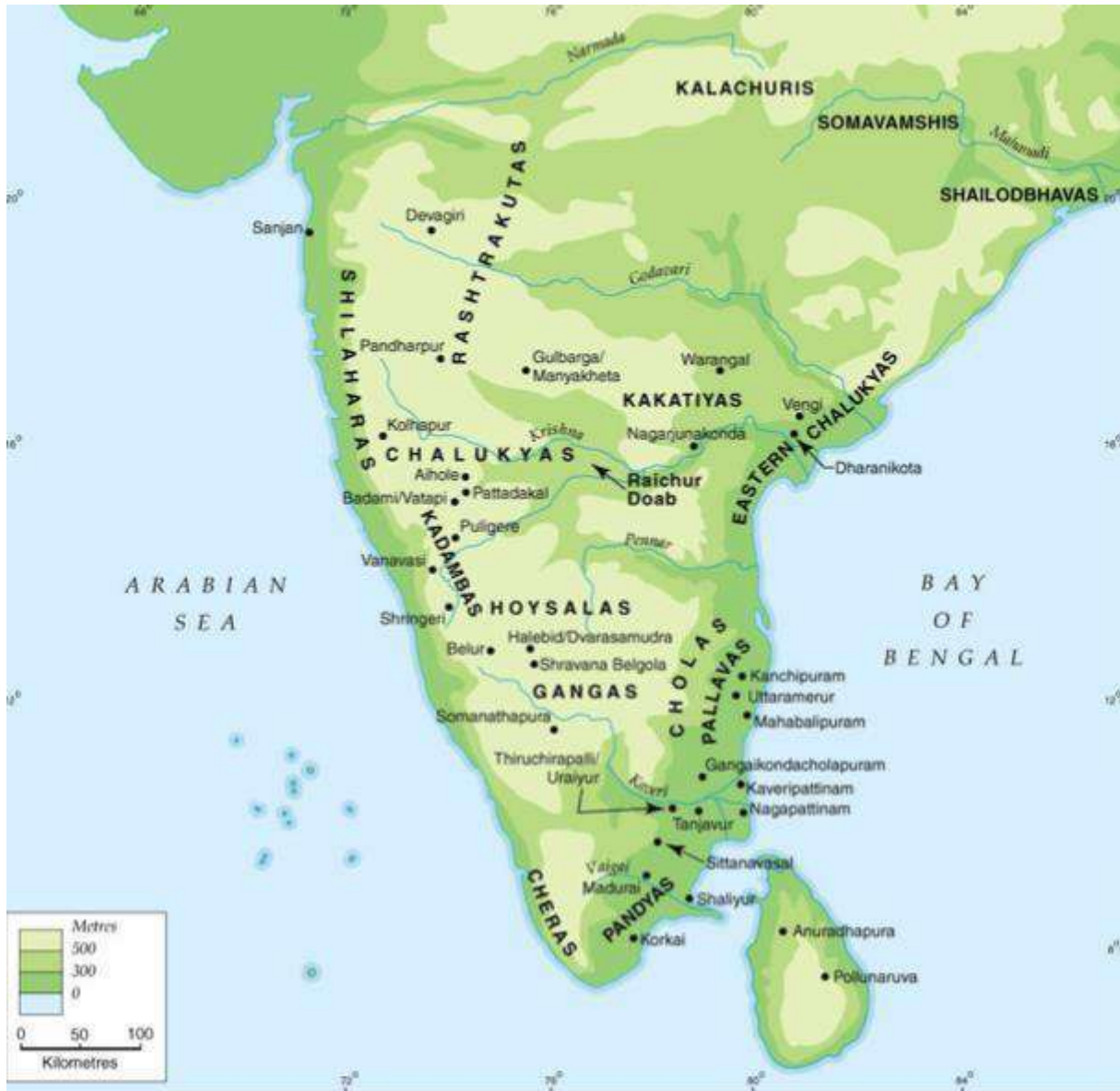
1. Who founded the Chola dynasty?

2. Explain the expression, *Tiribhuvana-cakravarti*?

3. Where was Tondaimandalam situated?

4. Why Rajendra- I assumed the title, Gangaikondachola?

5. Write a note on the Kadaram expedition.

Major Dynasties of Peninsular India c. 700-1300¹⁸

7.5 SUMMARY

Students, the military conflicts between the Chalukyas, the Pallavas and the Cholas have been the major feature of the early medieval history of peninsular India. In peninsular India, the Chalukyas were busy in a continuous fight with the Pallavas and after them, the Cholas to establish their authority over the Andhra region. On the other hand, they fought the Pushyabhutis of north India and stopped the victory march of Harshavardhan's armies at the bank of river Narmada. The famous Aihole inscription narrates the victory of the Chalukya

¹⁸ Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009, p.891.

king Pulakeshin-II over Harshvardhan and several other kings of Deccan and far south. Under the Chalukyas, a distinctive style of temple architecture (Vesara) evolved in Deccan. Far reaching developments in the field of art and architecture also took place under the Pallavas and the Cholas, who patronized the building of grand temples and shaped the formation of Dravida style of temple architecture (about different styles of temple architectures, we will study in the chapter 9). The influence of the Chola authority reached even beyond peninsular India with the Chola naval fleets that conquered Sri Lanka, Maldives, Nicobar Island and different parts of South-east Asia.

7.6 SUGGESTED READINGS

K. A. Nilakanta Sastri, *A History of South India: From Prehistoric Times to the Fall of Vijayanagar*, Fourth Edition, with an introduction by R. Champakalakshmi, New Delhi: Oxford University Press, 2011.

Manu V. Devadevan, 'From the Cult of Chivalry to the Cult of Personality: The Seventh-century Transformation in Pallava Statecraft', *Studies in History*, Vol. 32, No. 2, 2017, pp. 127-150.

Ranabir Chakravarti, *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009.

Hermann Kulke and Dietmar Rothermund, *A History of India*, Fourth Edition, London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2004.

R. C. Majumdar, H. C. Raychaudhuri, and Kalikinkar Datta, *An Advanced History of India*, London: Macmillan & Co Limited, 1953.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002.

7.7 QUESTIONS FOR PRACTICE

7.7.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Highlight the military achievements of Pulakeshin-II.
2. Write an essay on the Chalukya and the Pallava conflicts.
3. Write an essay on the art and architectural developments under the Pallava rulers.
4. Highlight the military achievements of the Pallava rulers.
5. Discuss the military achievements of Rajaraja and Rajendra- I.

7.7.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What do you know about Aihole inscription?
2. Mention the titles assumed by Rajadhiraja I.
3. Who was Pulakeshin II?
4. Write a short note on Kailashanatha temple.
5. Who was the founder of the Pallava dynasty?
6. Define the term, Gopuras?

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: HISTORY OF INDIA: INDUS CIVIZATION TO c. 1200 CE

UNIT 8: RELIGIOUS DEVELOPMENTS: JAINISM, BUDDHISM, PURANIC HINDUISM, VAISHNAVISM AND SHAIIVISM

STRUCTURE

8.0 Learning Objectives

8.1 Introduction

8.2 Jainism

8.2.1 Jain Philosophy

8.2.2 Jainism after Mahavira

8.3 Buddhism

8.3.1 Buddhist Philosophy

8.3.2 Buddhism after Gotama Buddha

8.4 Puranic Hinduism

8.5 Vaishnavism

8.6 Shaivism

8.6.1 Check Your Progress I

8.7 Summary

8.8 Suggested Readings

8.9 Questions for Practice

8.9.1 Long Answer Questions

8.9.2 Short Answer Questions

8.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Understand the emergence of Buddhism.
- Acquire information about Jainism.
- Gain knowledge regarding the Puranic Hinduism.
- Understand the nature of Vaishnavism and Shaivism.

8.1 INTRODUCTION

Students, several sects, cults and religious practices have been part of India's cultural fabric. To understand their prevalence in present Indian society, their history is required to be understood. These religions and sects have evolved over a period of time. Historical personalities like Gotama Buddha and Mahavira Swami have played a key role in the popularization of Buddhism and Jainism respectively in ancient society of India. Gotama Buddha whereas was the founder of Buddhism, Jainism is associated with twenty-four *tirthankaras*. On the other hand, origin of Vaishnavism and Shaivism is not associated with any one person. Instead, their origin and spread are connected with the complex political and social processes. The Puranic Hinduism is a religion that revolves around pantheistic beliefs and it acknowledges the presence of multitude of deities and goddesses. In this unit, not only the main characteristics of different sects, cults and religious practices are discussed, but the context in which they have emerged is also highlighted.

8.2 JAINISM

In the sixth century BCE, Vardhman Mahavira popularised Jainism among people. According to Jain traditions, prior to Mahavira twenty-four *tirthankaras* have led the Jain community. The first *tirthankara* is believed to have been Rishabhnanatha, who is also known as Adinatha. Parshvanatha, who was twenty-third *tirthankara*, possibly was followed by the parents of Mahavira, and therefore, it is believed that Parshvanatha was also the teacher of Mahavira. Mahavira was the son of Jnatrika clan's chief Siddhartha, and his mother was named Trishala. He was born in 539/540 BCE in Kundagrama (modern Basarh) near Vaishali and at the age of 72, he died in 467/468 BCE at Pavapuri near Rajagir. He is believed to have been married to Yasoda, from whom a daughter named Priyadarsana or Anuja was born. Unlike the Svetambara Jains, the Digambara Jains believed that Mahavira was a celibate. Mahavira renounced the material world at the age of 30, and after twelve years long penance, he attained enlightenment in a field near Jrimbhika-grama situated at the bank of river Rijupalika, and after this, he came to be known as *jina* (conqueror), *tirthankara* (ford-maker) and *arhat* (worthy). Even though Mahavira was not the founder of Jainism, but he immensely popularized it among people.

8.2.1 JAIN PHILOSOPHY

In Jain philosophy, five great vows are considered central. It is believed that first four vows were introduced by Parshvanath and the fifth one was an addition of Mahavira. These five vows are: 1) Not to lie (*satya*), 2) Not to steal (*asteya*), 3) Not to hurt (*ahimsa*), 4) Not to hoard (*aparigraha*) and 5) Practice of celibacy (*brahmcharya*). These vows aimed to purify the inner self of the Jain followers. In a similar manner, the *Tri-ratnas* (or three Jewels), viz., Right Knowledge (*samyag-jnana*), Right Action (*samyag-charitra*) and Right Faith (*samyag-darshan*), were considered important for attaining salvation. An individual was expected to perform actions based on these great vows in order to avoid anger, pride, deceit and greed. Mahavira advocated sever asceticism and complete nudity. In Jainism, even a smallest particle

on earth is believed to have a life, and therefore Jain monks and their followers attach great importance to non-violence. In Jain philosophy, both the idea of rebirth (or transmigration of soul) and *karman* theory are supported. It is believed that the good and bad *karmans* (actions), even if performed unintentionally, would influence the rebirth in higher or lower *varna*. Therefore, right knowledge makes the Jain monks/followers to act without passions, desires and hatred and it helps them in the attainment of salvation (*moksha*). The Jains believed in the existence of gods, but they place gods at a lower position compared to *tirthankaras*. In Jainism, hunting and animal husbandry are completely rejected as an occupation for Jain laity. Six occupations that are considered permissible for a laity in Jainism are – governing, writing, farming, the arts, and trade. Out of these six, even agriculture is despised because it causes injury to small insects, while ploughing or digging the land. The profession that is particularly endorsed in Jainism is trade and commerce. Jains in this way emphasized upon an extreme form of non-violence and vegetarianism.

8.2.2 JAINISM AFTER MAHAVIRA

Mahavira popularised Jainism in parts of present-day Bihar, western districts of west Bengal and eastern parts of Uttar Pradesh. In subsequent centuries, Jainism spread in different parts of India including Mathura, Gujarat, Odisha, and various parts of the South India (i.e., Tamil Nadu, Kerala etc.). From Lohanipur (in present day Bihar), a nude male torso of the Mauryan age is discovered and it is believed to be one of the earliest sculptural representation of Jain *tirthankara*. According to Jain traditions, about 160 years after the death of Mahavira in the reign of Chandragupta Maurya the first Jain council was organised at Pataliputra (present day Patna, Bihar). In this council, canonical literature (particularly, the 12 Angas) of the Jains was composed. After 827 years of Mahavira's death in the fourth-fifth centuries CE, second Jain council was organised at two places simultaneously, one in Mathura (Uttar Pradesh) under Skandila and second in Valabhi (Gujarat) under Nagarjuna. In this second council, the Jain canonical literature was given a final shape.

The Jain *sangha* faced a schism in the third century BCE, when two Jain sects, viz., *Svetambaras* (white clad) and *Digambaras* (sky clad, or the naked) came into existence. According to Jain legends, a severe twelve years long famine took place during the reign of the Mauryan king Chandragupta in Magadha. Because of it, a section of Jain community migrated to south under Bhadrabahu, and other Jain monks remained in Magadha under Sthalabahu. Those who were stayed in Magadha began to wear a white piece of cloth. After the end of famine, Jain monks returned from the south and they accused the monks living in Magadha for violating the Jain principles. This conflict between the monks resulted in a schism and Jainism community was divided into *Svetambaras* and *Digambaras*. The former continued to wear white cloth, while the latter practiced complete nudity. Chandragupta Maurya is believed to have embraced Jainism and migrated along with the Jain monks to south towards the end of his life. He appears to have died there by practicing a fast unto death (*sallekhana*). Even though women were allowed to join the Jain monastery, but they lived their lives under strict supervision of the senior male monks. Nuns were answerable to monks and subjected to their authority.

8.3 BUDDHISM

Buddhism is founded by Gotama Buddha. Buddha, who was also known as Siddhartha, was the son of Shakya clan chief, Suddhodhana and his wife, Mahamaya. He was born in 567 BCE in Lumbini (in present day Nepal) near Kapilavastu and died at the age of 80 in 487 BCE in Kusinagara (Kashia, Uttar Pradesh). The event of his death is known in the Buddhist literature as *mahaparinibbana*. Due to the early death of his mother, Siddhartha was brought up by his foster mother, Mahaprajavati Gotami, from whom he received the name Gotama. Siddhartha was married to Yasodhara/Yasoda, and his son's name was Rahul. Siddhartha lived a luxurious life and therefore, once when he saw a) an old man, b) a diseased man, and c) a corpse in Kapilavastu, he became agitated. His agitation ended after seeing an ascetic in a simple yellow robe with a calm face. He realised impermanence of material world and human life. He renounced the world at the age of 29. After performing severe penance for six years, he attained enlightenment at the age of 35 at Bodhgaya, under a *pipal* tree. Siddhartha thus became Buddha (an enlightened being) and he gave his first sermon in a deer park near Banaras/Varanasi to his five former companions, who had deserted him. In the Buddhist literature, this event is known as *dharmachakraparivartna* (discourse on the turning of the Wheel of Law).

The *sangha* (monastery) was founded in the life of Buddha. Both men and women were allowed to join the Sangha, but nuns were subjected to the authority of elder monks. In the *Vinaya Pitaka*, several rules and regulations were included to regularise the activities of monks and nuns. The aim of these rules was to maintain the integrity of *sangha*. The sangha was a place that provided lodging to monks and nuns during rainy season (*vassavasa*); however, these temporary stays at one place subsequently resulted in the establishment of permanent monastic settlements at different places in India. Buddhism received patronage from royal families, artisanal-craft groups, mercantile class and rich land-owning peasantry. The male lay follower whereas was called *upasaka*, a female lay follower was called *upasika*. The lay followers were those persons, who had even though accepted Buddhist teachings, but did not embrace a monastic way of life. They were directed to practice ten vows: a) non-violence, b) not to steal, c) avoid sexual misconduct or practice chastity, d) not to lie, e) not to consume intoxicants, f) avoid slandering, g) avoid arrogant, h) avoid greed, i) avoid animosity, and j) avoid heretical view, by Gotama Buddha in order to live a righteous life.

8.3.1 BUDDHIST PHILOSOPHY

Gotama Buddha rejected extreme asceticism and he condemned an over indulgence in material life and sensual pleasures. He preached a middle path and asked his followers to practice non-violence. Buddha conceptualised the four noble truths (*caturaryasatya*), and according to it- 1) The world is full of sorrow; 2) Sorrow has a cause that is desire; 3) Sorrow can be removed by overcoming the desires; and 4) Desires can be removed by following the eight-fold path (*ashtangikamarga*). The suffering was argued to have been caused by ignorance of human beings, who do not understand the true nature of the material world. To overcome desire and ignorance, the observance of the eight-fold path was recommended by Gotama Buddha. The eight-fold path refers to: 1) Right Faith, 2) Right Recollection, 3) Right Action, 4) Right Meditation/Concentration, 5) Right Speech, 6) Right Endeavour, 7) Right Livelihood, and 8)

Right Thought. The aim of the four noble truths and the eight-fold path was to help individuals in the attainment of true knowledge and then *nirvana* (i.e., release from the cycle of life and death).

Interestingly, in Buddhism the *karma* theory is accepted, but the existence of soul (*atman*) is denied. Gotama Buddha emphasised on the impermanence of the universe. In other words, nothing in the universe is permanent and therefore, everything is subjected to a change. The good and bad *karmans* performed intentionally were held responsible for the sorrow and hardships in human life. It was argued that it's not the soul, rather the psychosomatic elements (e.g., body, feelings, perceptions, states of mind, and awareness) that under the impact of *karmans*, take rebirth. Gotama Buddha considered debate on the question of God or creation of universe or soul futile, and therefore, did not engage with these questions. Even though both Jainism and Buddhism advocated the practice of non-violence (*ahimsa*), but compared to Mahavira, Buddha had a milder attitude towards it. In Buddhism, extreme observance of *ahimsa* is not preached. Buddhist monks were even allowed to take meat, but only if they were given it in alms.

8.3.2 BUDDHISM AFTER GOTAMA BUDDHA

After Buddha's death, the first Buddhist council took place soon at Rajagriha (present day Rajgir in Bihar) under the patronage of Magadha's king Ajatasatru. It was presided over by Mahakassapa and major parts of *Sutta-Pitaka* and *Vinaya-Pitaka* were composed in this council. After 100 years of Buddha's death, the second Buddhist council took place at Vaishali. In this council, Buddhist *sangha* was divided into the *Mahasanghikas* (also known as 'Members of Great Community') and *Theravadins* or *Sthaviravadins* (also known as 'Believers in the Great Community'). The third Buddhist council took place during the reign of the Mauryan king Asoka at Pataliputra and it was presided over by a monk named Moggaliputta Tissa. In this council, the compilation of Buddhist canonical literature (known as *Tri-Pitakas*) was completed. Following this council, Ashoka sent missionaries to different parts of the worlds including Sri Lanka, to propagate Buddha's teachings. Under the Kushana king Kanishka, the fourth Buddhist council took place in Kashmir. The council was presided over by Vasumitra and in this council commentaries known as '*Vibhasha Shastras*' on Buddhist doctrines were compiled. In this council, Buddhism was also divided into two different schools, viz., Mahayana or 'Greater Vehicle' and Hinayana or 'Lesser Vehicle.'

With the coming of Mahayana school, Gotama Buddha was raised to the status of God and the worship of Buddha's idols was popularised. Now, Buddha was perceived as a benevolent divine being, who if worshipped would fulfil the desires of his followers. The emergence of Mahayana school is traced back to the Mahasanghika School, which had come into existence after a split in Buddhism community in the second Buddhist council at Vaishali. The other group that had emerged after the second Buddhist council was Sthaviravadins (Pali Theravadis), from which after the fourth Buddhist council emerged Hinayana. Mahayanists believed that everyone has a potential to attain Buddhahood through the various stages of bodhisattva (i.e., Buddha-to-be). The bodhisattvas were seen as the enlightened beings, who in spite of attaining enlightenment had chosen not to attain *nirvana* in order to help others in their spiritual growth. In this way, the "great compassion" that they showed became the key element

of the Mahayanist idea of bodhisattva. It was believed that after performing *paramitas* or meritorious acts such as true knowledge, generosity, good conduct, forbearance, mental strength, meditation and determination, etc., an individual could become a Bodhisattva. The Mahayana school gradually spread into China via Central Asia, Korea and Japan.

On the other hand, the Hinayanists believed that Buddha and bodhisattvas were not gods; rather, they were celestial beings. In their view, not everyone could attain the status of Buddhahood. They advocated the observance of the four noble truths and the eight-fold path to attain true knowledge and then the salvation. This school spread into Sri-Lanka, Myanmar and in south-east Asia. The Hinayanists believed in the performance of good deeds and self-control as the only way to attain salvation, but the Mahayanists paid great importance to image worship, lavish rituals and gift giving. Another Buddhist school that came into existence in the post-Gupta period was known as the Vajrayana (Vehicle of Thunderbolt). Based on the tantric practices, the Vajrayana developed in the region of Magadha, Nepal, Assam, Bengal and Odisha. From eastern India, it spread into Tibet. In this school, female goddess, Tara was perceived as a feminine personification of the idea of compassion. According to the Buddhist traditions, she was born out of the tears of bodhisattva Avalokiteshvara, when his eyes were filled with tears out of the compassion for all human beings. Every Buddha and bodhisattva was believed to have had a spouse, named Tara. She was perceived as the source of “force” or “potency” of their husbands. Since an active goddess was seen as a medium to approach a transcendent god, sexual union was made part of the ritual practices and rites. The aim of the monks in Vajrayana Buddhism was to gain magical and supernatural powers, and for this, they were required to pronounce right formula in right manner (*mantra*) and draw a correct magical symbol (*yantra*).

Both Jainism and Buddhism received immense material support from mercantile class, artisanal groups and landed peasantry besides royal houses. In spite of having considerable wealth at their disposal, merchants, artisans and land-owning peasantry was assigned a lower status (i.e., vaishya-varna) compared to brahmins and kshatriyas, by brahmana lawgivers. Therefore, in order to gain higher social status and recognition, these professional groups extended their patronage to Jainism and Buddhism. Unlike Brahmanism, Buddhism and Jainism supported the practice of usury and long-distance trade, which had been condemned by brahmana lawgivers. Gotama Buddha provided a firm ideological support to the concept of private property and he endorsed a strict family structure. To sustain the existing socio-political orders, Buddha debarred the entry of slaves, thieves, and royal employees into *sangha* as monks. The concept of *ahimsa* (non-violence) of Buddha and Mahavira supported the preservation of cattle wealth and it had a wider impact on production activities. They criticised the Vedic sacrifice, which was in the interest of peasantry particularly the big land-owning groups like *gahapatis*. As the agriculture spread across the fertile lands of the Ganga valley, the need of cattle to undertake cultivation increased phenomenally. Besides the use of cattle for ploughing the cultivable land, they were also the source of dairy products and could be used as means of transportation. K. M. Shrimali suggests that possibly the doctrine of *ahimsa* also helped the peasant communities, wishing to expand into the domain of the forest tribes, which mainly lived by hunting and killing animals. The latter occupation was naturally

held blameworthy in the eyes of *ahimsa* preachers, and this could, in turn, justify the subjugation of the forest tribes at the hands of the higher elements of rural society'.¹⁹

8.3.3 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Who was the founder of Buddhism?

2. Explain the term *Tirthankara*.

3. What are the five principles vows of Jainism?

4. Who was Mahaprajavati Gotami?

5. At which place Gotama Buddha attained enlightenment?

8.4 PURANIC HINDUISM

The term, 'Hinduism' was first used by Raja Ram Mohun Roy in the early nineteenth century. However, the term 'Hindu', from which the 'Hinduism' is derived, is much older and it first appeared in ancient Persian inscriptions for the land beyond the river Indus (Sindhu). The word, Sindhu is pronounced and therefore, mentioned as Hindu in the Persian and it was first used in a geographical sense. In subsequent times, this term was attributed various religious-cultural meanings and by the modern times, the term Hindu began to refer to all those, who professed Hinduism. Unlike other religions, Hinduism neither has one canon nor one founder. Instead, it comprises a great variety of sects, practices, beliefs and traditions. According to Upinder Singh²⁰, 'certain devotional practices that can be associated with Hinduism' came into existence during the period, circa 200 BCE – 300 CE. This phase is identified to have been a formative period in the evolution of early Hindu pantheons. Some of the deities that gained prominence had first appeared in the Vedic literature, but they assumed newer forms and characteristics in this formative period.

In this formative period (circa 200 BCE - 300 CE), theistic cults, viz., Vaishnavism and Shaivism, took their initial shape. The term 'theism' literally means a belief in the existence of a god or gods. However, it is not simply a belief in the existence of a god or gods; rather, it is a belief in a personal god, who was perceived as a creator as well as a ruler of the entire world. The period following the *circa* second century BCE witnessed the rise of theistic cults

¹⁹ K. M. Shrimali, *A People's History of India-4: The Age of Iron and the Religious Revolution, c. 700-c. 350 BC*. New Delhi: Aligarh Historians Society and Tulika Books, 2011, p. 139.

²⁰ Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*. Delhi: Pearson-Longman, 2009, pp. 433-434.

of Vaishnavism and Shaivism and these cults are usually associated with the Puranic Hinduism. One of the key features of these theistic cults was an increasing emphasis upon the worship of a personal deity as the supreme divinity. These theistic cults played an important role in the popularisation of idol worship, which was followed by the emergence of temples as a monument as well as an institution. The Vedic rituals had required the services of Brahmana priests and they had exclusively been accessible to upper *varna-jatis*. But the Puranic Hinduism gained wider popularity with the emergence of theistic cults because it was accessible to all people, including shudras and women. Both, Vaishnavism and Shaivism fall in the category of the Puranic Hinduism because the Puranic literature constitutes the core of the Vaishnava and Shaiva mythology. The Puranaic literature contains the myths and legends associated with these theistic cults. As a literary piece, this literature 'is a manual on the worship of a specific deity and a guide for the worshipper. As a genre, it later gave rise to other categories of texts on mythology, legends about deities, the ritual of worship and the presumed histories of places sacred to the deities.'²¹

The post-Mauryan period witnessed a phenomenal expansion of trading networks across the Indian subcontinent on the one hand and across the Asia and Africa up to Mediterranean world on the other hand. It was a time, when several new political authorities, e.g., the Kushanas, the Shaka-Kshatrapas and the Satavahanas, came into existence in the areas outside the Ganga valley. Both, the economic and political developments, facilitated the intermixing of various peoples, communities, and cultures; and in this situation it became necessary for Brahmana lawgivers to devise new strategies and frameworks to accommodate different peoples, cultures and communities within the Brahmanical fold as they were not part of it previously. As a result, several cults and communities were Sanskritized. This process of Sanskritization played an important role in the formation of Vaishnavism and Shaivism. It also impacted the position of Vedic deities, for instance, Indra, Varuna, and Agni, who were now reduced to the position of minor or subsidiary deities of Vishnu and Shiva. The idea of devotion (Bhakti) was different from the Vedic sacrifices. It was also contrary to the ideology of renunciation, which was preached by Jainism and Buddhism. Because, the idea of devotion emphasises upon the complete surrender of an individual self to a personal almighty god (for instance, Vishnu or Shiva). It was expected from a devotee to perform his duties, as propagated in the Bhagvata-Gita, without any concern of the consequences. The grace of god rather than the action was considered important in Bhakti, because the supreme gods – Vishnu and Shiva - were believed to have been transcended to the scheme of rebirth and karma.

8.5 VAISHNAVISM

The Vedic literature do not talk about Vaishnavism or Bhagavatism, even though we do have references to Vishnu as a sun deity associated with fertility; he was a minor deity compared to Indra, Varuna and even Agni. The emergence and popularity of Vaishnavism or Bhagavatism was linked to a change in brahmana's attitude towards tribal-folk beliefs and practices. A tribal deity known as Narayana was merged with a minor Vedic deity Vishnu by the second century

²¹ Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002, p. 272.

BCE. Narayana was conceived as a divine counterpart of a tribal chief or leader, and his devotees came to be known as Bhagavatas. It was the belief that as a tribal chief in return of gifts and loyalty protected and redistributed the resources among his followers, in a same way deity Narayana bestowed prosperity and divine grace upon his devotees. Narayana, according to Suvira Jaiswal²², was a deity of Dravidian origin, whose worshipers were called *Pancaratra*. Besides him, Samkrishana-Baladeva of Vrishni tribe, Vasudeva-Krishna of Abhira tribe, and Shri-Lakshmi of non-Aryan origin were also associated with the Vedic deity Vishnu by the end of the first millennium BCE. Interestingly, all these tribal deities were not only non-Brahmanical but they also had been associated with the idea of fertility, thereby, with agriculture. Hence, the merger of different non-Brahmanical deities within Vishnu not only brought devotees of different cultural background together, but it also widened the mass base of Brahmanism.

Megasthenes, who was a Greek ambassador in the court of Chandragupta Maurya, informs us about a deity of Soursenoi tribe of Mathura region, and this deity is called as Herakles. Scholars believe that this deity Herakles was none other than Vasudeva-Krishna, whose heroic adventures are mostly connected with Mathura and Vrindavana region in the ancient Indian literature. Seemingly, the Greeks came across Vasudeva-Krishna cult in Mathura region and they identified this local-folk deity with their own hero god Herakles. One of the earliest depictions of Vishnu is found on a coin of the Kushana ruler Huvishka. Vishnu is depicted with four arms and he appears to be holding a mace (*gada*) and a wheel (*chakra*) in his arms. On the other hand, the coins of the Shaka rulers carry the images of Gaja-Lakshmi or Abhisheka-Lakshmi, who is identified with the consort of Vishnu. The study of the sculptural remains from Mathura has brought into light several stone images of Vishnu and Balarama and these are dated to the period of circa 200 BCE- CE 200. The discovery of these sculptures from Mathura region corroborates the presence and popularity of Vasudeva-Krishan cult in the Ganga-Yamuna doab.

The popularity of Vaishnavism is also displayed by the epigraphic evidence of the post-Mauryan period. The earliest epigraphs providing information about Vaishnavism begin to appear from about the 200 BCE onwards. A pillar inscription from Besnagar (near Vidisha, Madhya Pradesh) records the erection of a Garuda-pillar dedicated to Vasudeva by the Greek ambassador named Heliodoros, who had come from Taxila to central India. Interestingly, Heliodoros is mentioned in the inscription as a devotee Bhagavata. It shows the popularity of Vaishnavism or Bhagavatism even among people of foreign origin. Likewise, the Ghosundi stone inscription mentions about the erection of a stone railing, which was dedication to Samkrishana and Vasudeva. Not differently, the Mora well inscription mentions the establishment of the images of holy Pancaviras of the Vrishni tribe. The Panchaviras refer to the five heroes, viz., Samkrishana or Balarama, Vasudeva, Pradhyumna, Samba and Aniruddha, who had been revered by the Vrishni tribe. Interestingly, the Satavahana king Gautamiputra Satakarni is equated with the epic heroes, for instance, Balarama, Kesava, Arjuna and Bhimsena in his Nasik inscription dated to the second century CE. These inscriptions roughly dated to the post-Mauryan period clearly demonstrate the presence as well as

²² Suvira Jaiswal, *The Origin and Development of Vaishnavism: Vaishnavism from 200 BC to AD 500*, New Delhi: Munshiram Manoharlal, 1981, pp. 35-115.

popularity of Bhagavatism or Vaishnavism in the region comprising present day Uttar Pradesh, Rajasthan, Madhya Pradesh and Maharashtra. The Sangam literature (dated to circa 300 BCE-CE 300) of south India also provide information related to Shiva and Vishnu. Even one of the Pandya kings has been compared with Shiva, Vishnu, Balarama and Subramanaya (Karttikeya, son of Shiva) in the Sangam literature.

By the Gupta period, the concept of ten incarnations (*avatars*) of Vishnu came into existence. The term, *avatara* was derived from the root *avatri*, which means “to descend”. According to this concept, Vishnu was believed to have taken births in various forms at different epochs in order to relieve the humanity from ‘adharma’ and to establish ‘dharma’. The Dashavatara temple of Deogarh in Lalitapur district, Uttar Pradesh has some of the earliest depictions of Vishnu’s incarnations, and it further indicates the popularity of the *avatara* concept among the people. The ten incarnations that are associated with Vishnu includes, the Fish (*matsya*), the Tortoise (*kurma*), the Boar (*varaha*), the man-lion (*narsimha*), the Dwarf (*vamana*), Parasurama (Rama with axe), Rama (prince of Ayodhya), Krishna, Buddha and Kalkin (future incarnation of Vishnu). Here it is noticeable that Buddha was added to the list of Vishnu’s incarnations only towards the end of the first millennium CE. Scholars believe that the various incarnations of Vishnu display an absorption of various tribal-folk cults within Puranic Hinduism.

Numerous sculptures of Vishnu in his different forms were produced during the Gupta period. The standing image of Vishnu usually depicted him with four hands, each holding conch-shell, discus, mace and lotus flower. He was also shown with his consort Sri-Lakshmi and his mount Garuda. The Garuda was made the royal insignia by the Gupta rulers, who have consistently styled themselves as the foremost devotees of Vishnu (*paramabhagavata*) in their epigraphs. By the Gupta period, both the concepts, non-violence and vegetarianism were associated with Vaishnavism possibly due to the Buddhist and the Jain influences. Two of the important Vaishnava sects, Pancharatra and Vaikhanas were also developed by now. The Sanskrit Hindu literature comprising the *Mahabharata*, the *Bhagavadgita*, the *Padma Purana*, the *Vishnu Purana*, and the *Harivamsha* further organised the Vaishnava mythology and played an important role in the popularisation of Vishnu’s incarnations.

8.6 SHAIIVISM

Shaivism was another most popular theistic cult of ancient India and its origin can be traced back to a minor Vedic deity Rudra (“the howler”). Shiva was an amoral and fierce archer-God, whose arrows were believed to have the power to cause diseases. Rudra resided in remote mountains, and he was worshipped by people to ward off diseases and disasters. He was also considered to have been a guardian of healing herbs. In the later Vedic literature, Shiva is also mentioned as Rudra, Ishana, Mahadeva, Maheshvara, Bhava, Pashupati and Sharva, and he is associated with snakes, poison and cremation grounds. It is mentioned in the Yajurveda that if Rudra is appeased, he becomes Sambhu (i.e., benignant), Sankara (i.e., beneficent), and Shiva (i.e., auspicious). One of the widely popular forms of Shiva in present is *linga* or phallus (a short cylindrical pillar with rounded top), and it has been suggested by scholars that *linga* worship had been associated with the non-Aryans. By the first century BCE-CE, the *linga* cult

was gradually merged with the Vedic deity Rudra and it indicates to the Sanskritization of a local-tribal cult. Some scholars even have traced the origin of phallus worship from the Harappan civilization and this view is supported by the discovery of phallic symbols in excavations at Mohenjodaro and Harappa. The *linga* form of Shiva appears to have been connected with the worship of yoni or female reproductive organ gradually. In fact, both *linga* and *yonis* symbolises the reproductive capacity of man and woman. In agricultural societies these symbols (*linga* and *yonis*) are often linked to land's fertility and cultivation.

The Shiva worship in the form of *linga* is described in both the epics, the *Ramayana* and the *Mahabharata*. Several *lingas* or phallus-sculptures are discovered in Mathura (dated to circa 200 BCE- CE 200). Likewise, a curved figure of Shiva on *linga* from Gudimallan village in Andhra Pradesh (dated to 200/100 BCE) shows wider popularity of Shaivism in the Indian subcontinent. Archaeological remains of Shiva temples of the Gupta period are found at Bhumara and Khoh (both in eastern Madhya Pradesh). The Shiva worship is also mentioned in the *Gathasaptasati* of Hala, and the Sangam literature. The coins of several Gana-Sanghas (oligarchies) of the North-western India carry symbols associated with Shiva. For instance, the coins of Arjunayanas depict a bull before lingam. In a similar manner, coins of Audumbaras have depiction of trident and axe. A coin of Gondopharnes, who was the Indo-Parthian king, depicts Shiva with trident-battle-axe in his right hand and a skin garment, hanging down in the left hand. In the Kushana coins, Shiva is depicted in various forms with the name, i.e., Oesho. One coin of the Kushanas has an image of four armed Shiva, who is shown standing and holding a Damaroo, an Ankusha, a trident and an antelope in each hand. One of the earliest depictions of Shiva's Ardhanarishavara (Shiva as half male and half female) form is identified on one of the Kushana coins. In his Ardhanarishavara form, Shiva is shown standing enface, wearing a dhoti, a necklace, and a *yajnopavita* on right side of his body, and he also appears to be reclining against his mount, i.e., a bull. The left side of Shiva's body has a woman's bosom with round well developed breast. Under this image of Shiva on the coin is written a legend, which is – Oesho, i.e., Shiva. A later period seal from Bhita also carries a depiction of Shiva in his Ardhanarishavara form.

In the Puranas, Shiva's various forms and aspects such as Chandrashekhara (God with a crescent moon in his hair), Gangadhara (supporter of river ganga), Vaidyanatha (lord of physicians), Kalasmhara (destroyer of time), Pashupati (lord of beasts), Shamkara (beneficent) and Ardhanarishvara (the god who is half male and half female), are mentioned and his different legends associated with these different forms are narrated. In South India, Shiva's two forms are most popular- one, Nataraja (Shiva as a lord of dance) and second, Dakshinamurti (south facing Shiva as a universal teacher). By the Gupta period, non-Aryan-deity Skanda, who was also known as Kumara, Kartikeya, and Subramanya, was associated with Shiva as his son. Kartikeya was the god of war, and in the Puranas, he is mentioned as the younger son of Shiva and Parvati. In Patanjali's *Mahabhashya* is described the practice of making images of Skanda or Visakha. On the other hand, the Kushana coins carry several depictions of Skanda as Kumara, Visakha and Mahasena. In the *Mahabharata* also, Kartikeya's various forms such as Visakha, Mahasena, and Kumara are mentioned. In the Tamil land, Kartikeya was known with the name of Murugan, who was associated with fertility cult. Another non-Aryan deity, Ganesha or Ganapati (lord of Ganas) was connected with Shiva as his second son from Parvati

by the middle of the first millennium CE. Ganesha is usually depicted with an elephant head and a broken tusk on his mount, i.e., rat, in the Puranic and the Epic literature.

By the Gupta period, the concept of Trimurti was formulated and gradually it gained wider popularity. As a Trimurti, Brahma, Vishnu, and Mahesha (Shiva) together represented the concept of “origin and creation” (Brahma), “protection and prosperity” (Vishnu) and “destruction and regeneration” (Shiva). In this way, the Trimurti concept connected the creation, preservation and destruction of human life and the material world with the divine forces. Parvati, who had been Shiva’s consort, was gradually linked with the idea of Shakti by associating her with the female deities like Durga, Gauri, and Kali. Several Tantric sects were connected with Shaivism and the Pashupata sect possibly was the earliest such sect that was established by Lakulisa in Gujarat in about 200 CE. Lakulisa is usually shown as holding a club in his hand and surrounded by animals. Pashupatas were associated with yogic practices and they used to smear their bodies with the ashes of human corpses (*bhasma*). Other tantric sects associated with Shiva came into existence in the post-Gupta period were known as, Kalamukha and Kapalika. Both of these sects were associated with extreme practices such as eating food in skull, besmearing the body with the ashes of human bodies, and consumption of intoxicants.

8.6.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Who was Herakles?

2. Explain the term, ‘theism’.

3. Mention the ten incarnations of Vishnu?

4. Write a note on Shiva’s Ardhanarishavara form?

5. Who were Pashupatas?

8.7 SUMMARY

Students, the people of ancient India followed different sects and practiced various faiths. Jainism and Buddhism had been monastery-based sects that allowed its members to renounced the material world and devote their entire life for their spiritual upliftment. Usually called the heterodox sects because neither Jainism nor Buddhism endorsed the authority of the Vedas, these sects emerged at a time, when north India witnessed the emergence of the sixteen Mahajanapadas and the second urbanization. As the economy changed from pastoral to agricultural, a dissatisfaction with the Vedic sacrifices involving killing of animals and destruction of grain also developed in society, and in a response to it, Jainism and Buddhism

popularized the concept of *ahimsa* (non-violence). Since the heterodox sects were in tune with the people's requirement, they found much support from the traders, artisans, landowners and also the rulers. However, the theistic cults, viz., Vaishnavism and Shaivism, gained popularity towards the end of the first millennium BCE and it was a time, when the state-society expanded in hitherto tribal and forested areas and several tribal groups were absorbed in the *varna-jati* based society. As the tribal groups became part of the state-society, their deities and goddesses were also merged or associated with either Vishnu or Shiva. To understand the emergence of different sects and cults, therefore, the study of the context in which they had gained prominence also becomes important.

8.8 SUGGESTED READINGS

A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, (forward by Thomas R. Trautmann), London: Picador an imprint of Pan Macmillian Ltd, 2004.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002.

K. M. Shrimali, *A People's History of India-4: The Age of Iron and the Religious Revolution, c. 700-c. 350 BC*, New Delhi: Aligarh Historians Society and Tulika Books, 2011.

Suvira Jaiswal, *The Origin and Development of Vaishnavism: Vaishnavism from 200 BC to AD 500*, New Delhi: Munshiram Manoharlal, 1981.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*. Delhi: Pearson-Longman, 2009.

Hermann Kulke and Dietmar Rothermund, *A History of India*, London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, Fourth Edition, 2004.

Himanshu Prabha Ray, 'The Apsidal Shrine in Early Hinduism: Origins, Cultic Affiliation, Patronage,' *World Archaeology*, Vol. 36, No. 3, 2004, pp. 343-359.

Ranabir Chakravarti, *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

8.9 QUESTIONS FOR PRACTICE

8.9.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Assess the role of Gotama Buddha in the emergence and popularization of Buddhism.
2. Assess the role of Vardhman Mahavira in the popularization of Jainism.
3. Highlight the key features of the Puranic Hinduism.
4. Discuss the salient characteristics of Vaishnavism.
5. Discuss the salient characteristics of Shaivism.

8.9.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What do you understand by 'Great Enlightenment' and Dharam Chakra Parivartan'?
2. What is Middle Path in Buddhism?
3. Explain the term Tirthankara.
4. Write main teachings of Jainism?
5. Mention the main sects into which Buddhism split.
6. Who were Digambara?
7. Who wrote Mahabhashya?
8. Who was Megasthenes?

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER I

COURSE: HISTORY OF INDIA: INDUS CIVIZATION TO c. 1200 CE

UNIT 9: ART AND ARCHITECTURE: TEMPLE ARCHITECTURE, SCULPTURE- MATHURA AND GANDHARA, PAINTINGS

STRUCTURE

9.0 Learning Objectives

9.1 Introduction

9.2 Temple Architecture

9.2.1 Temple Styles- Nagara, Dravida and Vesara

9.2.2 Check Your Progress I

9.3 Mathura Sculptures

9.4 Gandhara Sculptures

9.5 Paintings

9.5.1 Check Your Progress II

9.6 Summary

9.7 Suggested Readings

9.8 Questions for Practice

9.8.1 Long Answer Questions

9.8.2 Short Answer Questions

9.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Acquire information about the temple architecture and its regional styles.
- Gain knowledge about the Mathura and Gandhara sculptures.
- Understand different aspects of the early Indian paintings.
- Acquire knowledge regarding the early Indian art and architecture.

9.1 INTRODUCTION

Students, from both literary and archaeological evidences, we get to know about the phenomenal developments in the field of art and architecture in ancient India. The earliest remains of sculptures, monuments and rock-cut caves that are found in India belong to the Mauryan period. Usually, the Mauryan age is identified as a time, when a transition from wood to stone as a medium of artistic expressions happened with the royal patronage. The trend that the Mauryan artists set in motion gained wider popularity in the post-Mauryan period. Sculptural arts flourished in Mathura and Gandhara regions and alongside, both rock-cut and structural shrines began to be built with the support of the rulers, merchants, artisans and professional groups (or guilds). The Hindu shrines appeared by the Gupta period and in the early medieval period, regional styles of temple architecture evolved. The rock-cut caves and structural temples were the monuments that integrated the sculptures as well as paintings in its edifice. In this unit, the main features of the regional styles that evolved in relation to temple architecture, sculptures and paintings in ancient India will be discussed.

9.2 TEMPLE ARCHITECTURE

A Hindu temple is considered as a 'Place of Worship' or 'House of God'. From top to bottom a Hindu temple represents the entire cosmic world (*brahmanda*), which is composed of the earthly world (*prithvi*), the heavenly world (*akasha*), the astral world (*svarga*), and the world below the waters (*patala*). Since a temple represents the entire cosmic world, its walls are covered with the representations of men, women, children, animals, birds, pests, insects, reptiles, tree, rivers, flowers, seas, mountains, houses, forts, palaces, villages, huts, etc., because all these constitute the earthly world. Images of gods and goddesses, semi-divine and mythical beings that are described in the Hindu mythologies are also depicted on the walls of the Hindu temples.²³

The earliest remains of temple remain that are found in India are dated to the Gupta period and several of these, for instance, at Nachna-Kuthara, Bhumra, and Deogarh are located in central India. However, the archaeological evidences suggest the appearance of temples in the late first millennium BCE. According to Himanshu Prabha Ray²⁴, the earliest temples possibly had elliptical shapes and it is evident from the remains of shrines that discovered at Besnagar (Vidisha) of the second century BCE and Nagari (district Chittor, Rajasthan) of the first century BCE. From the Besnagar pillar inscription, the presence of a temple dedicated to Vishnu is evident at Besnagar and the same is supported by the remains of an elliptical temple that are found here in excavations. In a same way, remains of second century BCE elliptical temples dedicated to Shiva and Vishnu are known from Dangwada in central India. Apsidal shrines dedicated to the Naga cult (snake worship) are discovered at Sonkh in Mathura district and these are dated to the first century CE. In this way, the origin of the Hindu temples clearly predates the references in the Puranas and the inscriptions of the Gupta and post-Gupta period.

²³ S. P. Gupta, and S. Prabha Asthana, *Elements of Indian Art (Including Temple Architecture, Iconography and Iconometry)*, New Delhi: D. K. Printworld, 2007, pp. 11-12.

²⁴ Himanshu Prabha Ray, 'The Apsidal Shrine in Early Hinduism: Origins, Cultic Affiliation, Patronage,' *World Archaeology*, Vol. 36, No. 3, 2004, pp. 343-359.

An architectural change began to appear in the Hindu temples by the fourth century CE onwards and a new form of temple was developed, which provided a foundation to the later date Nagara, Dravida and Vesara style temple structures.

The fifth century CE temple at Sanchi (Madhya Pradesh) has a flat roof. In the same period at Deogarh (near Jhansi, Uttar Pradesh), a slightly more elaborate temple dedicated to Vishnu was built. In this temple, the roof over the *garbhagriha* (sanctum) was tall, pyramidal and pointed (*shikhara*). The *shikhara* is like a spire, which is a tall structure that tapers to a point above. The two key features of north Indian temples are: first- the cruciform plan, and second, curvilinear shikhara, which begin to appear from the sixth century CE onwards, and two of its best examples are: the Dashavatara temple at Deogarh and the brick temple at Bhitargaon (both in Uttar Pradesh). The typical Nagara style *shikhara* first appeared in the Mahadeva temple at Nachna-Kuthara and a brick-built Lakshmana temple at Sirpur in central India. The fully developed Nagara style temples began wide-spread by the eighth century CE. In a temple, the *shikhara*, the walls, the pillars and the roofs over the *garbhagriha* and the *mandapa*, are usually decorated with floral and geometric patterns. Sometimes, the images of gods and goddesses as well as scenes from mythologies are also depicted. A Nagara style temple has a highly decorated entrance door-frame, which usually contain images of some good or goddess, and floral and geometrical designs. At the bottom, door-jambs are depicted either the *dvarapalas* (i.e., security guards) or Ganga and Yamuna rivers.

Some of the earliest Hindu temples were built under the Pallavas and the Chola rulers in peninsular India and a new temple style (Dravida style) evolved here in the early medieval period. Among the early Dravida style temples are included the rock-cut Ratha temples and the Shore temple at Mamallapuram (Mahabalipuram). The five Ratha temples are named after the Pandava brothers and their wife Draupadi. Having a square plan, Dharmaraja Ratha (dedicated to Yudhishtira) has open porches and a terraced pyramidal spire. The curvilinear roof of Draupadi Ratha is similar to a thatched roof of a hut. On the southern wall of the Dharmaraja Ratha, an image of the Pallava king Narasimhavarman Mamalla I is depicted along with an inscription. In the reign of Narasimhavarman II Rajasimha, a structural temple (known as Shore temple) dedicated to Shiva and Vishnu was built in Mamallapuram and it has typical Dravida style terraced pyramidal spires. Under the Chola rulers, the Hindu temples became much large in size. One of the most grandeur and magnificent Dravida style temple of the Chola period is the Brihadishvara (also known as the Rajarajeshvara) shrine at Tanjavur. The terraced pyramidal spire of the Brihadishvara temple is about sixty meters in height and this temple is dedicated to Shiva. The main temple comprises a large pillared porch and a circumambulation passage around the sanctum (*garbhagriha*). Located within a spacious courtyard, the temple complex is surrounded by a huge enclosing wall pieced with large gateways (*gopuras*).

On the other hand, sites such as Aihole, Badami and Pattadakal in Karnataka witnessed the construction of several temples under the Chalukyas in the early medieval period. Here a distinctive temple style, usually called Vesara or Besara developed with the royal support. The structural temples are made of large blocks of sandstone, and the inner walls and roofs of these temples have sculptural ornamentation. One of the best examples of the Vesara style temple is the Durga temple at Aihole. Originally, it was not dedicated to Durga and it came up in the reign of the Chalukya king Vijayaditya in about 725-30 CE. This shrine is

apsidal in form and has a circumambulatory path along the outer side of the apse. The pillared hall and the *verandah* whereas are in the Dravidan style, the spire is in a Nagara style. Other important temples that were built during the Chalukya rulers are the Lad Khan temple in Aihole, the Virupaksha temple in Pattadakal and several others.

9.2.1 TEMPLE STYLES- NAGARA, DRAVIDA AND VESARA

The Nagara style temple evolved in the land between the Himalayas and the Vindhya. On the other hand, the Dravida style is associated with the land between the Krishna and Kaveri rivers. Another temple form, the Vesara style is associated with the area between the Vindhya and the Krishna River. The temples of northern India whereas belong to the group called 'Nagara', the temples of south India are placed in the category of 'Dravida'. The temples of mixed types (Nagara and Dravida) belong to the middle region (for instance, Karnataka, Odisha) and they are called Vesara or Besara (*vesara* literally means 'mule') form of temple. A Nagara type temple is usually four-sided. The *garbhagriha* usually has a perfect square shape, and the whole temple plan could be of oblong shape. The temple's elevation is marked by a tall tapering *shikhara*. On the other hand, a Dravida style temple is hexagonal or octagonal from the plinth to the finial and it is either marked with terraces or with hexagonal or octagonal *shikhara*. The South Indian temples were usually built within a spacious courtyard, which was surrounded by an enclosing wall with huge gateways known as *gopuras*. A Vesara temple sometime have a square body, but the *shikhara* is either circular, or octagonal or apsidal in form. In the same way, the body of Vesara style temple sometime is oblong, but with elliptical *shikhara*. In this way, the Vesara style appears to have been a hybrid style, which borrowed elements from the northern and southern temple styles in various degrees. Therefore, the Nagara and Dravida styles are considered the pure types, and the Vesara type temple is considered mixed type. The temples that were built in the Deccan under the Chalukya rulers of Kalyani and the Hoyasala rulers are the best examples of the Vesara style temples. Based on the available evidences, some of the common features of the ancient Hindu temples, irrespective of their architectural styles, are as follows:

- i) The *garbhagriha* or sanctum sanctorum or central cella has only one door and in it the image of the main deity is placed.
- ii) A circumambulatory path (*pradakshinapatha*) for the devotees to go around the *garbhagriha*.
- iii) The *mandapa* or porch is in front of the *garbhagriha*, and it is usually open from three sides for the worshippers to stand under shade to have *darshana* or view the deity and offer prayers.
- iv) The *shikhara* or spire is built above the *garbhagriha*. Unlike a curvilinear spire (*shikhara*) of Nagara style temple, the Dravida style temple has a pyramidal *shikhara*, which consists of progressively smaller and smaller storeys, culminating in a small pinnacle surmounted by a small dome (*stupika*). The terraced pyramidal spire of the Dravida style temples is usually called *Vimana*.

9.2.2 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Comment on the Nagara style temples?

2. Write a note on the Dravida style temples?

3. Comment on the Vesara style temples?

4. Where is Shore temple located?

5. Write a note on the Brihadishvara temple?

9.3 MATHURA SCULPTURES

Mathura, which was one of the major trade centres of north India, flourished as a religious and artistic centre under the Kushanas. The sculptures associated with Buddhism, Jainism, Hinduism and secular themes were made of red sandstone, which was quarried at Sikari. The sculptures that were made in Mathura were exported to other cities, for instance, Sanghol in Punjab, Kaushambi, Ahichchhatra, and Sarnath in Uttar Pradesh, and to Mahasthangarh in present-day Bangladesh. The themes and style of the Mathura sculptures are completely indigenous and they show no trace of any foreign influence. Variety of sculptures including those of *yakshas*, *yakshis*, *nagas*, *nagis*, Buddhas, and bodhisattvas, Jain tirthankaras, and the Hindu deities are discovered. At Mathura, Buddhism, Brahmanism and Jainism had their respective pilgrimage centres, and these religions inspired their own sculptures, images and architectural stupas, or shrines. The artists of Mathura possibly had taken inspiration from the master craftsmen, who were working at Bharhut and Sanchi. In the Mathura sculptural art, nature is freely represented and it expresses the joys and emotions of human beings.

Some of the best Mathura sculptures are of Buddha and bodhisattvas, either in seating or standing posture. Although there are several variations, Buddha is usually shown seated cross-legged on a throne (in some cases *simhasana*, i.e., lion throne), with his right hand raised in the *abhayamudra*. With either shaved head, or curly hair, Buddha is depicted with a coiled *ushnisha* (a protuberance or a topknot of hair). A transparent garment, one end of which is draped across his chest and goes over his left shoulder adorns Buddha's upper body and a *dhoti* covers the lower body part. The transparent textiles covering the body of Buddha or Bodhisattvas was a distinctive feature of Mathura sculptures. A halo surrounds Buddha's head, which symbolises his super-human character. Several images of bodhisattvas, for instance, Matreya, Vajrapani, and Avalokiteshvara are reported from Mathura. In addition, remains of several carved reliefs depicting scenes from Buddha's life are. Buddha and Bodhisattva are generally shown with long-earlobes and a mark of wisdom, i.e., *urna* between the eyebrows.

A large number of Jain images are discovered at Kankali Tila in Mathura. Jain tirthankaras are shown either seated or standing, and these tirthankara images display some similarities with the images of Buddha that are found in Mathura. Like the images of Buddha, Jain tirthankaras are shown with long earlobes and some of them are also depicted with an auspicious mark known as an *urna* between the eyebrows. However, the difference between the Buddha and Jain tirthankara lies in the nudity of the latter. Whereas Buddha is shown wearing a garment, Jain tirthankara are shown without clothes and with emblems on their chest. The Jain Tirthankara, Adinatha or Rishabhanatha is depicted with a couple of loose-locks falling on his shoulder, and another Jain Tirthankara, Suparshvanatha is shown standing under a canopy of serpent hoods. On the pedestal of these images, lions and a Dharmachakra in front are depicted. Generally, devotees including men, women and children are also depicted as worshippers. From the point of view of art, the images of Jain tirthankaras appear stiff and exhibit Jain tirthankara's contemplative mood (Samadhi) and austere penance (*tapas*). Archaeological evidences of very early Jain Stupa are also found at Mathura, which is mentioned in an inscription from Kankali Tila as Devanirmita Stupa (literally, created by deities) and it is dated to the third century BCE. Several images of Jain tirthankaras and beautiful *Ayagapatas* (or Tables of Homage) are found in excavations. The word '*ayaga*' is from Sanskrit '*aryaka*', and it means 'worshipful'. The *Ayagapatas* appear to have been installed round the Jain stupa and devotees worshipped and made offerings on these. On the *Ayagapatas*, images of Jain tirthankaras alongside floral and geometrical designs are depicted and it illustrates the popularity of symbol worship among the Jains.

From Mathura, several stone images of Hindu deities, for instance, Shiva, Vishnu, Surya, Durga and Lakshmi are discovered. Surya is shown seated in an image that is found at Kankali Tila and this image clearly displays a west Asian influence in Surya's moustache, tunic, boots, and ringed crown. Shiva is represented both anthropomorphic and *linga* form, and several *mukha-linga* and *vighraha-lingas* are reported. Shiva is shown alone as well as with his mount, Nandi bull. Images of Shiva with his consort Parvati, and in diverse forms including the Chaturvyuha Shiva (Shiva with his three emanations), Adhanarishvara (the god who is half woman), and Harihara (a combination of Vishnu and Shiva) are found at Mathura. In a similar manner, sculptures included kinship triads depicting Vasudeva-Krishna, his brother Baladeva, and their sister Ekanamsha are found. Even independent images of Vasudeva-Krishna, but also some of Vishnu (four-armed), Vishnu on *garuda*, and in anthropomorphic boar form are discovered at Mathura, which was also an important centre of Vaishnavism. Among the goddesses, images of Matrikas, Yakshis, Lakshmi and Durga are discovered here. In an image of Shri Lakshmi, she is shown standing on two lotus buds that emerge out of a vase of plenty (*purna-ghata*), and it represents the idea of fecundity and nourishment.

Under the Kushana rulers, Mathura was a major commercial and cultural centre, and therefore, the Kushanas established a royal sanctuary here. Remains of this royal sanctuary with the stone images of the Kushana kings are identified at Mat (locally called, Tokri Tila), which is located near Mathura. Like other sculptures, these images are made of Sikri red-sandstone. The heads of both the images, one of Vima Kadphises and second of Kanishka-I are missing. Vima Kadphises is seating on a lion-throne, but Kanishka-I is shown standing majestically. The huge image of Vima Kadphises (even now 6 feet 10 inches) is shattered across the knees, and it is completely fractured through the waist. The king is shown wearing

high, heavy boots and long tunic. On the other hand, Kanishka-I is shown wearing a heavy clothing. Even though the king's arms are lost, but his broken hands appear to be holding a sword and a massive club. The long over-coat falls stiffly from the waist and it spreads almost to the ankles. The thickly padded boots of Kanishka-I are splayed outward on a plinth, upon which stands Kanishka-I. Across the lower area of the image, is carved a Kharoshthi inscription, i.e., 'the great King, the King of Kings, the Son of God, Kanishka'.

Besides the sculptures of deities and rulers, several images of Shalabhanjika women depicted on the railing pillars are discovered. The term Shalabhanjika originally referred to a female sport or gathering of shala flowers by women standing under the shala trees. Women are shown engaged in various garden and water sports. These figures on railings are carved in bold relief and in several planes. The images of Shalabhanjika are found on the gateways of Bharhut and Sanchi stupas (late centuries of the first millennium BCE) and also on the railing pillars of Mathura (dated to the early centuries of the Common Era). In one of the relief panel, a woman is shown standing under an Ashoka tree and bending low Ashoka tree's branch with her left hand touches its stem with the left foot. The scene represents a popular ancient belief in a woman's ability to make an Ashoka tree blossom by kicking it with her left foot. From Mathura, images of folk divinities, for instance, *yakshas*, *yakshis*, *nagas* and *nagis*, which were considered as wish-bestowing folk deities, are also found.

9.4 GANDHARA SCULPTURES

The Gandhara region was divided into two parts, the eastern (*purva*) with Taxila as major city and the western (*apara*) with Pushkalavati as major city, by the Indus River. This region was traversed by the ancient route called Uttarapatha, which connected Mathura to Shakala (Sialkot), Taxila, Pushkalavati, and other cities in the North-west India. In the early centuries of the Common Era, the distinctive sculptural art mainly associated with Buddhism flourished in Gandhara. A large number of images of Buddha and bodhisattva, and narrative scenes in low and high relief connected with Buddhism are unearthed in excavations. Bodhisattva Avalokiteshvara (Padmapani) was one of the popular figures that was sculpted by the artists in Gandhara. Other bodhisattvas that are depicted in Gandhara sculptural art are Maitreya, who can be identified by the vase he holds in his left hand, and Padmapani, who holds a lotus. The Gandhara art was first stimulated by the Indo-Greek rulers, but in subsequent centuries it flourished with the patronage of the Kushana rulers and other elites. Initially, for making the Gandhara sculptures blue schist and green phyllite stone was used widely; but from the first century CE onwards, stucco (lime plaster) gradually replaced stone.

The most explicit feature of the Gandhara art is syncretism, which was based on an intricate fusion of the Greco-Roman, Iranian and Indian elements. The themes are predominantly indigenous (i.e., Buddhist), but the style of sculptural art was non-Indian. The Graeco-Roman influence is clearly displayed by the images of the Buddha and bodhisattvas in the facial features and curly wavy hair, the muscular body, and the fine, deeply delineated folds of the robes. The clean-shaved oval face of the Buddha with youthful countenance and spiritual element was inspired from the indigenous Yaksha images. In the Gandhara art, the standing Buddha images are very common. Buddha stands barefoot, and his heavy Roman-toga like robe covers both the shoulders. Sometime, his one hand is shown holding his robe, and the

right hand is bent in protection-granting *abhayamudra*. His curly hair is tied in a knot (*ushnisha*) on the top of his head. Buddha is shown with elongated earlobes. A halo encircling his head, symbolises Buddha's status as a divine or enlightened person. Buddha's seated images are also discovered. Usually, a seated Buddha is shown with the mudras, for instance, the *dharmachakra* mudra (the teaching pose), and the *dhyanamudra* (the meditative pose). In the Gandhara art, some of the Buddha figures have moustache.

Apart from Buddha figures, the Gandhara artists have also carved bodhisattva's images. A bodhisattva is a 'Buddha-to-be', who had delayed his Nirvana in order to help others in their spiritual quest and therefore, Bodhisattva is shown wearing ornaments and royal costumes. A depression in the forehead of Bodhisattva image is shown with the *urna* that was originally set with a precious stone. The fingers of the hand are webbed and the curls of Bodhisattva's hair are straight and parallel and the hair are tied in a topknot. The larger halo behind the head appears to have been an inspiration from Mathura. Since, bodhisattva has not attained Buddhahood, he is shown in a royal attire, which symbolises his active presence in the material world. On the other hand, Buddha due his attainment of enlightenment is shown as a yogi, who had broken all his links with the material world. Contrary to the Buddha figures, therefore, the bodhisattvas are generally shown heavily ornamented. They have elaborate hairdos and/or turbans, and bodhisattvas are also shown wearing sandals. Several of them have been shown with moustache in the Gandhara art.

Sculptures and relief panels that are found attached to the stupas and monasteries usually depict scenes from the life of Buddha and Jataka tales. One of the most important monuments at Taxila is the Dharmarajika Stupa. The original Dharmarajika Stupa was first built in the reign of Ashoka, and then it was enlarged during the reign of the Shaka kings. Around this great Stupa were situated several smaller stupas. Near it remains of a monastery are also found. From different Buddhist sites, several freestanding sculptures and Buddhist statues including scenes from Buddha's life, and statues of bodhisattva have been found in the Gandhara region. Other frequently depicted sculptural themes in the Gandhara art include the image of Yaksha Panchika, and his consort, Hariti. The Gandhara sculptural art terminated by the fifth century CE mainly due to the invasions of a central Asian tribe, the Hunas.

9.5 PAINTINGS

The art of paintings was widely popular in ancient India and in the *Kamasutra* of Vatsyayan, it is included in the list of sixty-four arts. Amongst the best survived remains of paintings of the ancient India, the name of Ajanta shines like a bright sun. Situated in the Aurangabad district of Maharashtra, Ajanta rock-cut caves are associated with Buddhism and these have been located at the inter-regional trade routes. There are 29 rock-cut caves at Ajanta, which had been built between circa 200 BCE and circa sixth century CE. The remains of mural paintings (frescoes) are discovered in the cave number 1, 2, 9, 10, 16, and 17. The first phase of construction belongs to the period of the Satavahana rulers and under the Hinayana school's influence, in this phase rock-cut cave number 9, 10, 12, 13 and 15-A were built. These caves remained occupied by the Buddhist monks in subsequent period. The next phase of construction took place during the reign of the Vakataka king Harisena in the mid-fifth to mid-sixth century CE. In the second phase, the predominant influence of the Mahayana school is

quite evident. The paintings of both the phases (the Satavahana and the Vakataka) are discovered by the scholars at Ajanta.

At Ajanta, the mode of paintings is the tempera and the materials that are used in these paintings are very simple. The five colours, viz., red ochre, yellow ochre, lamp black, lapis lazuli, and white are used by the painters here. Usually, clay mixed with rice husk and gum was applied on the surface of the rock as the first coating. A coat of lime was applied over this first coating, and it was then carefully smoothed and polished. Once this surface was prepared then the paintings were created on it. The outline of images was in dark brown or black colour and subsequently, more colours were used. The Ajanta painting exhibits the mastery of the painters in creating a vast complex of human, animal, and plant form on rock-surfaces and the entire credit for creating such beautiful images go to the free scope to these painter's imagination. The proportions and compositions of individual figures are well balanced. The paintings that are found in Ajanta cover completely the walls, pillars and ceilings. The major themes of the Ajanta paintings are: i) scenes from the life of the Gautam Buddha and bodhisattvas from different Jataka and Avadana stories; ii) the fabulous beings, for instance, *Yakshas*, *Yakshis*, *Nagas*, *Nagis*, *Apsaras*, *Gandharavas* and so forth. These fabulous beings appear in diverse contexts particularly connected with different Jataka and Avadana stories; and iii) natural patterns (floral designs and animals, e.g., elephants, horse) and decorative designs are also depicted in the Ajanta paintings.

Another site from where remains of ancient paintings are discovered is Ellora (Elapura) in the Aurangabad district of Maharashtra. The rock-cut caves began to be built at Ellora in the middle of the sixth century CE, when work at nearby Ajanta was almost finish. Based on the available evidences, Ellora witnessed art activity for nearly four centuries (circa 550- 950 CE) and it was a period, when rock-cut caves dedicated to Buddhist, Jain and Hindus were built here. The remains of paintings are found at the rock-cut Kailasa temple. The paintings at Kailasa are identified on the ceilings and walls of the *mandapas* (porch) and in these paintings not only the iconographic forms but also the beautiful floral designs, animals and birds are shown. However, the majority of the paintings are based on the Hindu mythology, and these are found in a Sabha-Mandapa (also called Rang-Mahala) of the Kailasa temple. Some of the important paintings display the Nataraja-Shiva. The Nataraja having multiple-arms is shown dancing in the *chatura* pose. It is one of the most beautifully preserved paintings at Ellora. Another painting displays a scene of flying gods and their consorts amidst the clouds and they are shown making adoration with their joined hands to Shiva. Their depiction amidst clouds suggests a flying mood. Another panel depicts four-armed Vishnu on his mount Garuda in the air. One panel depict Ganesha on a rat which, in spite of its heavy load, is shown galloping. The depiction of flying Vidyadharas is also noticed. Scenes depicting Shiva riding on a bull with Parvati, and also a Lingodhava (Shiva coming out of a *linga*) are identified in the Kailasa temple.

The evidences of paintings are also found in the Jain rock-cut cave at Ellora. The entire surface of ceiling and wall of this Jain cave was covered with paintings. There are paintings illustrating Jain legends and decorative patterns with beautiful floral, animal, and bird designs. The Jain caves at Ellora are dated to the ninth and tenth centuries CE and belong to the Digambara (sky-clad) sect. Therefore, the figures of Jain tirthankaras are not shown wearing any clothes. The remains of paintings are found here in the cave number 32 ('Indra

Sabha’) and cave number 33 (‘Jagannath Sabha’). The Indra Sabha (Indra’s court) is highly ornate. In one panel on the ceiling, Yama with his consort on a buffalo is depicted, along with his retinue. The depiction of clouds and wide opened eyes of figures is particularly noticeable. In the cave 33 at Ellora, which is known locally as Jagannath Sabha (literally meaning, ‘the court of the lord of the world’), has paintings on the ceiling and also on the walls. These paintings generally comprise geometric patterns and Jain Tirthankaras with their devotees. The Jain rock-cut caves at Ellora were possibly excavated during the reign of the Rashtrakuta king Amoghavarsha (circa 819-881 CE), who had been a great patron of Jainism. It seems the work at the Jain caves continued in subsequent times.

By the time paintings began to be made at Ellora, a change in the techniques of paintings took place. One finds a gradual disappearance of Ajanta like smooth curves and lines (delineating the figures) in the paintings at the rock-cut caves of Ellora. In place of curves and lines, in the Ellora paintings somewhat acute angles became quite prominent. The eyes of the figures are wide open and lower lips are curved. Unlike the Ajanta cave paintings, which exhibit the ‘forthcoming element,’ at Ellora images are arranged laterally in neatly defined panels. If one looks at the paintings at Ajanta, the figures of the paintings seem to be moving inside out towards the spectator. On the other hand, in Ellora paintings images appear to be moving from one side to another side. It means, the ‘forthcoming element’ is entirely missing in Ellora paintings. In Ellora, paintings depiction of clouds particularly provide a sense of movement of images from side to side. Since most of the figures are depicted amidst clouds at Ellora, it gives a sense of weightlessness and flying mood.

9.5.1 CHECK YOUR PROGRESS

1. Comment on the material used for making the Mathura and Gandhara sculptures?

2. Explain the term, Shalabhanjika.

3. Where the remains of the Kushana royal sanctuary are found?

4. Write a note on the themes of the Ajanta paintings?

5. Write a note on the paintings found at Kailasa temple at Ellora?

9.6 SUMMARY

Students, the large-scale use of stone by artists began in the Mauryan period for making variety of artefacts and sculptures. It was also the period, when earliest rock-cut caves were built and these had been dedicated to the Ajivika sect. The rock-cut Buddhist caves emerged in central India and Deccan and in some of these caves (e.g., Ajanta, Ellora) remains of beautifully

executed paintings are found. In addition, remains of paintings are also discovered in some of the rock-cut shrines and structural Hindu and Jain temples. The phenomenal growth took place in the field of art and architecture in the post-Mauryan period across Indian subcontinent with the support of the rulers, merchants, and artisans. The sculptural art was perfected in the workshops of Mathura and Gandhara, and images of Buddha, Bodhisattvas, Jain *Tirthankaras*, and Hindu deities were produced and these images exhibited philosophical ideas and mythological themes. By the Gupta period, both rock-cut and structural temples began to be built and some of the excellently preserved remains of these temples are found in central India at places, for instance, Sanchi, Bhumara, Nachna-Kuthara, and Deogarh. As the artists found patronage from the regional polities in the early medieval times, it prepared the ground for the evolution of distinct regional styles of temple architecture.

9.7 SUGGESTED READINGS

S. P. Gupta, and S. Prabha Asthana, *Elements of Indian Art (Including Temple Architecture, Iconography and Iconometry)*, New Delhi: D. K. Printworld., 2007.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009.

V. S. Agrawala, *Indian Art: A History of Indian Art from the Earliest Times up to the Third Century AD*, Varanasi: Prithivi Prakashan, 1965.

V. S. Agrawala, *Gupta Art (A History of Indian Art in the Gupta Period 300-600 AD)*, Varanasi: Prithivi Prakashan, 1977.

Himanshu Prabha Ray, 'The Apsidal Shrine in Early Hinduism: Origins, Cultic Affiliation, Patronage,' *World Archaeology*, Vol. 36, No. 3, 2004, pp. 343-359.

Ranabir Chakravarti, *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002.

9.8 QUESTIONS FOR PRACTICE

9.8.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Highlight the key features of temple architecture.
2. How Nagara style temples are different from the Dravidian type temples? Write an essay.
3. Discuss the salient characteristics of the Mathura sculptures.
4. Discuss the salient characteristics of the Gandhara sculptures.
5. How Ajanta paintings are different from the paintings found at Ellora? Discuss.

9.8.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What do you know about Besnagar Pillar Inscription?
2. Define the term, Shikhara.
3. Comment on Five Ratha Temple.
4. Write few sentences on Gandhara School of Art?
5. What do you know about Ajanta paintings?

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER - I

COURSE: HISTORY OF INDIA: INDUS CIVIZATION TO c. 1200 CE

UNIT 10: INDIA C. 1200: AN OVERVIEW

STRUCTURE

10.0 Learning Objectives

10.1 Introduction

10.2 The Arab and the Ghaznavid Invasions

10.2.1 North-West India

10.2.2 Sind

10.2.3 Kashmir

10.2.4 Check Your Progress I

10.3 The Rajputs and the Ghurid Invasions

10.4 Eastern India, Deccan and the Further South

10.5 Factors responsible for the success of the Turkish armies

10.5.1 Check Your Progress II

10.6 Summary

10.7 Suggested Readings

10.8 Questions for Practice

10.8.1 Long Answer Questions

10.8.2 Short Answer Questions

10.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Understand the political condition of India in the twelfth century CE.
- Acquire information about the Arab invasions.
- Gain knowledge regarding the Turkish invasions.
- Understand the factors responsible for the success of the Turkish armies.

10.1 INTRODUCTION

Students, the twelfth century CE marked the end of the early medieval and beginning of the medieval period. It was a century of political changes that transformed the character of Indian political landscape forever. In the early medieval period, the country was divided into several regional polities, which were involved in perennial conflicts for territorial gains. The boundaries of these regional kingdoms had been fluid and are difficult to demarcate. Having its nucleus more clearly identifiable, the boundaries of the regional kingdoms kept on changing over the period. The changes in their boundaries depended more on the success or failure of these kingdoms' armies in the battlefield than any other factor. The size of the kingdoms also varied and often smaller polities were subordinated to the larger ones. Since these regional polities were involved in a constant struggle with each-others, they failed to put a united front against the invading armies of the Turks in the twelfth century CE. One after another these kingdoms fell, when the central Asian cavalry swarmed across India. This unit studies the political formations that took place in early medieval India and also the consequences of these to understand the decisive political shift that took place in the twelfth century CE in the history of India.

10.2 THE ARAB AND THE GHAZNAVID INVASIONS

The political changes in West Asia from the seventh century CE onwards had a far-reaching impact on the history of India. At the end of the sixth century CE, Prophet Muhammad was born in Arabia and a new religion, Islam was founded. Following the death of Prophet Muhammad, Caliphate came into existence. Under the Caliphs, Islam spread across northern Africa up to Spain in the west. And the Arab armies moved towards Afghanistan and western India in the east. The Arab naval fleets invaded Thana near Bombay in circa 637 CE, and it was followed by military expeditions to Broach (a port in Gujarat) and Debal (a port on the mouth of the river Indus). But, the Arabs could not make any major territorial gain in Western India. On the other hand, the Arabs occupied Persia and several areas in central Asia. The central Asian Turkish tribes that previously professed Buddhism and a variety of Shamanist religions, were converted to Islam. Their conversion into Sunni Islam coincided with the formation of powerful states in central Asia. A small principality called Ghazni in Afghanistan was one amongst several others that rose to prominence as a Turkish polity in the ninth century CE. A Turkish slave from central Asia, Sabuktigin established the Ghazni kingdom and he was involved in a conflict with the Hindu Shahi rulers, who ruled the territory around the Hindukush mountains. The Ghaznavid kingdom comprised some parts of central Asia and Persia (Iran) and it was considered as a major political power in eastern Islam. The Hindu Shahi rulers managed to keep in check the advances of the Ghaznavids for about twenty-five years often with some help of other Indian kings of the north India.

10.2.1 NORTH-WEST INDIA

In the North-western parts of India, the Hindu Shahi dynasty was founded by Kallar (also known as Lalliya) towards the end of the ninth century CE. The capital of the Hindu Shahi

kingdom was Und, which has been identified with Udabhandapura, or Waihand or Ohind on the bank of River Indus (now in Pakistan). Jaipal (Jayapala) was an important ruler of this dynasty, and he ruled a large territory from Lamghan (in Afghanistan) to Kangra (in Himachal Pradesh). The areas that he controlled supported minimum of agriculture, because of which the main income of the Hindu Shahis came from the trading caravans and local pastoral communities. In the same region, variety of religions, for instance, Buddhism, Zoroastrianism, Puranic Hinduism, and subsequently, Islam were practiced by the people. The prevalence of some central Asian Shamanic cults among some sections of this region's population is also suggested by scholars. As the Hindu Shahis rose to power, their kingdom became a buffer zone between the northern India and Afghanistan. The Hindu Shahi king Jaipal fought several battles against Sabuktigin, the ruler of Ghazni, but failed to keep his territory intact. As a result, Sabuktigin occupied areas in the neighborhood of Lamghan. After Sabuktigin's death, his son Mahmud came into power in 998 CE at the age of 27 years. Jaipal was badly defeated by Mahmud in 1001 CE near the city of Peshawar, and after this humiliating defeat, Jaipal burnt himself on a funeral pyre. Next ruler of the Hindu Shahi kingdom was Anandapala, who ascended the throne in about 1002 CE. But, the new ruler too failed to keep in check the Turkish incursions, and Anandapala's army was routed at the battle of Waihand in 1008 CE. Trilochanpala ascended the throne and he continued to resist the Turkish advances with the help of king Samgramaraja of Kashmir. Trilochanpala approached other rulers of India for help against Mahmud of Ghazni. He even though found some support from the Chandella ruler of Kalinjar and several others, but Trilochanpala lost the battle fought on the river Rahib (i.e., Ramganga). After his assassination in 1021-1022 CE, his son Bhimapala came into power. But he could not revive the fortunes of the Hindu Shahis and died in 1026 CE, with which also ended the Hindu Shahi dynasty.

The loss of the Hindu Shahi was actually the gain of the Turkish armies, which ravaged and plundered several cities and temples across north India under their leader, Mahmud of Ghazni. Once the Hindu Shahis were eliminated, one by one other north Indian rulers, for instance, the Gurjara-Pratiharas of Kanauj, the Chandellas of Khajuraho, and several other Rajput rulers, were also defeated and their treasuries were looted. Even Multan, which was under a Muslim ruler also met the same fate. Mahmud led seventeen military expeditions into Indian subcontinent over a period of twenty-seven years (from 1000 to 1027 CE) with an aim to plunder cities and temples. Under him, the Turkish armies invaded Shahiyas, Multan, Bhatinda, Narayanpur, Thaneshwar, Kanauj, Mathura, Kalinjar, and Somnath. At Somnath, the Turkish soldiers killed several thousand brahmans and smashed the Shiva-*lingam*. It appears that the final campaign of Mahmud was against the Jats. Mahmud undertook these Indian expeditions in the harvest season. Arrival of the Turkish armies in harvest season facilitated easy availability of food and supplies. Since the rivers of Punjab used to be flooded in monsoon, the route of the Turkish army could have been cut off. To avoid this situation, Mahmud always returned back to Afghanistan before the onset of the monsoon rains.

The Turkish soldiers particularly targeted the Hindu temples, which were the repository of ample wealth. Desecration of the temples also allowed him to project himself as a champion iconoclast. Here it is noticeable that temple desecration during his India campaigns was motivated more by Mahmud's lust for wealth than any communal sentiment. According

to Romila Thapar²⁵, plundering of temples was part of the political designs of the early medieval polities in India, and often the Indian rulers desecrated the temples of their enemy kings to commemorate their victory in battles. For instance, the Rashtrakuta king, Indra III, who defeated the Pratihara armies in a battle, is mentioned to have destroyed the Pratihara temple in the early tenth century CE to establish his victory. In a same way, the Pratihara king of Malwa, Subhatavarman, is mentioned to have destroyed a Jain temple and a mosque (built for the Arab traders) to proclaim his victory of the Chalukyas. Somnath which was a major port-town and center of Shaivism had been immensely rich, and therefore, Mahmud plundered the city and destroyed the Shiva temple in 1026 CE. Such iconoclasm of Mahmud earned him praise and a title from the Caliph of Baghdad and he was recognized as a champion of Islam. Along with the invading armies of Mahmud came Al-Beruni into India. He was ordered to spend about ten years in India by Mahmud, who wanted to gather information about Indian people, culture and sciences.

The book, *Tahqiq-i-Hind* was the outcome of Al-Beruni's stay in India and this book is an important source of information of Indian traditions, knowledge system, social norms, religion and philosophy. Mahmud also issued coins that according to Romila Thapar²⁶, carried the invocation at the beginning of the Quran and the Sanskrit translation of it called Prophet Mohammad as an incarnation (*avatara*) of the God. This concept was not acceptable to Islamic orthodoxy, which recognized Prophet Mohammad only as the messenger of Allah. On the other hand, his successors issued coins with the image of Lakshmi. The wealth that Mahmud looted in India was used to transform his capital city of Ghazni into one of the most prosperous political centers in the contemporary world of Islam. In his court, renowned Persian scholars, for instance, Firdausi (author of the *Shahnama*) and Al-Beruni received patronage. Nevertheless, the military expeditions of Mahmud that brought much wealth to Ghazni, did not bring much territorial gain. The only exception is the Hindu Shahi kingdom. The extinction of the Hindu Shahis was followed by the annexation of some parts of their kingdom by Mahmud in the North-west India.

10.2.2 SIND

Mahmud of Ghazni in spite of undertaking numerous military expeditions did not aim to annex and rule the northern India. The case of Arabs was entirely different. From the very beginning they desired to occupy Indian territories. In the seventh century CE, Sind was under a brahmana dynasty, which was founded by a person named Chach. After Chach, his son Dahar or Dahir ascended the throne. During the reign of Dahir, the Arabs under Muhammad ibn-Kasim invaded Debal (a famous port on the mouth of Indus) and captured it. Subsequently, he defeated and killed Dahir in a battle near Raor (712 CE) and soon after it, Muhammad ibn-Kasim occupied Bahmanabad, Alor and Multan. In this way, entire lower valley of Indus was brought under the Arabs. Under another leader Junaid, the Arabs invaded Kutch, Saurashtra and Malwa, but their advances were thwarted by the Pratihara king Nagabhata I and the Chalukya king

²⁵ Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002, pp. 427-429.

²⁶ Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002, p. 432.

Pulakeshin II. In the ninth century CE, the Arab rulers of Sind declared their independence and founded new dynasties. The population of Sind at that time mainly comprised the followers of Buddhism, Brahmanism and possibly of Shamanism. The significant presence of Buddhists and Jains is also suggested in the lower Indus plain. The Arabs had mainly been interested in trade and commerce, and therefore, they tolerated the presence of non-Muslims. As a result, the Buddhism continued and stupas remained present with the support of local population. The Sun temple of Multan was famous and it received patronage from local traders and artisans. After arrival of the Arabs, both Multan and Mansura also became important centers of the Shia'h and the Isma'ili sects, both of which also endorsed commercial activities. However, the followers of these sects were despised by the orthodox Sunni Muslims because the Shia'h and the Isma'ili were break away sects from conservative Islam. Sind was under the Arabs, when Multan was plundered by Mahmud of Ghazni. Not only the wealth of Multan, but also the presence of breakaway sects of Islam drew the attention of Mahmud, who was an orthodox Sunni and considered the Shia'hs as well as the Ismai'lis as heretics. Both, the Arab and the Ghaznavid invasions of North-west India did not cause any major political change in the mainland India, which remained divided among different regional polities.

10.2.3 KASHMIR

In Kashmir, first Karkota dynasty emerged in the eighth century CE under Durlabhvardhan, and amongst the important rulers of this dynasty are included Lalitaditya and Vajraditya. Lalitaditya is credited with a victory over the king Yashovarman of Kanauj. In a same manner, Jayapida Vinayaditya is mentioned to have defeated the rulers of Gauda and Kanauj. However, these attempts to occupy the Ganga valley failed due to their kingdom's base being too far away in the Kashmir valley. Yet, they occupy some parts of North-west and Punjab primarily to gain a firm control over the trans-regional trade routes that traversed across these regions. After the decline of the Karkota polity in about 855-56 CE, the Utpala dynasty was founded by Avantivarman. The *Rajatarangiri*, which is a history of Kashmir and has been composed in the twelfth century CE by Kalhana, informs us about the major hydrological projects that were undertaken by minister Suyya during the reign of Avantivarman. The bed of river Jhelum was cleared and deepened to protect the nearby villages from seasonal floods. In a same way, embankments and dams were built on the river, and even the course of both the rivers, Jhelum and Indus was shifted marginally to reclaim land for cultivation. Such changes helped in the expansion of agriculture and it stabilized the Kashmir polity. Shankaravarman, who was the son and successor of Avantivarman, extended the boundaries of Kashmir. He came into conflicts with the king Bhoja I of Kanauj and Lalliya Shahi of Und on the Indus.

In the tenth century CE, two women rulers, viz., Queen Sugandha and Queen Didda occupied the Kashmir throne. They had to face resistance from the powerful factions constituted by the Tantrins and the Ekangas of the Kashmir polity. The Tantrins were a body of foot-soldiers, who formed a strong group that interfered in the making and unmaking of the kings. Similar was the group of the Ekangas, who were royal bodyguards and had an influential position in the Kashmir polity. To counter the power of these political factions, Queen Didda mobilized the help of the Damaras, who were resourceful landlords in Kashmir. However, the internal political conflicts had considerably weakened the power of Utpala rulers and therefore,

after Queen Didda the Lohara dynasty under Samgramaraja came into power in the early eleventh century CE. It was during the rule of Utpala dynasty, northern India was invaded by Mahmud of Ghazni and Muhammad Ghori. Kashmir escaped from the wrath of the Turkish armies in the eleventh and twelfth century CE, but it eventually succumbed to the expanding power of the Delhi Sultanate in the fourteenth century CE.

10.2.4 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Who founded the Ghazni kingdom?

2. Mention the name of Hindu Shahi's capital?

3. Who was the last king of the Hindu Shahis?

4. Who authored the *Tahqiq-i-Hind*?

5. Who was Dahir?

10.3 THE RAJPUTS AND THE GHURID INVASIONS

In the ninth and the tenth century CE, several Rajput dynasties established their kingdoms in different parts of northern, western and central India. Scholars have explained the origin of the Rajputs differently. For some, they had emerged from central Asian tribes that had entered India along with the Hunas or the Gurjaras. Contrary to it, the origin of the Rajputs from obscure tribal background is also suggested. As the tribal chiefs were conquered, they managed to acquire kshatriya status with the help of brahmana priests and thus, several Rajput ruling houses came into existence. Some of the Rajput clans associated with the tribal groups, such as, Pulindas, Bhils, Shabaras, Meenas, Medas and Ahirs is indicated by literary and epigraphic evidences. From it, the origin of the Rajputs either with the help of these tribal groups or from these tribal groups is quite evident. As the Rajput kingdoms evolved, their rulers began to create fictive genealogies with the help of brahmana priests. In this way, they began tracing their origin from either the *Suryavamsha* (Solar lineage) or the *Chandravamsa* (Lunar lineage). Since, both the *Suryavamsha* and the *Chandravamsa* appear in the Puranic literature as respectable kshatriya lineages, the Rajput clans made attempts to connect themselves with these to claim a respectable kshatriya identity.

In the Bardic traditions, thirty-six Rajput clans are mentioned. But the list of these clans varies in different sources. Among the most prominent Rajput clans, the names of the Pratiharas (or Pariharas), the Chahamanas (or Chauhans), the Chalukyas (different from the

Chalukyas of Deccan) also known as Solankis and the Paramaras (or Pawars) are included. The origin of these four Rajput clans was embedded in a Hindu myth. It was maintained that the Rishi Vasishtha had a *kamadhenu* cow, which could grant all the wishes of an individual. This cow was stolen by another Rishi, named Vishvamitra. In order to take his cow back, Vasishtha performed a grand sacrifice at Mount Abu and from the sacrificial fire, a hero came out. This hero was named Paramara (literally, 'slayer of enemy'), who brought back the stolen *kamadhenu* cow to Vasishtha. From this hero then came into existence the Paramara dynasty. Gradually, the Rajputs clans of the Pratiharas, the Chalukyas, the Paramaras and the Chahamanas were identified as 'Agnikula Rajputs'. And the origin of all these four Rajput clans was traced from the sacred fire of the sacrifice. In Romila Thapar's view, 'the fire-rite had a purificatory symbolism and the insistence on the *agnikula* story is significant in view of the ambiguous origin of those involved.'²⁷

The four Rajput clans, viz., the Pratiharas, the Chalukyas, the Paramaras and the Chahamanas, dominated the early Rajput activities in the northern, central and western India. These all had arose from the ruins of the Gurjara-Pratihara kingdom. The Gurjara-Pratihara dynasty was founded by a brahmana Harichandra in the area of Jodhpur in Rajasthan. They claimed their origin from the epic hero Lakshmana, who had served as a doorkeeper (*pratihara*) to his elder brother Rama during the performance of some rituals. In the eighth century CE, the Gurjara-Pratihara king Nagabhata successfully resisted the Arab incursions. His triumph over the Arabs was followed by the expansion of Nagabhata's authority over parts of Malwa, Rajasthan and Gujarat. Later, Kanauj (also known as Mahodaya) became the capital of the Gurjara-Pratiharas. King Bhoja was amongst the great rulers of this ruling house and he ascended the throne in about 836 CE. In the travel account of an Arab merchant, Sulaiman, the Gurjara-Pratiharas under Bhoja (mentioned as Juzr) are described as great military power of northern India. The Gurjara-Pratiharas were involved in a power-struggle with the Rashtrakutas of Deccan and the Pala rulers of Eastern India. The conflicts with the Rashtrakutas and the Palas, exhausted the resources of the Gurjara-Pratihara to an extent that they utterly failed to resist the Turkish invaders in the early eleventh century CE. Their capital was plundered by Mahmud of Ghazni. Then after, the power of the Gurjara-Pratiharas disintegrated and they were succeeded by several local polities including the Chahamanas in Rajasthan, the Chalukyas in Gujarat and the Paramaras in Malwa. Other notable Rajput kingdoms of this period were the Chandellas of Bundelkhand, the Kalachuris of Tripuri, the Guhilas of Mewar, the Gahadavala of Kanauj, and the Tomars of Delhi. During the reign of these Rajput clans, India was invaded by Muhammad of Ghur in the twelfth century CE.

The kingdom of Ghazni severely weakened by the mid-twelfth century CE and it gave way to the rise of Ghur as a new political center in western Afghanistan. Muhammad of Ghur occupied Multan by 1175 CE. Soon he attacked Punjab, where the last successor of Mahmud of Ghazni had taken refuge. In this way, he vanquished the last descendent of Mahmud in 1186 CE. Punjab then became the base of Muhammad of Ghur, who desired to annex the Indian territories and it brought him in a direct conflict with the Rajput rulers of India. By this time, Delhi had been brought under the Chahamanas and Prithviraj Chauhan was

²⁷ Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002, p. 420.

ruling it at the time of Turkish invasions. In the first battle at Tarain, north of Delhi, Muhammad of Ghur was defeated by the Rajput confederacy under the leadership of Prithviraj Chauhan in 1191 CE. Another battle was fought in the following year (1192) at Tarain, in which Prithviraj Chauhan was defeated and his kingdom of Delhi was occupied by the forces of Muhammad. In the following years, several other Rajput rulers lost to the invading armies of the Turks. The Gahadavala dynasty was defeated in 1193 CE and both Kanauj and Varanasi were captured. Soon the cities of Gwalior (in Madhya Pradesh), Ajmer (in Rajasthan) and Anhilwara (in Gujarat) were conquered by the Turkish armies and several Rajput kingdoms were eliminated.

10.4 EASTERN INDIA, DECCAN AND THE FURTHER SOUTH

In the eastern India, the Pala dynasty had been founded in the eight century CE by a person named Gopala, who was elected by the local people to protect them from prevailing anarchy in the region. The boundaries of the Pala kingdom expanded during the reign of Gopala's successor, Dharmapala (circa 770-810 CE). Dharmapala in spite of suffering initial defeats at the hands of the Gurjara-Pratihara and the Rashtrakuta kings, managed to occupy Kanauj, where he appointed his puppet king Chakrayudha on the throne. The core of his kingdom was constituted by the region of Bihar and Bengal. According to the Tibetan traditions, Dharmapala established the Buddhist monasteries at Vikramashila (in Bhagalpur district, Bihar), Somapuri (in Rajshahi district, West Bengal), and Odantapuri (in Bihar). Clearly, the Palas patronized Buddhism in eastern India. For a brief period, Assam (known as Kamrupa) was under the Pala ruler Devapala (circa 810-850 CE). It was during the reign of Mahipala -I (circa 977-1027 CE), when the Ghaznavid armies raided Mathura, Kanauj and Varanasi. But the Pala control over Bihar and Bengal remained firm and Mahipala-I faced no major threat from the Turk invaders. However, the late eleventh century CE witnessed the Kaivartta rebellion, which shook the foundations of the Pala authority in north Bengal. About this rebellion, poet Sandhyakaranandin talks about in the *Ramacharita* - a biography of the Pala king Ramapala (circa 1077-1127 CE). It is mentioned that this Kaivartta rebellion was crushed by Ramapala with the help of his subordinates. Due to their continuous involvement in power struggle with the Gurjara-Pratiharas and the Rashtrakutas, their resources were exhausted and the Pala authority eventually ended in the mid-twelfth century CE by Vijaya Sena.

After the Palas, the Sena dynasty under Vijaya Sena came into power in Bengal. The Senas possibly had migrated to Eastern India from Karnataka and the foundation of the ruling line was laid by Samanta Sena, who was the grandfather of Vijaya Sena. Vijaya Sena expanded his authority in parts of Bihar, Assam and Odisha. During the reign of Lakshmana Sena, the Ghurid armies under the military commander, Bakhtiyar Khalji, invaded the Eastern India either towards the end of the 12th century CE or in the early years of the 13th century CE. The Senas failed to put a strong resistance and Lakshmana Sena had to run away to save his life. Even though the sons of Lakshmana Sena, namely Vishvarupa Sena and Keshava Sena continued the struggle against the Turkish armies, both Bihar and Bengal had gone out of their hands to the Ghurids.

The Deccan and the far South remained outside the influence of the Ghaznavid and the Ghurid invasions in the eleventh-twelfth century CE, but the same period registered the disintegration of the kingdoms of the Western Chalukyas of Deccan and the Cholas of the

Tamil land. By the middle of the twelfth century CE, the Western Chalukyas declined. In Maharashtra and Karnataka, two vassal polities of the Western Chalukyas rose to power and they carved out their independent kingdoms. First of these was the Hoysalas of Dvar Samudra (modern Helebid) in southern Karnataka and second was the Yadavas of Devagiri in Maharashtra. The Hoysalas gained prominence during the reigns of Vishnuvardhana and his grandson, Vira Ballala- II. The Yadava kingdom of Devagiri was founded by Bhillama and for some time, Devagiri had become a famous center of learning and literary activities. In eastern Deccan, the Kakatiyas came into prominence under Prolaraja II with their capital at Warangal (in present day Telangana) in the thirteenth century CE. Their kingdom flourished during the reigns of king Ganapati and his daughter, Rudramma. It was during the rule of Rudramma, the Venetian traveler, Marco Polo visited the Kakatiya kingdom. On the other hand, the Chola kingdom declined and far South witnessed a brief revival of the Pandya authority at the same time. All three – the Hoysalas, the Yadavas and the Kakatiyas, however dominated the Deccan in the thirteenth century CE, they failed before the expanding power of the Delhi Sultanate simultaneously in the early fourteenth century CE. Same was the fate of the Pandyas of Madurai, who were also crushed by the Sultanate armies.

10.5 FACTORS RESPONSIBLE FOR THE SUCCESS OF THE TURKISH ARMIES

Among the several factors that have been responsible for the success of Mahmud of Ghazni and Muhammad of Ghur was the political conditions of northern India in around 1000 CE. The perennial triangular conflicts between the Gurjara-Pratiharas, the Palas and the Rashtrakutas exhausted their resources. Particularly, the strength of the Gurjara-Pratiharas was severely weakened. No major political power was present in northern India that could resist the invading armies of Mahmud of Ghazni. The greatest power of that time was the Cholas, but they were located too far away from the political scene of North-western India. They hardly took any note of the Turkish invasions. Another reason was Indian's lack of interest in cultures and communities of foreign background. According to Al-Beruni, the Hindus believed in their own superiority and hardly ever they tried to learn from the others. Indians, who travelled to different parts of Asia for trade and other works, did not record about what they experienced and observed. They have remained silent about the politics and kingdoms that thrived in regions away from India. The Indians were self-centered and considered all other cultures and communities inferior to them. The attitude of Indian travelers was clearly in contrast to the people of China and Arabia, whose travelogues are filled with details of Indian culture, politics and settlements.

Indian rulers heavily depended upon the war-elephants, and they did not exploit the tactics of a cavalry to the fullest. Unlike elephants, the central Asian horses facilitated the swift movement of Turkish armies. Mounted archers played a key role in the armies of Mahmud of Ghazni and Muhammad of Ghur, and Indian soldiers failed to resist the attack of the Turkish cavalry. The Turks preferred to capture forts, which provided them a strategic advantage against the Indian soldiers. These forts became the protected settlements for the Turks, who used these as base for future expeditions. Forced into defensive positions, the Indian soldiers also failed to use Guerrilla warfare against the marching armies of the Turks. Furthermore, the Indian armies comprised troops supplied by several subordinates (*samantas*), and these troops

were often loyal to their own chief. It created several factions in the Indian armies that failed to put a united front against the invaders. Indian rulers were aware of the insecure Hindukush Mountain range of the North-west India, which was frequently breached by the central Asian invaders through the centuries. Time and again invading armies entered into India through the mountain passes of the Hindukush, but none of the Indian rulers ever attempted to guard these by constructing a series of fortifications along the passes. The defense of the India's North-western frontier always remained in the hands of mountain tribes and local rulers, who usually controlled these passes to derive an income from the trans-regional trade.

10.5.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Write a short note on the *Agnikula* Rajputs.

2. Which Gurjara-Pratihara king successfully resisted the Arab invasion?

3. Who was Prithviraj Chauhan?

4. Who was Muhammad of Ghur?

5. Who was Bakhtiyar Khalji?

10.6 SUMMARY

Students, the twelfth century CE was a century of far-reaching changes in India. In the Indian historiography, this century is treated as a dividing line between the ancient/early medieval and the medieval periods. In the colonial and nationalist histories, the former period was labelled as the Hindu and the latter period as the Muslim in order to highlight the cultural divide between the two. Such religion-based approach to the periodization of Indian history has been questioned by scholars, who argue against the idea of a sharp cultural break between the ancient/early medieval and medieval period. In recent decades, an emphasis is laid on the cultural continuities from the ancient/early medieval to the medieval period with some changes in the nature of the state system. No doubt, the Delhi Sultanate that came into existence in 1206 CE under Qutb-ud-din Aibak, had characteristically been different from the indigenous political systems. But, owing to a gradual absorption of several local Hindu elites (e.g., *rana*, *khut*, *muqqadam*, *chaudhuri*, *thakur*) in its administration, the Delhi Sultanate was not entirely alien to the India society. The new rulers adopted diverse methods including issuance of bilingual coinage and marriages in local Hindu elite families among other to integrate both land and people of the conquered territories in their political edifice. Therefore, the Ghaznavid

and the Ghurid invasions need to be studied as a part of political processes that culminated in the twelfth century CE and gave birth to a new political order in the subsequent centuries.

10.7 SUGGESTED READINGS

Ranabir Chakravarti, *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009.

Hermann Kulke and Dietmar Rothermund, *A History of India*, London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2004.

K. A. Nilakanta Sastri, *A History of South India: From Prehistoric Times to the Fall of Vijayanagar*, Fourth Edition, with an introduction by R. Champakalakshmi. New Delhi: Oxford University Press, 2011.

R. C. Majumdar, H. C. Raychaudhuri, and Kalikinkar Datta, *An Advanced History of India*, London: Macmillan & Co Limited, 1953.

10.8 QUESTIONS FOR PRACTICE

10.8.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Write an essay on the political condition of India on the eve of the 12th century CE.
2. Discuss the key features of the Arab invasions.
3. How the Turkish invasions under Mahmud of Ghazni changed the political map of northern India? Discuss.
4. Write an essay on the origin of the Rajputs.
5. Discuss the factors responsible for the success of the Turkish armies.

10.8.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Define the term Caliphate?
2. Who was Alberuni?
3. Write few sentences on the Hindu Shahi king Jaipal?
4. What do you know about battle of Wahind?
5. Who was Kalhana?

GLOSSARY

ahimsa : non injury, non- violence

ajivika : an ancient religious sect, associated with Makkhali Gosala

agraharas: land or village gifted by a king

avatars: an incarnation of the god Vishnu

bodhisattva: a future Buddha

brahmacharya: the stage of celibate student hood in the ashrama scheme

brahmadiyas: land gifted to Brahmanas, generally by kings

chaitya: a Buddhist shrine

cowries: marine shells, once used as currency from ancient times

dhamma: a Pali word (Sanskrit, dharma), referring to the ideal conduct of an individual living in society

dhamma-mahamatas: a new cadre of officials created by Ashoka to propagate *dhamma*

digambara: literally ‘sky-clad’; a Jaina sect

gahapati: a land owner

gana-rajya :oligarchy/chiefdom

garbha-griha :literally, the womb-house the sanctum sanctorum of the Hindu temple

grama: village

guru: teacher or guide

hinayana: the Lesser Vehicle, a major school of Buddhism

jana :people, subjects, tribe, clan

janapada: literally, where the clan or tribe places its foot; the territory initially occupied by a clan and which could evolve into a state

jati :caste; a social segment identified by membership through birth, marriage circles, occupation, custom and location

jataka: one of the 15 books containing stories of the previous births of the Lord Buddha

jina: literally ‘victor’; a Jaina Saint

kaliyuga: the fourth and final age of the great cycle of time, the mahayuga

kama: desire

karma: action or deed, and also used in the theory of future births being conditioned by the deeds of the present life

kayastha: a caste, chiefly of scribes

kshatriya: the second in rank among the four *varnas*; included a warrior aristocracy, landowners and royalty

kshetra: field

kula: family
kuladevi :clan goddess
kumaramatya: a title of honour, often used for a prince
lingam: the phallic symbol, associated with the worship of Shiva
mahadanas: great gifts/donations
mahajanapadas: the great states of the 6th century BCE
maharajadhiraja: great king of kings
mahasamanta: ruler or governor but subordinate to an overlord
mahasammata: ‘the great elect,’ the person elected to rule and signifying the origin of government in Buddhist theory
Mahasenapati: commander-in-chief of the army
Mahayana: the Great Vehicle, a major school of Buddhism
Mandalam: an administrative unit
Matha: a hospice or a monastery attached to a temple and often a centre of education
mlechchha: outside the pale of caste society/impure
moksha: liberation from rebirth
nadu: a territorial unit in south India
nataka: dance, mime, drama
nataraja: the dancing Shiva
nigama: a market or a ward of a city
nirvana: release from the cycle of rebirth
nishka: a unit of value, later used for a coin
niyoga: levirate; the ancient custom of a widow cohabiting with her brother-in-law or another man in order to produce sons
panchayat: an administrative body, said to be a council of five
pradesha: an administrative unit
pratiloma: literally, against the direction of the body hair, therefore against the hierarchy of castes in relation to marriage
purohita: priest and mentor, especially in families of status
rashtra: country/administrative unit
rajadhiraja: royal title
rajasuya: sacrifice performed to enhance royal or chiefly status
rajuka: official designation
sabha: an assembly, usually small and of special persons
samiti: an assembly

sangha: frequently used to indicate the organisational Order in the Shramanic religions and more commonly in Buddhism

sati: a virtuous woman; one who has immolated herself on the funeral pyre of her husband

shatamana: coin

shikhara: tower surmounting the sanctum of the temple

shraddha: worship of the ancestors at a particular time of the year

shreni: formal association of members of a profession; a guild

shudra: the fourth and lowest *varna*

shvetambara: literary, clad in white, one of the major Jaina schools

soma: the plant from which the juice was prepared and drunk in a ritual context during some Vedic sacrifices, and thought to be a hallucinogen

stri-dhana: the wealth of a woman given specifically to her own use

stupa tumulus-like structure containing relics of the Buddha or others and worshipped by Buddhists

suryavamsha: solar lineage

theravada: an early Buddhist sect

tirtha : literally a ford, more frequently a place of pilgrimage

tirthankara :l iterally, a ford-maker; the teachers of Jainism

ur: village assembly in south India

varna-ashrama-dharma: upholding a society organized on the basis of *varna* and the social and sacred duties that this entailed

vihara: Buddhist monastery

vina: lyre

vishaya: an administrative unit

vishti: forced labour or labour in lieu of a tax, often compared to the corvée

vaishya: the third status in the *varna* hierarchy concerned theoretically with raising livestock, cultivation and trade

valanadu: administrative unit in South India

vana: forest

varna: literally, colour; used for the four castes often as ritual statuses; the reference was not to skin pigmentation since in one text the four colours listed are white, yellow, red and black

yaksha: a demi-god

yoni: female organs of generation

CHRONOLOGY

HARAPPAN CIVILIZATION

- c. 3200-2600 BCE - Early Harappa Period
- c. 2600-1900 BCE - Mature Harappa Period
- c. 1900-1300 BCE - Late Harappa Period

THE VEDIC AGE

- c. 1500-1000 BCE - Early Vedic Period
- c. 1000-600 BCE - Later Vedic Period

THE AGE OF MAHAJANAPADAS

- c. 567-487 BCE - Gautama Buddha
- c. 539/40 – 467/68 BCE – Vardhman Mahavira
- c. 327-325 BCE - Invasion of Alexander of Macedonia

THE MAURYAN EMPIRE

- c. 324-300 BCE – Chandragupta Maurya
- c. 300- 273 BCE - Bindusara
- c. 273-232 BCE - Ashoka
- c. 185 or 187 BCE - End of the Mauryan Dynasty

POST MAURYAN PERIOD

- c. 58 BCE – Beginning of the Vikrama Era
- c. 78 CE – Beginning of the Shaka Era

THE GUPTA PERIOD

- c.320- 335 CE - Chandragupta- I
- c. 335-375 CE - Samudragupta
- c. 375-414 CE - Chandragupta II
- c. 399- 414 CE – Chinese Buddhist pilgrim, Fa Xian in India
- c. 414-454 CE - Kumaragupta I
- c. 454-467 CE - Skandagupta
- c. 550 CE - End of the Gupta Dynasty

EARLY MEDIEVAL PERIOD

- c. 606-647 CE – Pushyabhuti king Harshavardhana
- c. 609- 642 CE – Chalukya king Pulakeshin- II
- c. 555- 590 CE – Pallava king Simhavishnu
- c. 630 – 668 CE – Pallava king Narasimhavarman I Mahamalla
- c. 700- 728 CE – Pallava king Narasimhavarman II Rajasimha
- c. 893 CE – End of the Pallava Dynasty
- c. 712 CE – Arab Invasion of Sind
- c. 770- 810 CE – Pala king Dharmapala
- c. 810- 850 CE – Pala king Devapala
- c. 977 – 1027 CE – Pala king Mahipala-I
- c. 985- 1014 CE – Chola king Rajaraja
- c. 1014-1044 CE – Chola king Rajendra -I
- c. 1025/26 CE – The Kadaram expedition of the Chola naval fleets
- c. 1191 CE – First Battle of Tarain (Muhammad Ghuri was defeated)
- c. 1192 CE – Second Battle of Tarain (Prithviraj Chauhan was defeated)

ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਪਟਿਆਲਾ

The Motto of Our University
(SEWA)

SKILL ENHANCEMENT

EMPLOYABILITY

WISDOM

ACCESSIBILITY

ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
(ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ 2019 ਦੇ ਐਕਟ ਨੰ. 19 ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ)

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਕੋਰ ਕੋਰਸ (CC): ਇਤਿਹਾਸ (HISTORY)

ਸਮੈਸਟਰ I

ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ 1200 ਈ.

ਹੈੱਡ ਕੁਆਰਟਰ: ਸੀ/28, ਦਿ ਲੇਅਰ ਮਾਲ, ਪਟਿਆਲਾ-147001
ਵੈੱਬਸਾਈਟ: www.psou.ac.in

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

COURSE COORDINATOR AND EDITOR

Ms. PARAMPREET KAUR
Assistant Professor in History
JGND PSOU, Patiala

LIST OF CONSULTANTS/ CONTRIBUTORS

S.No	Name
1.	Dr. Ashish Kumar

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self-instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 10 Learner Support Centres/Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counselling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Prof. Anita Gill
Dean Academic Affairs

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE(CC): HISTORY

SEMESTER I

HISTORY OF INDIA: INDUS CIVILIZATION TO c. 1200 CE

MAX. MARKS:100

EXTERNAL MARKS:70

INTERNAL MARKS:30

PASS PERCENTAGE:35%

Objective

Total Credits:6

The aim of the paper is to introduce the students to the main developments in the history of India from the time of Indus Civilization to c. 1200. The focus is not only political events but an overview of polity, economy and society to create an understanding of the life in ancient times. This would serve as the foundation for the study of ancient Indian History.

INSTRUCTIONS FOR THE PAPER SETTER/EXAMINER:

1. The syllabus prescribed should be strictly adhered to.
2. The question paper will consist of three sections: A, B, and C. Sections A and B will have four questions each from the respective sections of the syllabus and will carry 10 marks each. The candidates will attempt two questions from each section.
3. Section C will have fifteen short answer questions covering the entire syllabus. Each question will carry 3 marks. Candidates will attempt any 10 questions from this section.
4. The examiner shall give a clear instruction to the candidates to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.
5. The duration of each paper will be three hours.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

SECTION- A

- Unit 1 Sources for the Study of Ancient Indian History: Archaeology, Numismatics, Epigraphic, Literary
- Unit 2 Indus Civilization: Extent, Town Planning, Economic Activity, Decline
- Unit 3 The Vedic Age: Economy, Society, Culture
- Unit 4 Political Conflict in the Sixteen Great States, Rise of Magadha
- Unit 5 The Mauryan Empire: Extent, Administration, Economy, Society

SECTION -B

- Unit 6 The Guptas: Extent of Empire, Administration, Economy, Society
- Unit 7 Kingdoms in the Deccan and South: Chalukyas, Pallavas, Cholas
- Unit 8 Religious Developments: Jainism, Buddhism, Puranic Hinduism, Vaishnavism, Shaivism

- Unit 9 Art and Architecture: Temple Architecture, Sculpture- Mathura and Gandhara,
Painting
- Unit 10 India c. 1200: An Overview

Suggested Readings

- D.N. Jha, *Ancient India in Historical Outline*, Manohar, Delhi, 1998.
- Ranbir Chakravarti, *Exploring Early India*, MacMillan, New Delhi, 2010.
- Romila Thapar, *Early India from the Beginning to AD 1300*, Penguin, 2002.
- Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India from the Stone Age to 12th Century*, Pearson, 2012.

**JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY,
PATIALA**
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS
CORE COURSE (CC): HISTORY

SEMESTER I
**): HISTORY OF INDIA: INDUS CIVILIZATION TO c. 1200
CE**

COURSE COORDINATOR AND EDITOR: Ms. PARAMPREET KAUR

SECTION A

SR. NO.	UNIT NAME
UNIT 1	SOURCES FOR THE STUDY OF ANCIENT INDIAN HISTORY: ARCHAEOLOGY, NUMISMATICS, EPIGRAPHIC, LITERARY
UNIT 2	INDUS CIVILIZATION: EXTENT, TOWN PLANNING, ECONOMIC ACTIVITY, DECLINE
UNIT 3	THE VEDIC AGE: ECONOMY, SOCIETY, CULTURE
UNIT 4	POLITICAL CONFLICT IN THE SIXTEEN GREAT STATES, RISE OF MAGADHA
UNIT 5	THE MAURYAN EMPIRE: EXTENT, ADMINISTRATION, ECONOMY, SOCIETY

SECTION B

UNIT 6	THE GUPTAS: EXTENT OF EMPIRE, ADMINISTRATION, ECONOMY, SOCIETY
UNIT 7	KINGDOMS IN THE DECCAN AND SOUTH: CHALUKYAS, PALLAVAS, CHOLAS
UNIT 8	RELIGIOUS DEVELOPMENTS: JAINISM, BUDDHISM, PURANIC HINDUISM, VAISHNAVISM, SHAIIVISM
UNIT 9	ART AND ARCHITECTURE: TEMPLE ARCHITECTURE, SCULPTURE- MATHURA AND GANDHARA PAINTING
UNIT 10	INDIA c. 1200: AN OVERVIEW

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ (

ਸਮੈਸਟਰ I

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸੀ. 1200 ਈ

ਯੂਨਿਟ 1: ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਰੋਤ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਵਿਗਿਆਨ, ਅੰਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਐਪੀਗ੍ਰਾਫਿਕ, ਸਾਹਿਤਕ

ਸੰਰਚਨਾ

1.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

1.1 ਭੂਮਿਕਾ

1.2 ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਰੋਤ

1.3 ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਸਰੋਤ

1.4 ਐਪੀਗ੍ਰਾਫਿਕ ਸਰੋਤ

1.4.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1.5 ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤ

1.5.1 ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤ

1.5.2 ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਸਾਹਿਤ

1.5.3 ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ

1.5.4 ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਾਹਿਤ

1.5.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1.6 ਸੰਖੇਪ

1.7 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

1.8.1 ਲੰਬੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ

1.8.2 ਛੋਟੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ

1.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।
- ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਸਬੂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਐਪੀਗ੍ਰਾਫਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।

1.1 ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀ ਹੈ? ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਤੀਤ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਵਿਕਾਸ ਦੁਆਰਾ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਇਹਨਾਂ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਤੀਤ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਲੰਬੇ ਅਤੀਤ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਈ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤੱਤਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ, ਸੰਖਿਆਤਮਕ, ਐਪੀਗ੍ਰਾਫਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਰਗੇ ਸਰੋਤ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਰੋਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ; ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਉਲਟ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਛਪਾਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁੱਕੇ ਖਜੂਰ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ, ਬਰਚ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੀ ਸੱਕ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਲਿਖਣ ਲਈ ਵੱਡੀਆਂ ਚੱਟਾਨਾਂ, ਥੰਮ੍ਹਾਂ, ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਜਾਂ ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ, ਵਸਰਾਵਿਕਸ ਅਤੇ ਸੰਦ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤੱਤਵ, ਸੰਖਿਆਤਮਕ, ਐਪੀਗ੍ਰਾਫਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

1.2 ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਰੋਤ (Archaeological Sources)

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਵਿਗਿਆਨ ਸਤਹੀ ਸਰਵੇਖਣਾਂ ਜਾਂ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ

ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਐਜ਼ਾਰ, ਸਮਾਰਕ ਆਦਿ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਊ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਚੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੀਤ ਦੀ ਇੱਕ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਘਰ, ਮਹਿਲ, ਕਿਲ੍ਹੇ, ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਮੱਠ ਆਦਿ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਇੱਕ ਬਸਤੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਹੜੱਪਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਵਪਾਰ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਦਰਅਸਲ, ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ (ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਵਿਖੇ ਮਹਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਹੜੱਪਾ ਵਿਖੇ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਲੋਥਲ ਵਿਖੇ ਡੈਕਯਾਰਡ) ਨੇ ਹੜੱਪਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਚਰਿੱਤਰ 'ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਹੜੱਪਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ ਮਾਵਾਂ-ਦੇਵੀਆਂ ਅਤੇ ਫਲਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀਆਂ ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੜੱਪਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੂਰਵ-ਅਤੇ-ਪ੍ਰੋਟੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਗਲੀਆਂ, ਦੁਕਾਨਾਂ, ਨਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਲਾਬੰਦੀ, ਕੈਸ਼ਾਂਬੀ, ਰਾਜਘਾਟ (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਾਰਾਣਸੀ), ਉਜੈਨ, ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ, ਇਰਾਨ ਅਤੇ ਟੈਕਸਲਾ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਟੂਪਾ (ਅੰਨ-ਸੰਸਕਾਰ ਢਾਂਚਾ) ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਦਰ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਟੂਪਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬੋਧ ਗਯਾ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਂਚੀ ਅਤੇ ਭਰਹੂਤ ਸਤੂਪ) ਲਗਭਗ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਹਨ, ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ (ਜਿਵੇਂ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭੀਤਰਗਾਂਵ, ਭੀਟਾਰੀ ਅਤੇ ਦੇਵਗੜ੍ਹ ਸਾਰੇ) ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਚੌਥੀ-ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੱਧਯੁਗ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ (ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਨਗਾਰਾ, ਦ੍ਰਵਿੜ ਅਤੇ ਵੇਸਾਰਾ) ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਰਕ ਅਤੇ ਚੱਟਾਨ ਨਾਲ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਬੋਧੀ ਮੱਠ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਅਜੰਤਾ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ; ਪਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੀਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਅਜੇ ਵੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਖੁਦਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ, ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਇਹਨਾਂ ਮੁਢਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਭੀਮਬੇਟਕਾ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿੱਚ ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਬਚੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਲਈ ਚੱਟਾਨਾਂ ਤੋਂ ਕੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਬਾਰਾਬੜਾ ਅਤੇ ਨਾਗਾਰਜੁਨੀ ਪਹਾੜੀਆਂ (ਬਿਹਾਰ) ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮੈਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੋਤੇ ਦਸਰਥ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜੀਵਿਕਾ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਗਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਾਹੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਜਾਂ ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਲੇ, ਭਾਣਜਾ, ਨਾਸਿਕ, ਕਨਹੇਰੀ, ਜੂਨਾਰ, ਉਦੈਗਿਰੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਚੱਟਾਨ ਕੱਟੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਬੋਧੀ ਜਾਂ ਜੈਨ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅਜੰਤਾ ਦੀਆਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੱਟੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਇੱਥੇ ਸੁੰਦਰ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰਾਂ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਚੱਟਾਨ ਕੱਟੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਲਗਭਗ 100 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ 700 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੰਤਾ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਜਾਤਕ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚੱਟਾਨਾਂ ਤੋਂ ਕੱਟੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਅਤੇ ਢਾਂਚਾਗਤ ਇਮਾਰਤਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਸਟੂਪਾ, ਮੰਦਰ, ਆਦਿ) ਦੇਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਪੁਜਾਰੀ ਰਾਜਾ ਹੜੱਪਾ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੈਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ, ਜਦੋਂ ਪੱਥਰ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਮੈਰੀਆ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਰਾਜ ਪਿਛਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ (ਹੜੱਪਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਘਨ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾ, ਜਦੋਂ ਪੱਥਰ ਕਲਾਤਮਕ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਰੀਆ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਮੀਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨਾਲ ਪੱਥਰ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਮਥੁਰਾ ਵਿਖੇ ਖੁਦਾਈ 200 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਕਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਕੂਲਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੰਧਾਰ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਮਥੁਰਾ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ, ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਚਿੱਤਰ ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਚੱਟਾਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਵਿਜ਼ੂਅਲ ਰੂਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਲਾ-ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਸਟੋਰ ਕਰਨ, ਪਕਾਉਣ ਅਤੇ ਢੇਆ-ਢੁਆਈ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਢਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਬਣੇ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਘੁਮਿਆਰ ਦੇ ਪਹਿਠੇ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਚੰਗੀ ਅਨੁਪਾਤ ਵਾਲੇ ਪਹਿਠੇ ਨੂੰ ਸੁੱਟੇ, ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਸੁਕਾਏ ਜਾਂ ਅੱਗ ਵਿੱਚ

ਪਕਾਏ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਪੁਰਾਤਨ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਰਾਤਨ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਲਾਲ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਓਚਰ ਬਰਤਨ, ਪੇਂਟਡ ਗ੍ਰੇ ਵੇਅਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਬਲੈਕ ਪੇਟਰੀ ਵੇਅਰ ਐਨ.ਬੀ.ਪੀ. ਡਬਲਯੂ ਪੀ.ਜੀ.ਡਬਲਯੂ. ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਕਵਾਨ ਅਤੇ ਕਟੋਰੇ ਅਤਰੰਜੀਖੇੜਾ ਅਤੇ ਹਸਤੀਨਾਪੁਰ ਵਰਗੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਚਾਵਲ, ਕਣਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਐਨ.ਬੀ.ਪੀ. ਡਬਲਯੂ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਡੀਲਕਸ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਸਨ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਲਗਭਗ 450 ਬੀ.ਸੀ, ਐਨ.ਬੀ.ਪੀ. ਡਬਲਯੂ ਸਾਈਟਾਂ ਪੂਰਬੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਲੱਭੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਐਨ.ਬੀ.ਪੀ. ਡਬਲਯੂ ਇੱਕ ਡੀਲਕਸ ਬਰਤਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਰੈਂਡ ਵੇਅਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਅਤੇ ਸਟੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਸਰਾਵਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦ, ਹਥਿਆਰ, ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਵਸਤੂਆਂ, ਗਹਿਣੇ, ਆਦਿ ਵੀ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜਾਂ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਅਧੀਨ ਬੰਦੋਬਸਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਖੁਦਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੜੱਪਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਹੇ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਹੜੱਪਾ ਲੋਕ ਤਾਂਬੇ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾਉਣ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਬਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.3 ਅੰਕਸਮੈਟਿਕ ਸਰੋਤ (Numismatic Sources)

ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਧਾਤੂ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਧਾਤੂ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਹਰ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਧਾਤੂ ਮੁਦਰਾ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਇੱਕ ਜਾਇਜ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਥਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੱਕੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਕਾਰ, ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਭਾਰ ਦੇ ਮਿਆਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸਤ੍ਹਾ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਾਰੀਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਉਹ ਪਾਸਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ 'ਓਵਰਵਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ 'ਉਲਟਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਸਕ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਾਤ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਗਭਗ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਕੇ ਪੰਚ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਕੇ ਸਨ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਨਸ ਜਾਂ ਕਰਸ਼ਪਾਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ

ਰੈ), ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਕੇ 32 ਰਤੀ ਜਾਂ 57.6 ਅਨਾਜ ਦੇ ਭਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਚ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਮ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਨ੍ਹ/ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਸਨ ਪਰ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਚ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ, ਕਾਂਸੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਧਾਤ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਜ਼ਨ ਸਟੈਂਡਰਡ (ਅਰਥਾਤ, 32 ਰਤੀ) 'ਤੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਤਕਨੀਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਮੋਲਡ-ਕਾਸਟਿੰਗ ਜਾਂ ਡਾਈ-ਸਟਰਾਈਕਿੰਗ ਤਕਨੀਕ ਭਾਰਤ-ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇੰਡੋ-ਗਰੀਕ ਸ਼ਾਸਕ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਸ਼ਾਕਾ, ਕੁਸ਼ਾਣ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਗਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਉੱਚੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੰਤਕਥਾਵਾਂ (ਲਿਖਤਾਂ) ਵਾਲੇ ਸਿੱਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਯੂਨਾਨੀ) ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ (ਬ੍ਰਾਹਮੀ, ਖਰੋਸ਼ਥੀ) ਉੱਤੇ ਵੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਜਿੱਥੇ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ, ਖਰੋਸ਼ਥੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਸਿੱਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਰਥਚਾਰਿਆਂ, ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਰੋਮਨ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਂਝੇ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੇ ਇੰਡੋ-ਰੋਮਨ ਵਪਾਰ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁਢਲੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸੱਤਵਾਹਨ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਣ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜਿੱਥੇ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਨਿਘਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਜਾਂ ਆਮ ਆਰਥਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ, ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਪੁਟਾਈ ਜਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਨਿਘਾਰ ਕੀਮਤੀ ਧਾਤੂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਕੀਮਤੀ ਧਾਤੂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਘਟਾਈ ਜਾਂ ਸੀਮਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਧਾਤੂ ਮੁਦਰਾ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਵਧਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰਤ ਜਾਂ ਘਟਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਈ ਸ਼ਾਸਕ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇੰਡੋ-ਗਰੀਕ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਸਬੂਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨਾਗਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਮਗੁਪਤ ਨਾਮਕ ਗੁਪਤ ਰਾਜੇ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਗਿਆਨ, ਜਿਸਨੇ ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਸਿੱਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਸਿੱਕੇ (ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਮਾਲਵ, ਅਰਜੁਨਯਾਨ, ਯੋਧਿਆ, ਅਤੇ ਹੋਰ) ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮੀਕਰਨ,

ਗਣ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਚਰਿੱਤਰ 'ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਸ਼ਾਣ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ, ਈਰਾਨੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੀਨਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਗੁਪਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰੋਮਨ ਸ਼ਬਦ, ਡੇਨਾਰੀਅਸ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ, ਉਸਦੀ ਰਾਣੀ ਕੁਮਾਰਦੇਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੂਜੇ ਦੇ 'ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ' ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਗੁਪਤਾ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1.4 ਐਪੀਗ੍ਰਾਫਿਕ ਸਰੋਤ (Epigraphic Sources)

ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਰੀਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਪੱਥਰ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਤਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਸ਼ੋਕਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਜਾਂ ਅਰਾਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸ਼ੋਕਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੌਰੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਾਰੀਖਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੌਰੀਆ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਲਗਭਗ 200 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ 400 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿਭਿੰਨ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਪਾਰੀ, ਕਾਰੀਗਰ, ਭਿਕਸੂ ਅਤੇ ਨਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਬੋਧੀ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸਾਂਚੀ, ਭਰੂਤ, ਮਥੁਰਾ, ਨਾਸਿਕ ਅਤੇ ਕਾਰਲੇ। ਲਗਭਗ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ, ਕਈ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣਿਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਗੁਪਤ, ਵਾਕਾਟਕ, ਰਾਸ਼ਟਰਕੁਟ, ਚਾਲੂਕਯ, ਪੱਲਵ ਅਤੇ ਚੋਲਾ ਆਦਿ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਜਾਰੀ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ, ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਸਤਹਾਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫੌਜੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਤੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਪੱਥਰ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਦਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਗੁਪਤ ਰਾਜਾ ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਫੌਜੀ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਤਾਮਿਲ ਅਤੇ ਤੇਲਗੂ ਆਦਿ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ; ਪਰ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਈ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੱਲਵ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਤਾਮਿਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੱਲਵ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਦੇਭਾਸ਼ੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਤਾਮਿਲ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੰਨੜ ਭਾਸ਼ਾ ਛੇਵੀਂ-ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਤੇਲਗੂ ਭਾਸ਼ਾ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਤਾਰੀਖਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਯੁੱਗਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਵਿਕਰਮ ਸੰਵਤ (57-58 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ), ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ (78 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ), ਕਲਚੂਰੀ-ਚੇਦੀ ਯੁੱਗ (248 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ)। ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ (319 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ)। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਟਿਕਾਊ ਸਮੱਗਰੀ 'ਤੇ ਖਾਸ ਘਟਨਾਵਾਂ/ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਥਾਰਟੀ, ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟਿਕਾਊ ਸਮੱਗਰੀ 'ਤੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਅਸ਼ੋਕਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੇ ਫੈਲਾਅ ਨੂੰ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜੇ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੋਜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੀ ਖੋਜ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚਲਣ ਯੋਗ ਸਮੱਗਰੀ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਭੰਬਲਭੂਸਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਨਾਮ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਜੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੇ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾਮ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਉਲਜਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਗੁਪਤ ਰਾਜੇ ਰਾਮਗੁਪਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਸਬੂਤ ਉਸਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

1.4.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ?

2. ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

3. ਕਰਸ਼ੱਪਾਂ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ?

4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਕਿਸਨੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ?

5. ਪ੍ਰਸ਼ਤੀ ਕੀ ਹੈ?

1.5 ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤ(Literary Sources)

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਤਾਮਿਲ, ਯੂਨਾਨੀ, ਲਾਤੀਨੀ, ਚੀਨੀ, ਆਦਿ) ਅਤੇ ਕਈ ਲਿਪੀਆਂ (ਬ੍ਰਾਹਮੀ, ਖਰੋਸ਼ਥੀ, ਆਦਿ) ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਸਹੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਜ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਿੰਨਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਹਿੰਦੂਆਂ, ਬੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤ, ਇਸਦੀ ਲੇਖਕਤਾ, ਮਿਤੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1.5.1 ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤ(Hindu Literature)

ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ, ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: ਸ਼ਰੁਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਰੁਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵੇਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਨ ਰਿਗਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ ਅਤੇ ਅਥਰਵਵੇਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ, ਅਰਣਯਕ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰੁਤੀ ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਉਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੇਦਾਂਗ, ਪੁਰਾਣਾਂ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਰਗੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵੇਦ ਸ਼ਬਦ ਰੂਟ ਵਿਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ 'ਜਾਣਨਾ' ਇਸ ਲਈ, ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਲਗਭਗ 1500 ਤੋਂ 600 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਵੇਦ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਣ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ), ਅਰਣਯਕ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਵੇਦ ਰਿਗਵੇਦ ਹੈ ਜੋ ਲਗਭਗ 1500 ਤੋਂ 1000 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 1,028 ਭਜਨਾਂ ਵਾਲੇ ਦਸ ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਵੇਦ (ਸਾਮ, ਯਜੁਰ ਅਤੇ ਅਥਰਵ) ਲਗਭਗ 1000 ਤੋਂ 600 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਯਾਸਕਾ ਦੁਆਰਾ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰੁਕਤ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਪਾਠ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਮਵੇਦ ਵਿੱਚ 1,810 ਭਜਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਭਜਨ ਰਸਮਾਂ ਦੌਰਾਨ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਸਾਮਵੇਦ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਲੀਦਾਨਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਅਥਰਵਵੇਦ, ਭਜਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਮਾੜੇ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ, ਭੌਤਿਕ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਦੂਈ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਦੀ ਸੈਨਾਕੀਆ/ਸੈਨਕ ਮੰਦੀ ਵਿੱਚ 20 ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ 731 ਭਜਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਣ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ) ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ (ਜਾਂ ਵੇਦਾਂ) ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਜਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਅਰਣਯਕ (ਜੰਗਲ ਕਿਤਾਬਾਂ) ਬਲੀ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ ਸਿਰਫ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਅਰਣਯਕਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸ਼ਬਦ ਉਪ-ਨਿ-ਸਾਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠਣਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ 108 ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹਨ: ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਕੋਸ਼ਿਤਾਕੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਤੱਤਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਚੰਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਕੇਨਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਤਮ (ਸਵੈ) ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ/ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਧਰਮ ਹਸਤੀ) ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭਾਸ਼ਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵੇਦਾਂਗਸ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੂਰਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ 'ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਗ' ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿਚਕਾਰ ਰਚੇ ਗਏ ਸਨ। ਵੇਦਾਂਗਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਪਾਠ ਅਤੇ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਵੇਦਾਂਗਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਛੇ ਹੈ: i) ਸਿਕਸ਼ਾ (ਉਚਾਰਨ), ii) ਕਲਪ (ਰਿਵਾਜ), iii) ਵਿਕਾਰਣ (ਵਿਆਕਰਣ), iv) ਨਿਰੁਕਤ (ਵਿਉਤਪਤੀ), v) ਛੰਦ (ਮੀਟਰ), ਅਤੇ vi) ਜੋਤਿਸ਼ (ਜੋਤਿਸ਼)। ਕਲਪ-ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਧਰਮਸੂਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਲਈ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਧਰਮ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਧ੍ਰੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਰੱਖਣਾ ਜਾਂ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ,' ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਧਰਮਸੂਤਰ, ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਟੀਕਾ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧ। ਧਰਮਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਸਤੰਬ, ਬੇਧਯਾਨ, ਗੌਤਮ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਲਗਭਗ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮਨੂੰ-ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਯਾਜਨਵਲਕਯ-ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਨਾਰਦ-ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਕਾਤਯਾਯਨ-ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ-ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਸਮੇਤ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਈਸਵੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਸਮਾਗਮਾਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਵੱਖ-ਵੱਖ

ਮੰਤਰੀਆਂ, ਨਿਆਂਇਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਧਰਮਸੂਤਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਲਈ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ।

ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਸ ਦੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 100,000 ਛੰਦ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਤਸਾਹਸ਼ੀ ਸੰਹਿਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਹਸਤੀਨਾਪੁਰਾ ਦੇ ਕੋਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੀ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 24,000 ਛੰਦ ਹਨ। ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਰਾਮ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾ ਲਕਸ਼ਮਣ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਦੋਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਂਕਾਵਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੁਆਰਾ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਹਸਤੀਨਾਪੁਰਾ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਇੰਦਰਪ੍ਰਸਥ (ਦਿੱਲੀ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਰਤ-ਗੰਗਾ ਵੰਡ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਅਯੁੱਧਿਆ ਅਤੇ ਮਿਥਿਲਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਦੇ ਮੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਮਹਾਭਾਰਤ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਕੇਂਦਰ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤ-ਗੰਗਾ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਮੂਲ ਭੂਗੋਲ ਮੱਧ-ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂਕਾਵਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਕਥਾਵਾਂ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਸਿਧਾਂਤ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ-ਹਾਊਸ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਪੁਰਾਣ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪੁਰਾਣ' ਅਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਮੁੱਖ ਪੁਰਾਣ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਮਸਤਸਯ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਾਰਕੰਡੇਯ, ਭਾਗਵਤ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਭਵਿਸ਼ਯ, ਅਗਨੀ, ਨਾਰਦ, ਗਰੁੜ, ਪਦਮ, ਵਰਾਹ, ਕੁਰਮਾ, ਲਿੰਗ, ਸ਼ਿਵ, ਸਕੰਦ, ਬ੍ਰਹਮਵੈਵਰਤ, ਵਾਮਨ। ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਪੁਰਾਣ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਕਲਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਸੋਧ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਪੁਰਾਣ ਵਿਆਕਰਣ, ਭੂਗੋਲ, ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ, ਜੋਤਿਸ਼, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਧਰਮ, ਤੀਰਥਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਨੰਦਾਂ, ਮੌਰਿਆ, ਇੰਡੋ-ਯੂਨਾਨੀ, ਸ਼ਾਕਾਂ, ਕੁਸ਼ਾਣ ਅਤੇ ਸੱਤਵਾਹਨ, ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਤੱਕ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ, ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਨ, ਲਗਭਗ ਦੱਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

1.5.2 ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ(Buddhist Literature)

ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ੍ਰੋਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੈਨੋਨੀਕਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬੋਧੀ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਲਈ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ; ਬੋਧੀ ਭਿਕਸ਼ੂ ਅਤੇ ਨਨਾਂ; ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਉਪਾਸਕ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਕੈਨੋਨੀਕਲ

ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਾਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ (ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ ਭਾਵ ਤਿੰਨ ਟੇਕਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ) ਹਨ: ਵਿਨਯ ਪਿਟਕ, ਸੂਤ ਪਿਟਕ ਅਤੇ ਅਭਿਯੰਮਾ ਪਿਟਕ। ਵਿਨਯ ਪਿਟਕ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਨਨਾਂ ਲਈ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਸੂਤ ਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਅਤੇ ਅਭਿਯੰਮਾ ਪਿਟਕ ਬੋਧੀ ਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਗੈਰ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਮਹਾਵੰਸਾ ਅਤੇ ਦੀਪਵੰਸਾ), ਜਾਤਕ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਅਸਵਾਘੋਸਾ ਦਾ ਬੁੱਧਚਰਿਤ, ਲਗਭਗ 200 ਈਸਵੀ, ਅਤੇ ਲਲਿਤਵਿਸਤਾਰਾ,) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਲਗਭਗ 100-200 ਸੀ.ਈ) ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ। ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਬੋਧੀ ਸਭਾਵਾਂ, ਮੌਰੀਆ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕਾ ਅਤੇ ਕਈ ਸ਼੍ਰੀ-ਲੰਕਾਈ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਾਤਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਗਭਗ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ।

1.5.3 ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ (Jain Literature)

ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ, ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਸਾਹਿਤ ਅਰਧ-ਮਾਗਧੀ (ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ) ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਅਗਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੈਨੋਨਿਕਲ ਸਾਹਿਤ ਜੈਨ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਚਾਲ-ਚਲਣ ਲਈ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ, ਜੈਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਅਤੇ ਜੈਨ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ (ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਨਿਰਯੁਕਤੀ, ਭਾਸ/ਭਾਸ, ਕੁਰਨੀ ਅਤੇ ਟਿਕਾ) ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਜਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜੈਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੈਰ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਪੁਰਾਣਾਂ (ਸ਼ਵੇਤੰਬਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਰਿਤਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੈਨੀਆਂ ਕੋਲ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਸਕਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਉਮਾਕਾਰੀਆ (ਲਗਭਗ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣ ਵੀ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਪਦਮ-ਚਰਿਤ ਜਾਂ ਪਦਮ-ਪੁਰਾਣ, ਮਹਾਂ-ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਹਰਿਵੰਸਾ-ਪੁਰਾਣ। ਹਰਿਵੰਸਾ-ਪੁਰਾਣ (ਲਗਭਗ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ) ਪਾਂਡਵਾਂ, ਕੌਰਵਾਂ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਬਲਰਾਮ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜੈਨ ਸੰਸਕਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਵਾਸੁਦੇਵਾਹਿੰਦੀ (ਲਗਭਗ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.ਈ.), ਸਮਰਾਇਕਚਕਾਹਾ (ਲਗਭਗ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.ਈ.), ਅਤੇ ਕੁਵਲਯਮਾਲਾ (ਲਗਭਗ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.ਈ.) ਜੈਨ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਜੈਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1.5.4 ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਸਾਹਿਤ (Secular Literature)

ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ, ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਲਿਖਤਾਂ (ਜਿਵੇਂ, ਪਾਣਿਨੀ ਦਾ ਅਸ਼ਟਧਿਆਈ, ਪਤੰਜਲੀ ਦਾ ਮਹਾਭਾਸ਼ਯ ਅਤੇ ਕਾਤਿਆਯਨ ਦਾ ਵਾਰਤਿਕ), ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼ (ਅਮਰਸਿਮ੍ਹਾ ਦਾ ਅਮਰਕੋਸ਼), ਨਾਟਕ ਵਿਗਿਆਨ (ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਟਯਸ਼ਾਸਤਰ), ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਲਾਵਾਂ/ਨਾਟਯਸੂਤਰਨਾ (ਕਾਟਯੋਤਨਾਯ) (ਕਾਤਯਾਨਯ/ਨਾਟਕ)। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਕਾਲੀਦਾਸ, ਸ਼ੂਦਰਕਾ, ਦੰਡਿਨ, ਵਿਸ਼ਾਖਦੱਤ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਜੀਵਨੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ, ਬਾਣਭੱਟ ਦੀ ਹਰਸ਼ਚਰਿਤਾ) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਕੈਟਿਲਯ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਕਾਮੰਡਕੀਆ ਨਿਤਿਸਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਰਾਹਮਿਹਿਰਾ (ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਈ.) ਦੀ ਬ੍ਰਿਹਤਸੰਹਿਤਾ ਜੋਤਿਸ਼-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਖਗੋਲ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ੀਪਰਾਸਾਰ ਨਾਮ ਦਾ ਪਾਠ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਗ੍ਰੈਰ-ਦੇਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਬਾਰੇ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਰੀਆ ਭਾਰਤੀ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਇੰਡੀਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੈਰੀਆ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤ ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹੱਥ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਕੋ-ਰੋਮਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਡਾਇਓਡੋਰਸ, ਸਟੈਬੋ, ਪਲੀਨੀ ਦਿ ਐਲਡਰ, ਇੱਕ ਅਗਿਆਤ ਯੂਨਾਨੀ ਯਾਤਰੀ ਦੇ ਏਰੀਥੀਅਨ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪੇਰੀਪਲੱਸ, ਕਲੇਡੀਅਸ ਟਾਲਮੀ ਅਤੇ ਕੋਸਮੋਸ ਇੰਡੀਕੋਪਲੇਸਟਸ ਵੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਪਾਰ, ਵਪਾਰਕ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ, ਵਪਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦ ਮਹਾਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਦੇ ਪੈਟਰਨ. ਗ੍ਰੀਕੋ-ਰੋਮਨ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਚੀਨੀ ਬੋਧੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫਾ-ਜਿਆਨ, 399-414 ਸੀ.ਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੁਆਨ ਜਾਂਗ, 629-641 ਸੀ.ਈ) ਦੇ ਯਾਤਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਾਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੋਧੀ ਸਥਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ। ਫਾ-ਜਿਆਨ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਚੰਦਰਗੁਪਤ-II ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੁਆਨ ਜਾਂਗ ਦੀ ਭਾਰਤ ਯਾਤਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਪੁਸ਼ਯਭੂਤੀ ਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਨੇ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਲਗਭਗ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: ਮੇਲਕਨੱਕੂ ਜਾਂ 18 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪਾਠ ਅਤੇ ਕਿਲਕਾਨੱਕੂ ਜਾਂ 8 ਛੋਟੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ। ਤਾਮਿਲ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ ਤਿੰਨ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ (ਦੋ ਮਦੁਰਾਈ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਪਾਟਾਪੁਰਮ ਵਿੱਚ) ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਪੰਡਯਾ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਬਾਰਦਿਕ, ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੇਰਾ, ਚੋਲ ਅਤੇ ਪਾਂਡਿਆ ਰਾਜਾਂ 'ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰੇਮ (ਅਕਮ) ਅਤੇ ਯੁੱਧ (ਪੁਰਮ) ਵਿਅਕਤੀਆਂ (ਚੋਲਾ ਜਾਂ ਚੇਰਾ ਜਾਂ

ਪਾਂਡਿਆ) ਦੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਤਮਿਲ ਪਾਠ, ਤਿਰੁਕੁਰਲ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਤੇਲਕੱਪਿਅਮ ਤਾਮਿਲ ਵਿਆਕਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਤਾਮਿਲ ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਇੱਕ ਜੈਨ ਭਿਕਸ਼ੂ ਇਲਾਂਗੋ ਅਡੀਗਲ ਦੇ ਸਿਲਪਦਿਕਰਮ 'ਦਾ ਗੀਤ ਦਾ ਗੀਤ' ਅਤੇ ਸੱਤਾਨਾਰ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਬੋਧੀ ਭਿਕਸ਼ੂ ਦੀ ਮਨੀਮੇਕਲਾਈ 'ਦਿ ਜਵੇਲ ਬੈਲਟ' ਨੂੰ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਵਪਾਰੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਸਨ, ਕੇਵਲਨ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਕੰਨਗੀ, ਮਾਧਵੀ ਨਾਮੀ ਇੱਕ ਦਰਬਾਰੀ ਅਤੇ ਕੇਵਲਨ ਅਤੇ ਮਾਧਵੀ ਦੀ ਇੱਕ ਧੀ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਮਨੀਮੇਕਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਮਿਲ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਵੇਰੀਪੱਟਨਮ, ਮਦੁਰਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

1.5.5 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।

2. ਵੇਦਾਂਗਾਂ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

3. ਪੁਰਾਣਾਂ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

4. ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?

5. ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ?

1.6 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣਾ ਇੱਕ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਸਿਖਲਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਸ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਮੂਰਤ ਫਲਸਫ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਸਬੂਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਰਥਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕੀਮਤੀ ਸਰੋਤ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਰੀਕਰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸਵਾਦ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਸਮਾਜਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਖਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹਨ। ਪਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਕਲਾ ਅਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤ ਨੂੰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਰੋਤਾਂ (ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ), ਜੇਕਰ ਇਕੱਠੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਝ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.7 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

R. S. Sharma, *India's Ancient Past*. New Delhi: Oxford University Press, 2008.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*. New Delhi: Penguin Books, 2002.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*. Delhi: Pearson-Longman, 2009.

A.L. Basham, *The Wonder That Was India (A survey of the history and culture of the Indian sub-continent before the coming of the Muslims)*, London: Picador an imprint of Pan Macmillan Ltd., 2004.

1.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

1.8.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਰੋਤ ਕੀ ਹਨ? ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
3. ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੋ।
4. ਐਪੀਗ੍ਰਾਫਿਕ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
5. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।

1.8.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?
2. ਤੁਸੀਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
3. ਪੰਚ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?
4. ਅਸ਼ੋਕਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।
5. ਰਾਮਾਇਣ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

6. ਕੇਟਿਲਯ ਕੇਣ ਸੀ? ਉਸ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
7. ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਚਾਰ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।
8. ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤਾਂ ਵਜੋਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ?

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ (

ਸਮੈਸਟਰ I

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸੀ. 1200 ਈ

ਯੂਨਿਟ 2: ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ: ਵਿਸਤਾਰ, ਨਗਰ ਯੋਜਨਾ, ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ, ਗਿਰਾਵਟ

ਸੰਰਚਨਾ

2.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

2.1 ਭੂਮਿਕਾ

2.2 ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਹੱਦ

2.3 ਟਾਊਨ ਪਲਾਨਿੰਗ

2.3.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

2.4 ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ

2.4.1 ਖੇਤੀਬਾੜੀ

2.4.2 ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ

2.4.3 ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ

2.4.4 ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ

2.5 ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਤਨ

2.5.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

2.6 ਸੰਖੇਪ

2.7 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

2.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

2.8.1 ਲੰਬੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ

2.8.2 ਛੋਟੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ

2.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।
- ਟਾਊਨ ਪਲਾਨਿੰਗ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰੋਗੇ।
- ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

2.1 ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਤੀਜੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਬੀਸੀਈ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਨੂੰ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਾਮ ਜੋ ਸੁਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਿੰਧੂ-ਸਰਸਵਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਈ ਸਥਾਨ ਘੱਗਰ-ਹਕੜਾ (ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਨਾਲ ਪਛਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ) ਦੀ ਹੁਣ-ਸੁੱਕੀ ਨਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਸਰਸਵਤੀ ਨਾਲ ਘੱਗਰ-ਹਕੜਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਜਾਂ ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਵਰਤਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਅਤੇ ਘੱਗਰ-ਹਕੜਾ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਵਿਦਵਾਨ ਅਕਸਰ ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭਿਅਤਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੜੱਪਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਖੋਜੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਉਸ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਛਾਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇੱਕ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੰਮੇਲਨ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਹਾਲਾਂਕਿ, ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਘਾਟ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.2 ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਹੱਦ (Extent of the Civilization)

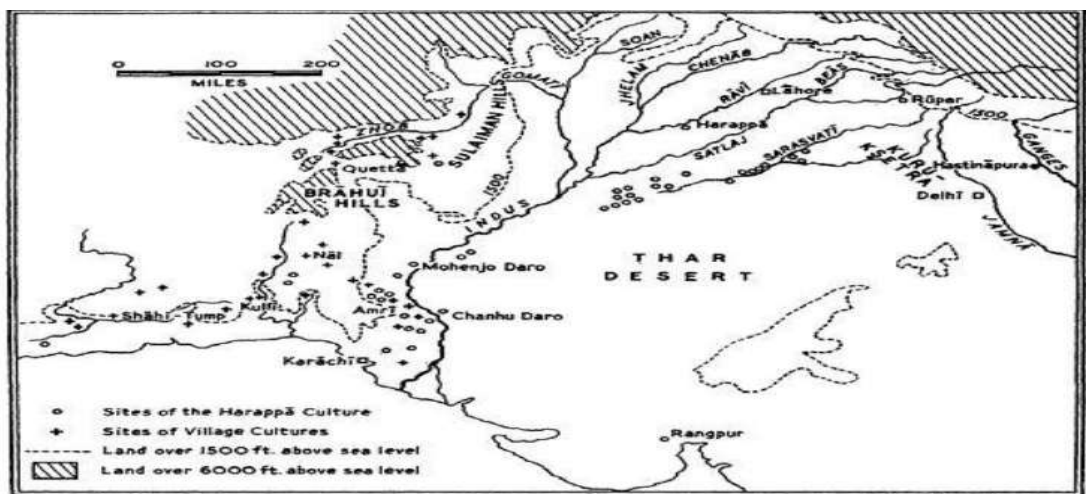
ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਲ 1924 ਵਿੱਚ ਜੌਹਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਰਸ਼ਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਦੋ ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਯਾਨੰਦ ਸਾਹਨੀ ਅਤੇ ਰਾਖਲ ਦਾਸ ਬੈਨਰਜੀ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਦਯਾਨੰਦ ਸਾਹਨੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ 1920 ਵਿੱਚ ਹੜੱਪਾ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਖਲ ਦਾਸ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1921 ਵਿੱਚ ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਵਿਖੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਜੌਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਨੇ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਈਟਾਂ ਲੱਭੀਆਂ ਅਤੇ ਖੁਦਾਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇੱਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਹੁਣ ਸਿੰਧ ਦੀਆਂ ਸਾਈਟਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਲਗਭਗ 1022 ਹੈ। 1022 ਵਿੱਚੋਂ, 406 ਸਾਈਟਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ 616 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਕੁਝ ਖੂਹ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹੜੱਪਾ ਸਾਈਟਾਂ ਹਨ, ਹੜੱਪਾ, ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ, ਸੂਤਕਗੌਂਦਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ), ਕੋਟ ਦੀਜੀ ਅਤੇ ਚੰਦੂਦਾਰੋ (ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ), ਰੋਪੜ (ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ), ਲੇਬਲ ਅਤੇ ਧੋਲਾਵੀਰਾ (ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ), ਰਾਖੀਗੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਬਨਾਵਲੀ (ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ), ਕਾਲੀਬਾਂਗਨ (ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ) ਆਦਿ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਹੁਣ ਤੱਕ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ 97 ਸਾਈਟਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਖੁਦਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਸਿੰਧ ਦੇ ਸਥਾਨ ਆਧੁਨਿਕ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ,

ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ (ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੁਆਰਾ ਕਵਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰ 680,000 ਤੋਂ 800,000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਭਿਅਤਾ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਨਰਮਦਾ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੱਕ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਕਰਾਨ ਤੱਟ 'ਤੇ ਸੂਤਕਾਰਗੱਦਰ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਆਲਮਗੀਰਪੁਰ ਤੱਕ ਦੇ ਪੂਰੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਮੈਕੋ, ਕ੍ਰੈਮਰ ਅਤੇ ਗੋਰਡਨ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਸੁਮੇਰ (ਦੱਖਣੀ ਮੈਸੋਪੋਟੇਮੀਆ) ਤੋਂ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਤੋਂ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੋਰਟਿਮਰ ਵ੍ਹੀਲਰ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੈਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨਗਰ ਯੋਜਨਾ, ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤਾਜ਼ਾ ਅਧਿਐਨ, ਇਸ ਲਈ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਕਿਸਾਨ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਓ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਉਭਰਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਈ ਖੇਤਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਅਮਲਾਨੰਦ ਘੋਸ਼ ਨੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਹੜੱਪਾ ਸੋਠੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕ ਹੜੱਪਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ। ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੁਰਾਤੱਤਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਐੱਮ.ਆਰ. ਮੁਗਲ ਨੇ ਪੂਰਵ ਹੜੱਪਾ ਕੋਟ ਦੀਜੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕ ਹੜੱਪਾ ਪੜਾਅ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਈ ਖੇਤਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਅਮਲਾਨੰਦ ਘੋਸ਼ ਨੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਹੜੱਪਾ ਸੋਠੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕ ਹੜੱਪਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ। ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੁਰਾਤੱਤਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਐੱਮ.ਆਰ. ਮੁਗਲ ਨੇ ਪੂਰਵ ਹੜੱਪਾ ਕੋਟ ਦੀਜੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕ ਹੜੱਪਾ ਪੜਾਅ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਨੇ ਇਸ

ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਪੂਰਵ ਹੜੱਪਾ ਕੋਟ ਦੀਜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕ ਹੜੱਪਾ ਪੜਾਅ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਪੂਰਵ ਹੜੱਪਾ ਕੋਟ ਦੀਜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕ ਹੜੱਪਾ ਪੜਾਅ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ।

ਹੁਣ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਟ ਦੀਜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਸਿੰਧ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ), ਸੋਠੀ-ਸਿਸਵਾਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (ਉੱਤਰੀ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ), ਅਤੇ ਅਮਰੀ-ਨਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ) ਨੇ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਪਰਿਪੱਕ ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਨ: ਪਹਿਲਾ, ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹੜੱਪਾ ਕਾਲ ਜੋ ਕਿ ਲਗਭਗ 3200 ਈਸਾ ਪੂਰਵ-2600 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੱਕ ਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਪਰਿਪੱਕ ਹੜੱਪਾ ਪੀਰੀਅਡ ਜੋ ਕਿ ਲਗਭਗ 2600 ਬੀ.ਸੀ.ਈ -1900 ਬੀ.ਸੀ.ਈ ਤੱਕ ਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਤੀਜਾ, ਲੇਟ ਹੜੱਪਾ ਦੌਰ ਜੋ ਕਿ ਪਰਿਪੱਕ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੈ, ਲਗਭਗ 1900 ਬੀ.ਸੀ.ਈ -1300 ਬੀ.ਸੀ.ਈ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਮਿਆਦ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੜਾਅ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੜਾਅ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਪੜਾਅ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਭਰਿਆ। ਸਾਡੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਇਸ ਲਈ, ਪਰਿਪੱਕ ਪੜਾਅ ਚਰਚਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ; ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਿਪੱਕ ਪੜਾਅ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਰਵੱਈਆ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਲਿਖਣਾ ਸਿੱਖਦੇ ਸਨ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ¹

¹ A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co., 1954, p.45

2.3 ਟਾਊਨ ਪਲੈਨਿੰਗ(Town Planning)

ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ? ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੇਆਉਟ ਕੀ ਸੀ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਸਾਡੇ ਜਵਾਬ ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਦੀਆਂ ਖੁਦਾਈਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਲੇਟਵੀਂ ਖੁਦਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਧੋਲਾਵੀਰਾ, ਲੇਬਲ, ਕਾਲੀਬਾਂਗਨ ਅਤੇ ਰਾਖੀਗੜ੍ਹੀ ਵਰਗੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ, ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀਬਾਂਗਨ ਦੇ ਸਿੰਧ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ - ਗੜ੍ਹ ਜਾਂ ਉਪਰਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਸ਼ਹਿਰ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਧੋਲਾਵੀਰਾ ਨਾਮ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਗੜ੍ਹ, ਮੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਸ਼ਹਿਰ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕ ਮੱਧ ਜਾਂ ਹੇਠਲੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਹੜੱਪਾ ਦਾ ਕਿਲਾ ਇੱਕ ਮੋਟੀ-ਇੱਟ-ਇੱਟ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਟਾਵਰ ਅਤੇ ਗੇਟਵੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਢਾਂਚੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉੱਚੇ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਬੈਕ ਵਾਲੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਘਰ ਗਰਿੱਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੜਕਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਸੱਜੇ ਕੋਣਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕਈ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਸੜਕਾਂ ਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਟਾਵਰਾਂ ਅਤੇ ਗੇਟਵੇਅ ਦੇ ਨਾਲ, ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਢਾਂਚੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉੱਚੇ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਬੈਕ ਵਾਲੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਘਰ ਗਰਿੱਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੜਕਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਸੱਜੇ ਕੋਣਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕਈ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਸੜਕਾਂ ਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਟਾਵਰਾਂ ਅਤੇ ਗੇਟਵੇਅ ਦੇ ਨਾਲ, ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਢਾਂਚੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉੱਚੇ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਬੈਕ ਵਾਲੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਘਰ ਗਰਿੱਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੜਕਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਸੱਜੇ ਕੋਣਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕਈ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਸੜਕਾਂ ਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਥਿਤ ਸਨ।

ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਦੀ ਟਾਊਨ ਪਲਾਨਿੰਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨੋਖੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਕਸਾਰ ਘਰ ਹਨ, ਜੋ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਆਇਤਾਕਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਮਰੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਨਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੈੱਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੋ ਮੰਜਲਾਂ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼, ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲੇ, ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਵਿਖੇ ਵੀ ਲੱਭੇ ਗਏ

ਹਨ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਨਾਲੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਨਾਲੀਆਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵਿਛਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਘਰ ਦਾ ਕੂੜਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਪਾਈਪਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਸੈਂਸ-ਪਿਟ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਸੈਂਸ-ਟੇਏ ਸੜਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਦੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੇਹੰਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਕਿ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਸੀ, ਇੱਕ ਆਇਤਾਕਾਰ ਸਰੋਵਰ, ਜਿਸਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ 12x7 ਮੀਟਰ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ 2.4 ਮੀਟਰ ਡੂੰਘਾ ਸੀ, ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਮਹਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਣੀ ਦੀ ਟੈਂਕੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲਈ ਉਲਟ ਪਾਸੇ ਪੌੜੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਕਈ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵੀ ਪੁਰਾਤੱਤਵ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਖੁਦਾਈ ਦੌਰਾਨ ਲੱਭੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਹਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਰਸਮੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਹੰਜੋਦੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਟੋਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਹੰਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 2,000-3,000 ਘਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਖੂਹ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਹਰ ਘਰ ਨੂੰ ਗਲੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਲੈਟਰੀਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ, ਸ਼ੈੱਲ ਕੱਟਣ, ਮਣਕੇ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਸੁਗੰਧਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਸਥਿਤ ਸਨ।

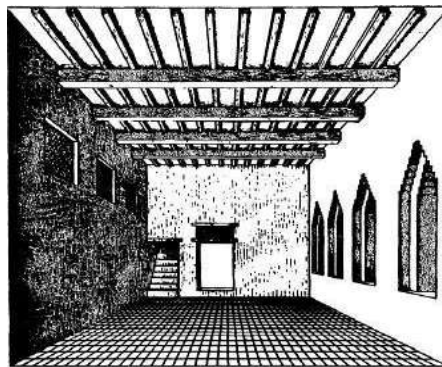

ਮਹਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਮੇਹੰਜੋਦੜੋ²

ਧੋਲਾਵੀਰਾ ਸਿੰਧ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਜੋ ਕੱਛ (ਗੁਜਰਾਤ) ਦੇ ਰਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਹੜੱਪਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੜ੍ਹ, ਮੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨੀਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਭਾਗ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੰਧ, ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਗੋਟਵੇਖ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਬੰਦੋਬਸਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਖੁੱਲਾ ਖੇਤਰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਨਤਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਲਈ ਸੀ। ਧੋਲਾਵੀਰਾ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ

² A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co.,1954, p.71.

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜ ਸਿੰਧੂ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਗੇਟਵੇ ਉੱਤੇ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਡੈਮ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਨਦੀਆਂ (ਮਨਹਰ ਅਤੇ ਮੰਦਸਰ) ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਜਲ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਬਰਸਾਤੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰਨ ਲਈ ਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵੱਡੇ, ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਟੋਏ ਅਤੇ ਭੰਡਾਰ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਧੋਲਾਵੀਰਾ ਵਾਂਗ, ਕਾਲੀਬਾਂਗਨ ਘੱਗਰ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਕੰਢੇ (ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ) ਸਥਿਤ ਸੀ। ਕਾਲੀਬਾਂਗਨ ਸੁਰੂਆਤੀ ਹੜੱਪਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪਰਿਪੱਕ ਹੜੱਪਾ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਲੀਬਾਂਗਨ ਤੋਂ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਅੱਗ-ਬਦਲਣ ਜੋ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਲੀ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਇੱਥੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਲੇਬਲ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਸਾਬਰਮਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਦੇ ਕੋਲ ਕੈਮਬੇ ਦੀ ਖਾੜੀ ਦੇ ਤੱਟਵਰਤੀ ਫਲੈਟਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਨੂੰ ਇੱਕ ਡੈਕਯਾਰਡ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਸਬੇ ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਚਰਿੱਤਰ ਮਣਕੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਸੈੱਲ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਧਾਤੂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੇਬਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਫਾਰਸ ਦੀ ਖਾੜੀ (ਸੁਮੇਰੀਅਨ) ਮੋਹਰ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੇਬਲ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਬਲ ਇੱਕ ਮੋਟੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਖੁਦਾਈ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਅੱਗ-ਬਦਲੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਅੱਗ-ਬਦਲਣ ਜੋ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਲੀ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਇੱਥੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਲੇਬਲ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਸਾਬਰਮਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਦੇ ਕੋਲ ਕੈਮਬੇ ਦੀ ਖਾੜੀ ਦੇ ਤੱਟਵਰਤੀ ਫਲੈਟਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਨੂੰ ਇੱਕ ਡੈਕਯਾਰਡ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਸਬੇ ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਚਰਿੱਤਰ ਮਣਕੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਸੈੱਲ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਧਾਤੂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੇਬਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਫਾਰਸ ਦੀ ਖਾੜੀ (ਸੁਮੇਰੀਅਨ) ਮੋਹਰ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੇਬਲ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਬਲ ਇੱਕ ਮੋਟੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਖੁਦਾਈ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਅੱਗ-ਬਦਲੇ ਹਵਨ ਕੁੰਡ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਘਰ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿੱਸਾ³

³ A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co.,1954, p.51.

2.3.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1. ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ?

2. ਰਾਖਲ ਦਾਸ ਬੈਨਰਜੀ ਕੌਣ ਸੀ?

3. ਢੋਲਾਵੀਰਾ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ?

4. ਮਹਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

5. ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਮਿਲੇ ਹਨ?

2.4 ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ (Economic Activity)

ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ, ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਵਧਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਖੇਤੀ ਆਧਾਰ ਨੇ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸੰਭਾਵਿਤ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੰਧ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਕਾਰੀਗਰੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਅਤੇ-ਅੰਦਰੂਨੀ ਖੇਤਰੀ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਖੇਤੀ ਸਿੰਧ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਬਣੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

2.4.1 ਖੇਤੀਬਾੜੀ (Agriculture)

ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਭੂ-ਪਰਿਆਵਰਣਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ, ਸੁੱਕੇ ਖੇਤਰ, ਤੱਟਵਰਤੀ ਖੇਤਰ, ਪਠਾਰ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਭੂ-ਪਰਿਆਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਹਾੜੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ਸਲਾਂ (ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਕਣਕ, ਜੌਂ, ਛੋਲੇ, ਖੇਤ-ਮਟਰ, ਦਾਲਾਂ, ਅਲਸੀ, ਸਰ੍ਹੋਂ) ਅਤੇ ਸਾਉਣੀ (ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਬਾਜਰਾ, ਰਾਗੀ, ਜਵਾਰ, ਤਿਲ, ਕਪਾਹ) ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ, ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਬਚੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਥਾਨਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੇਥਲ ਅਤੇ ਰੰਗਪੁਰ ਤੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਕਣਕ ਅਤੇ ਜੌਂ ਮੁੱਖ ਅਨਾਜ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ, ਕਪਾਹ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਬੂਤ ਮੇਹਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨੀਓਲਿਥਿਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਸਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਤੋਂ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਇੱਕ ਟੁਕੜੇ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੰਧ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤੀ ਲਈ ਲੱਕੜ ਦੇ ਹਲ, ਖੇਦਣ ਅਤੇ ਖੁਦਾਈ ਦੀਆਂ ਸੋਟੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਕਾਲੀਬਾਂਗਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਹੜੱਪਾ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਖੰਭਾਂ ਅਤੇ ਹਲ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਸਬੂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ੈਰਟਾਪਈ ਵਿਖੇ ਸਿੰਧ ਬਸਤੀ ਤੋਂ ਹਲ ਵਾਲੇ ਖੇਤ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਨਵਾਲੀ (ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ) ਅਤੇ ਜਵਾਈਵਾਲਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿੱਚ) ਵਿਖੇ ਹਲ ਦੇ ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਮਾਡਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਪਲਬਧ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਖੇਤਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੇ ਗਬਰਬੰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਮਿੱਟੀ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਬੰਨ੍ਹ, ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਮੋੜਨ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੱਲ੍ਹਾਦੀਨੇ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਖੂਹ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਡਰੇਨਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਾਚੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੀਵੇਂ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਹਿਰ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਭੇ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ੈਰਟਾਪਈ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ; ਇਹ ਨਹਿਰ ਕੋਕਚਾ ਨਦੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਿੰਧ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਉਪਰਲੀ ਹੱਬ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇ ਸਬੂਤ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਿੰਧ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਉਪਰਲੀ ਹੱਬ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇ ਸਬੂਤ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਿੰਧ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਉਪਰਲੀ ਹੱਬ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇ ਸਬੂਤ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

2.4.2 ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ (Animal Husbandry)

ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਪਾਲਤੂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਡ, ਬੱਕਰੀ, ਪਸ਼ੂ, ਮੱਝ, ਸੂਰ, ਊਠ, ਬਿੱਲੀ, ਕੁੱਤਾ ਅਤੇ ਖੇਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰ ਕੁੱਝੇ ਹੋਏ ਪਸ਼ੂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੱਝਾਂ, ਭੇਡਾਂ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਲੱਭੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਜਾਨਵਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਾਸ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਡਰਾਫਟ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਉੱਨ ਕੱਢਣ ਲਈ ਭੇਡਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭੇਡਾਂ, ਬੱਕਰੀ, ਹਿਰਨ, ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੇਤੇ ਅਤੇ ਸੂਰ ਦੀਆਂ ਜੰਗਲੀ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਊਠਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ। ਕਾਲੀਬਾਂਗਨ ਤੋਂ ਊਠ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਰੀ ਵਿਖੇ ਭਾਰਤੀ ਗੈਂਡੇ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਲੱਭੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਹਾਥੀ, ਗੈਂਡਾ ਅਤੇ ਬਾਘ ਸਿੰਧ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ 'ਤੇ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਂਬਰ ਹਿਰਨ, ਸਪਾਟਡ ਡੀਅਰ, ਅਤੇ ਹੋਗ ਡੀਅਰ ਅਤੇ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਕੱਛੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਭੋਜਨ ਲਈ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ

ਸਨ। ਮੱਛੀ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਵਿਖੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੈਟਫਿਸ਼ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁੱਕੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਮਕਰਾਨ ਤੱਟ ਤੋਂ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਉੱਪਰ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਮੋਰ, ਖਰਗੋਸ਼, ਕਬੂਤਰ, ਬਾਂਦਰ, ਬਤਖਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਪੰਛੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਉੱਤੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਲੋਕ ਭੋਜਨ ਲਈ ਹੋਗ ਡੀਅਰ ਅਤੇ ਕੱਛੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੱਛੀ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਵਿਖੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੈਟਫਿਸ਼ ਦੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਖੋਜ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁੱਕੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਮਕਰਾਨ ਤੱਟ ਤੋਂ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਉੱਪਰ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਮੋਰ, ਖਰਗੋਸ਼, ਕਬੂਤਰ, ਬਾਂਦਰ, ਬਤਖਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਪੰਛੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਉੱਤੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਲੋਕ ਭੋਜਨ ਲਈ ਹੋਗ ਡੀਅਰ ਅਤੇ ਕੱਛੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੱਛੀ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਵਿਖੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੈਟਫਿਸ਼ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁੱਕੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਮਕਰਾਨ ਤੱਟ ਤੋਂ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਉੱਪਰ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਮੋਰ, ਖਰਗੋਸ਼, ਕਬੂਤਰ, ਬਾਂਦਰ, ਬਤਖਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਪੰਛੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਉੱਤੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2.4.3 ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ (Trade and Commerce)

ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਹੋਏ ਵਪਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਪਲਬਧ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈ। ਉਪਲਬਧ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ, ਸਥਾਨਕ ਪਿੰਡ-ਸ਼ਹਿਰ ਵਪਾਰ; ਦੂਜਾ, ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਦਾ ਵਪਾਰ; ਅਤੇ ਤੀਜਾ, ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ। ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਦੋ ਪਹੀਆ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੜੱਪਾ ਸਾਈਟਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਦੇ ਮਾਡਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਆਮ, ਇੱਕ ਚੌੜੇ ਫਰੇਮ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੋ-ਪਹੀਆ ਕਾਰਟ ਸੀ; ਇਹ ਮਾਲ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਚਾਰ ਪਹੀਆ ਕਾਰਟ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਮਚੇ ਵਰਗੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਫਰੇਮ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਡਰਾਈਵਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਹਲਕਾ ਗੱਡੀ ਜਾਂ ਰੱਥ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਚੰਹੂ ਦਾਰੇ ਦੇ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਮਾਡਲ ਸਨ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੋਸ ਪਹੀਏ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵ੍ਹੀਲ ਗੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੈਕ ਜਾਨਵਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਲਦ, ਗਧਾ, ਬੱਕਰੀ, ਅਤੇ ਭੇਡਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਪਾਰਕ ਸਮਾਨ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਠ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਰਿਪੱਕ ਪੜਾਅ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਦਰਿਆਈ ਆਵਾਜਾਈ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਸਿੰਧੂ ਸੀਲਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸਤੀਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਣ ਤੋਂ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਲੇਬਲ ਵਿਖੇ ਮਿਲੀਆਂ ਕਿਸਤੀਆਂ ਦੇ ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਮਾਡਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਰਗਾਂ

ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਗੁਜਰਾਤ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਤੱਟਵਰਤੀ ਮਾਰਗ ਲੇਬਲ, ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਬੂਤ ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਵਿਖੇ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰ ਹਨ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦੋ ਕਸਬਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਏ ਟੈਕਸ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਅਨਾਜ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਿਧੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਅਨਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਖਪਤ ਲਈ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਟੋਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਵਿਖੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰ ਗੜ੍ਹ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਹੜੱਪਾ ਵਿਖੇ ਇਹ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬਾਹਰ ਲੇਅਰ ਟਾਊਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਟੋਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਨਾਜ ਸ਼ਾਇਦ ਗੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੰਡਣ ਲਈ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕੁਲੀਨ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕੱਚੇ ਮਾਲ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ, ਸੀਸ਼ੇਲ, ਆਦਿ) ਦਾ ਵੀ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਲਾਕੋਟ, ਧੋਲਾਵੀਰਾ, ਨਾਗੋਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਲੇਬਲ ਵਿਖੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸ਼ੈੱਲ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਬੂਤ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਤੱਟਵਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਬਲ (ਕੈਂਬੇ ਦੇ ਨੇੜੇ), ਕੁੰਤਸੀ (ਸੈਰਾਸਟਰ ਵਿੱਚ) ਅਤੇ ਚੰਹੂ ਦਾਰੇ (ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ) ਵਿੱਚ ਅਗੇਟ ਅਤੇ ਕੋਰਨੇਲੀਅਨ ਨੂੰ ਮਣਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਣਕੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਰਤਨਪੁਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਭਰੂਚ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਰਮਦਾ ਨਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਰਟਘਾਈ ਲੈਪਿਸ ਲਾਜ਼ੁਲੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੇਡ ਨੂੰ ਤੁਰਕਮੇਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਸਿੰਧ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਓਮਾਨ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ (ਭਾਵ, ਮਗਨ) ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਖਾਣਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸਨ।

ਸਿੰਧ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਰਵਾਨਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੜਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਯਮਤ ਸਪਲਾਈ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੱਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਮਲਾਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯਮਤ ਅੰਤਰਾਲਾਂ 'ਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਬੰਦਰਗਾਹ-ਕਸਬਿਆਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਸੇਤਕਾਕੋਹ ਅਤੇ ਸੁਤਕਾਗੋਡੋਰ ਦੀ ਕਿਲਾਬੰਦ ਬੰਦੇਬਸਤ, ਜੋ ਮਕਰਾਨ ਤੱਟ (ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ) ਤੋਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਮੇਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਧਿਆ ਵਪਾਰ ਓਮਾਨ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਸਿੰਧ ਦੀਆਂ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਮਣਕੇ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਆਦਿ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮੈਗਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੇਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਓਮਾਨ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਜਾਂ ਮਕਰਾਨ ਤੱਟ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਜਹਾਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਓਮਾਨ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਫਾਰਸ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ, ਜਿੱਥੇ ਬਹਿਰੀਨ ਦੇ ਟਾਪੂ (ਮੇਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਮੁਨ ਜਾਂ ਟਿਲਮੁਨ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ) ਸਥਿਤ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਕਲ ਦੀਆਂ ਪਰ ਸਿੰਧੂ

ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਸੀਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸਿੰਧੂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬੰਦੋਬਸਤ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਮੇਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਸਾਈਟਾਂ ਤੋਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਉਰ, ਕੀਸ਼, ਲਗਾਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਪੁਰ, ਸਿੰਧੂ ਮੂਲ ਦੀਆਂ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੇਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਵਿਖੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਮਾਲ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਉਥੋਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਨੂੰ ਮੇਲੁਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਵਪਾਰਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੌਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਲੁਹਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਅਨੁਵਾਦਕ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਚਾਰੂ ਸੰਚਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚਕਾਰ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਸ ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਉਰ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਲਗਭਗ 2100/2000 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣੀ ਇਰਾਕ ਵਿੱਚ ਮੇਲੁਹਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਅਕਾਡੀਅਨ ਸੀਲ (ਲਗਭਗ 2300/2200 ਈ.ਪੂ. ਦੀ ਮਿਤੀ) ਇਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ “ਸਿਲੂਸੁ, ਮੇਲੁਹਾ ਦੁਭਾਸ਼ੀਏ” = ਸਿਲੂਸੁ, ਜੋ ਮੇਲੁਹਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦੁਭਾਸ਼ੀਏ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹੜੱਪਾ ਦੀਆਂ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਧਾਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਛੇਦ ਵਾਲੇ ਸਾਮਾਨ, ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਮੋਹਰ, ਮਣਕੇ, ਆਦਿ, ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਵੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

Bull with Cult-object

Humped Bull

Horned God with Animals

Worship of a Tree-goddess

Hero Grappling with Tigers

Fight between Horned Man (Tree-god?) and Horned Tiger

ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ⁴

⁴ A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co., 1954, p.90.

2.4.4 ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ (Craft and Industry)

ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭਾਂਡੇ, ਤਰਖਾਣ ਦੇ ਸੰਦਾਂ, ਗਹਿਣਿਆਂ, ਮੋਹਰਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਾਂਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਟਿਨ, ਆਰਸੈਨਿਕ ਜਾਂ ਨਿਕਲ ਨਾਲ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਧਾਤ ਹੈ। ਧਾਤੂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਰੇਜ਼ਰ, ਭਾਂਡੇ, ਬਰਛੇ, ਚਾਕੂ, ਕੁਹਾੜੇ, ਤਲਵਾਰਾਂ, ਤੀਰ-ਸਿਰ, ਬਰਛੇ ਦੇ ਸਿਰ, ਫਿਸ਼ ਹੁੱਕ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ, ਮੁੰਦਰੀਆਂ, ਚੂੜੀਆਂ, ਮੋਖਾਂ, ਸੂਈਆਂ ਅਤੇ ਛੀਨੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਤਾਂਬੇ ਨੂੰ ਇੱਟ-ਕਤਾਰ ਵਾਲੇ ਟੋਇਆਂ ਵਿੱਚ ਪਿਘਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੋਮ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਉੱਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ, ਹੜੱਪਾ ਤੋਂ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਭੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਲੇਬਲ ਤੋਂ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਲੱਭੇ ਹਨ।

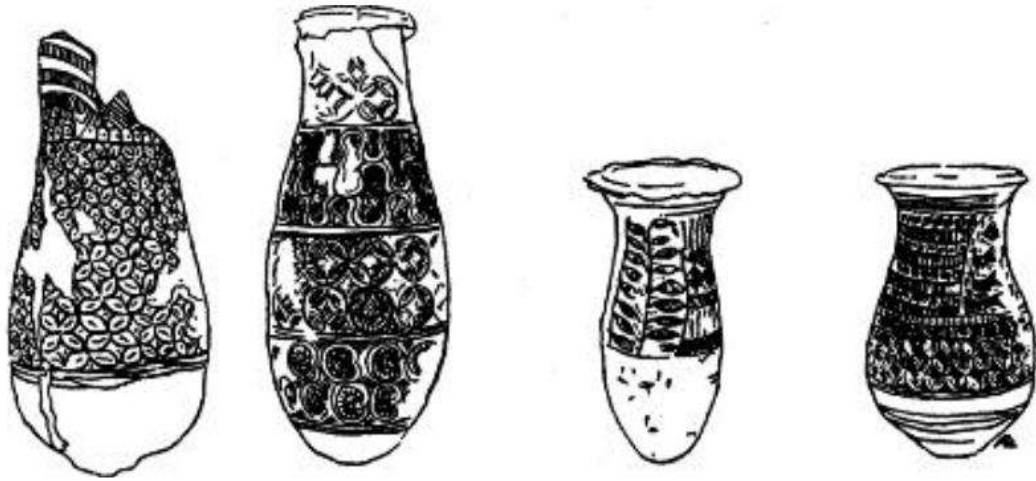
ਖਪਤਕਾਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇੱਕ ਘੁਮਿਆਰ ਦਾ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਪਹਿਏ ਨਾਲ ਬਣੇ, ਮੋਟੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਾਲੇ, ਸਾਦੇ, ਬੇਕਡ ਲਾਲ ਹਨ, ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਯੋਗੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੰਧੂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸਟੋਰੇਜ਼ ਜਾਰ, ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਪਕਵਾਨ ਅਤੇ ਕਟੋਰੇ, ਡੱਬੇ, ਛਾਣਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੱਪ, ਕਟੋਰੇ, ਅਤੇ ਜਾਰ, ਕੁਝ ਢੱਕਣ ਵਾਲੇ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਚਾਰੇ ਹੋਏ ਰਿਮਾਂ ਵਾਲੇ ਖੋਜੇ ਗਏ ਹਨ। ਘਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲਿਆਂ ਲਈ ਟੈਰਾਕੋਟਾ-ਪਾਈ ਦੀਆਂ ਪਾਈਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ, ਮਰਦਾਂ, ਜਾਨਵਰਾਂ, ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਵਜੋਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰਸਮੀ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ, ਹੜੱਪਾ, ਨੈਸ਼ਹਿਰੇ ਅਤੇ ਚੰਹੂ ਦਾਰੇ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭੱਠਿਆਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਟੀਟਾਈਟ ਸੀਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੁਨਰ ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਵਰਗਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਮੋਰੀ ਬੱਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀਲਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਧਾਗੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਸਟੀਟਾਈਟ ਸੀਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਵਿਖੇ ਯੂਨੀਕੋਰਨ ਮੋਟਿਫ ਵਾਲੀਆਂ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਲੱਭੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਲੇਬਲ ਵਿਖੇ ਕੁਝ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੀਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਥੀ, ਬਾਘ, ਹਿਰਨ, ਮਗਰਮੱਛ, ਖਰਗੋਸ਼, ਹੰਪਡ ਬਲਦ, ਮੱਝ, ਗੈਂਡਾ, ਅਤੇ ਇੱਕ-ਸਿੰਗ ਵਾਲੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜਾਨਵਰ, ਯੂਨੀਕੋਰਨ ਵਰਗੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ (ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਮਨੁੱਖ+ ਪੰਛੇ + ਜਾਨਵਰ) ਵੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੀਲਾਂ ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੰਧੂ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ, ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਲੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੀਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਰੀਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੰਧੂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਅਤੇ ਫਰਿੱਟ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਪਿੰਡਲ-ਵਾਰਲ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਹੱਥ ਕਤਾਈ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੱਪੜਾ ਵੀ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਕਪਾਹ ਦੇ ਇੱਕ ਟੁਕੜੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

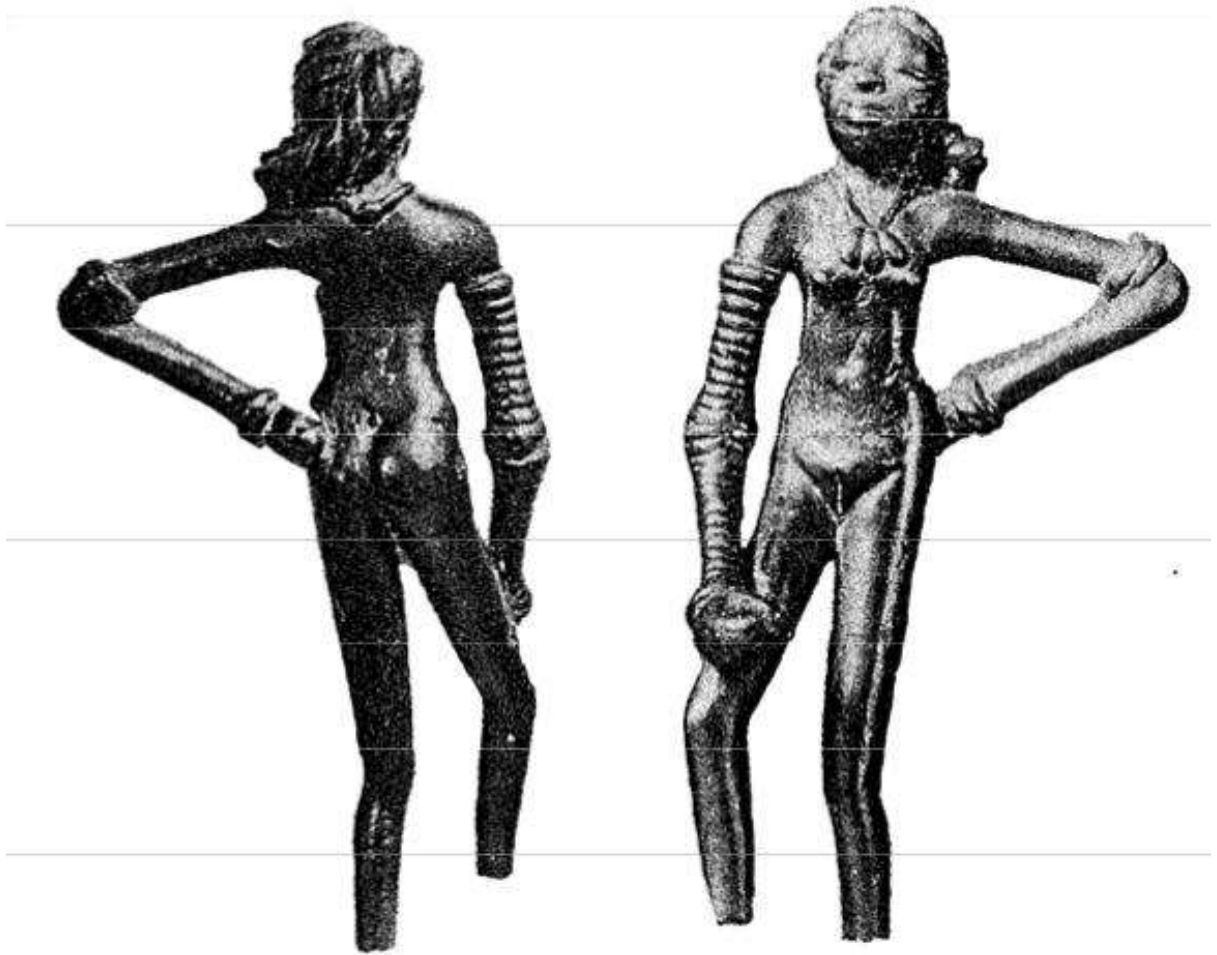
ਮੇਹੰਜੋਦੜੋ ਤੋਂ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਿਚ 'ਪੁਜਾਰੀ ਰਾਜੇ' ਦੇ ਚੇਲੇ 'ਤੇ ਟ੍ਰੈਫੋਇਲ ਮੋਟਿਫ ਦੁਆਰਾ ਕਢਾਈ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੇਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵੀ ਕਪਾਹ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮੇਲੁਹਾ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਰਾਮਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਿੰਧੂ ਕਾਰੀਗਰ ਦੇਵਤਾ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਖੁਦਾਈ ਵਿਚ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਮਣਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗਹਿਣਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਛੋਟੇ ਭਾਂਡੇ, ਮਣਕੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਗਹਿਣੇ. ਫਾਈਨਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚੂੜੀਆਂ, ਡੱਬੇ, ਮਣਕੇ, ਬਟਨਾਂ, ਤਾਵੀਜ਼ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਰਧ-ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਜੇਡ, ਐਗੇਟ ਅਤੇ ਲੈਪਿਸ ਲਾਜ਼ੁਲੀ ਮਣਕੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਣਕਿਆਂ ਨੂੰ ਡਿੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਾਰ, ਚੂੜੀਆਂ, ਆਦਿ) ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੀਡ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਸਬੂਤ ਲੇਬਲ, ਕੁੰਤਸਾਈ, ਚੰਹੂ ਦਾਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ੈਰਟਘਈ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਸਿੰਧ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇ-ਫੁੱਲੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਨੂੰ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਚਰਿੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰ ਅਤੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਨਕੀਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਪਲਬਧ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਛੋਟੇ ਵਜ਼ਨ (1:2:8:16:32:64) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਾਈਨਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਵਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਸ਼ਮਲਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (160, 200, 320 ਅਤੇ 640) ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਨਾਲ) ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੜੱਪਨ ਸਾਈਟ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭਾਰਾ ਭਾਰ ਲਗਭਗ 10.9 ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹਲਕਾ 85.1 ਸੈਂਟੀਗ੍ਰਾਮ ਹੈ। ਰੇਖਿਕ ਮਾਪਾਂ ਲਈ, ਗ੍ਰੈਜੂਏਟਿਡ ਸਕੇਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ੈੱਲ (ਮੇਹਨਜੋਦੜੋ), ਕਾਂਸੀ (ਹੜੱਪਾ) ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਦੰਦ (ਲੇਬਲ) ਦੇ ਬਣੇ ਤਿੰਨ ਸਕੇਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੈਮਾਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੇਖਿਕ ਮਾਪ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਜ਼ਨ ਅਤੇ ਮਾਪਾਂ ਦਾ ਮਿਆਰ ਤੈਅ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਿੰਧ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੈਰਟ ਕਿਊਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਜ਼ਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮੇਹੰਜੋਦੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਜ਼ਨ ਅਤੇ ਮਾਪਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਇਕਾਈਆਂ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਚੰਹੂ ਦਾਰੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਵਜ਼ਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ, ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਵਾਲੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਸੁੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇੰਡਸ ਫਾਇਰਡ ਇੱਟ ਦਾ ਮਿਆਰੀ ਵਿਆਪਕ ਆਕਾਰ ਲਗਭਗ 7x15x31 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਲਗਭਗ 1:2:4 ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਸੀਸ਼ੇਲ ਕੱਟਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਬੂਤ ਵੀ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੇਹੰਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਕੁਝ ਟੁਕੜੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੀਸ਼ੇਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੂੜੀਆਂ, ਮਣਕੇ, ਰਿਸੈਪਟਕਲ, ਡਿਸਕ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਾਲਾਕੋਟ, ਨਾਗੋਸ਼ਵਰ, ਧੋਲਾਵੀਰਾ, ਚੰਹੂ ਦਾਰੇ, ਕੁੰਤਸੀ, ਰੰਗਪੁਰ, ਲੇਬਲ, ਨਾਗਵਾੜਾ, ਅਤੇ ਬਗਾਸਰਾ ਨੂੰ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ੈਲ-ਕ੍ਰਾਫਟ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ।

ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪੇਂਟ ਕੀਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ⁵

ਐਰਤ ਚਿੱਤਰ. ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਤੋਂ ਕਾਂਸੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ। Ht: 11.5 ਸੈ.ਮੀ⁶

⁵ A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co.,1954, p.57.

⁶ D.N. Jha, *Ancient India: In Historical Outline*, New Delhi: Manohar Publications, 1998, p.36.

2.5 ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਤਨ (Decline of the Indus Civilization)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਰਾਮਪ੍ਰਸਾਦ ਚੰਦ ਅਤੇ ਮੋਰਟੀਮਰ ਫ੍ਰੀਲਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਲਈ ਆਰੀਅਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ। ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਆਰੀਅਨਾਂ ਨੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਬਾਹੀ, ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਭੜਕਾਹਟ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਬੂਤ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਦਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਆਰੀਅਨ ਹਮਲੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਲਗਭਗ 1900/2000 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 1500 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਆਰੀਅਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਰੀਅਨ ਹਮਲੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਰੀਅਨ ਹਮਲੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੁਆਰਾ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਐੱਮ. ਆਰ. ਸਾਹਨੀ, ਜਾਰਜ ਐੱਫ. ਡੇਲਸ, ਅਤੇ ਰਾਬਰਟ ਆਰ. ਰਾਇਕਸ ਨੇ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰੀਅਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਰਕਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੜ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਭੂਚਾਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। . ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਭੂਚਾਲ ਦੀ ਗੜਬੜੀ ਨੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ, ਚੰਹੂ ਦਾਰੋ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਤੱਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਭੂਚਾਲਾਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਨੂੰ ਕਈ ਤੱਟਵਰਤੀ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸੁਤਕਾਗੋਂਦਰ ਅਤੇ ਬਾਲਾਕੋਟ। ਆਰੀਅਨ ਹਮਲੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੁਆਰਾ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਐੱਮ. ਆਰ. ਸਾਹਨੀ, ਜਾਰਜ ਐੱਫ. ਡੇਲਸ, ਅਤੇ ਰਾਬਰਟ ਆਰ. ਰਾਇਕਸ ਨੇ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰੀਅਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਰਕਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੜ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਭੂਚਾਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। . ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਭੂਚਾਲ ਦੀ ਗੜਬੜੀ ਨੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ, ਚੰਹੂ ਦਾਰੋ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਤੱਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਭੂਚਾਲਾਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਨੂੰ ਕਈ ਤੱਟਵਰਤੀ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸੁਤਕਾਗੋਂਦਰ ਅਤੇ ਬਾਲਾਕੋਟ। ਆਰੀਅਨ ਹਮਲੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੁਆਰਾ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਐੱਮ. ਆਰ. ਸਾਹਨੀ, ਜਾਰਜ ਐੱਫ. ਡੇਲਸ, ਅਤੇ ਰਾਬਰਟ ਆਰ. ਰਾਇਕਸ ਨੇ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰੀਅਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਰਕਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੜ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਭੂਚਾਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। . ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਭੂਚਾਲ ਦੀ ਗੜਬੜੀ ਨੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ, ਚੰਹੂ ਦਾਰੋ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਤੱਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਭੂਚਾਲਾਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਨੂੰ ਕਈ ਤੱਟਵਰਤੀ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸੁਤਕਾਗੋਂਦਰ ਅਤੇ ਬਾਲਾਕੋਟ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ

ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਭੂਚਾਲ ਦੀ ਗੜਬੜੀ ਨੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ, ਚੰਹੂ ਦਾਰੇ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿੰਧ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਤੱਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਭੂਚਾਲਾਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਨੂੰ ਕਈ ਤੱਟਵਰਤੀ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸੁਤਕਾਗੋਂਦਰ ਅਤੇ ਬਾਲਾਕੋਟ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਭੂਚਾਲ ਦੀ ਗੜਬੜੀ ਨੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ, ਚੰਹੂ ਦਾਰੇ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿੰਧ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਤੱਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਭੂਚਾਲਾਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਨੂੰ ਕਈ ਤੱਟਵਰਤੀ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸੁਤਕਾਗੋਂਦਰ ਅਤੇ ਬਾਲਾਕੋਟ।

1970 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ, ਡੀ ਪੀ ਅਗਰਵਾਲ, ਆਰ ਕੇ ਸੂਦ, ਯਸ਼ ਪਾਲ, ਅਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਲਈ ਟੈਕਟੋਨਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਕਾਰਨ ਘੱਗਰ-ਹਕੜਾ ਨਦੀ ਨੂੰ ਸੁਕਾਇਆ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਟੈਕਟੋਨਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਭੂਚਾਲ ਕਾਰਨ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਨਦੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਘੱਗਰ-ਹਕੜਾ ਨਦੀ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਸਨ, ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਤਲੁਜ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਰਲ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਘੱਗਰ-ਹਕੜਾ ਨਦੀ ਸੁੱਕ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਘੱਗਰ-ਹਕੜਾ ਨਦੀ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਵਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਲਈ ਦੂਜੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਬੀ.ਸੀ.ਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਗੰਭੀਰ ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਲਗਭਗ 3000 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਅਤੇ 1800 ਈ.ਪੂ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਨਸੂਨ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਬਾਰਿਸ਼ ਘੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਸੁੱਕੇ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ। ਅਜਿਹੀ ਜਲਵਾਯੂ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਡਬਲਯੂਐਫ ਫੇਅਰਸਰਵਿਸ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ, ਸਿੰਧ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ-ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਰਾਉਣ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੰਧ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਿਆ। ਫੇਅਰਸਰਵਿਸ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ, ਸਿੰਧ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਰਾਉਣ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੰਧ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਿਆ।

ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਬਾਰੇ ਨਵੇਂ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ? ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹੋਇਆ?

ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ, ਵਿਦਵਾਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਰਾਵਟ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਿੰਧੂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਗੰਗਾ-ਯਮੁਨਾ ਦੁਆਬ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵੱਸ ਗਏ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਈ ਖੇਤਰੀ ਕਬਾਇਲੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ, ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਝੁਕਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਬਰਸਤਾਨ-ਐਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਘੱਗਰ-ਹਕੜਾ ਘਾਟੀ, ਅਤੇ ਸੇਰਾਸਟਰ (ਗੁਜਰਾਤ) ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ।

2.5.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1. ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਹਲ ਦੇ ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਮਾਡਲ ਮਿਲੇ ਹਨ?

2. ਉਠ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਸਿੰਧ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ?

3. ਰਤਨਪੁਰ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਕਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਸਨ?

4. ਮੇਲੁਹਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?

5. ਆਰੀਅਨ ਹਮਲੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

2.6 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਤੀਜੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਬੀ ਸੀ ਈ ਵਿੱਚ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਨੀਓਲਿਥਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਉਭਰੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਵਧਦੀ-ਫੁੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੰਧੂ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੰਧ ਬਸਤੀਆਂ 'ਤੇ ਖੁਦਾਈ ਦੌਰਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਸਰਾਵਿਕ ਵਸਤੂਆਂ, ਸੀਲ, ਸੀਲਿੰਗ, ਕੀਮਤੀ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਦੇ ਮਣਕੇ, ਪਿੱਤਲ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਸੰਦ, ਖਿਡੌਣੇ, ਭਾਂਡੇ ਅਤੇ ਸੰਦ, ਪੱਥਰ ਦੇ ਸੰਦ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵਪਾਰ, ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਦਯੋਗ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਕਣਕ, ਜੌਂ ਅਤੇ ਬਾਜਰੇ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਭੇਡਾਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ। 2000/1900 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਤੱਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਕਾਂ ਕਾਰਨ ਸਿੰਧੂ

ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪੇਂਡੂ-ਕਬਾਇਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦਿੱਖ ਆਈ।

2.7 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co.,1954.

D.N. Jha, *Ancient India: In Historical Outline*, New Delhi: Manohar Publications, 1998.

Gregory L. Possehl, 'The Transformation of the Indus Civilization', *Journal of World Prehistory*, Vol. 11, No. 4, 1997, pp. 425-472.

Irfan Habib, *The Indus Civilization*, New Delhi: Aligarh Historians Society and Tulika Books, 2002.

Ranabir Chakravarti, *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009.

Nayanjot Lahiri, (ed.) *The Decline and Fall of the Indus Civilization*, New Delhi: Permanent Black, 2000.

R. S. Sharma, *India's Ancient Past*, New Delhi: Oxford University Press, 2008.

2.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

2.8.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
3. ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕੀ ਹਨ? ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਸਿੰਧੂ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਸਿੰਧ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਉਂ ਘਟੇ? ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।

2.8.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਜੈਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕੌਣ ਸੀ?
2. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਹੜੱਪਨ ਸਭਿਅਤਾ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
3. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਡਰੇਨੇਜ ਸਿਸਟਮ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕੀ ਸਨ?
4. ਲੇਬਲ ਕਿਸ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ?
5. 'ਕਾਲੀਬਾਂਗਨ' ਦੇ ਖਾਕੇ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ?
6. ਕਿਸ ਸਿੰਧ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਬੀਡ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਫੈਕਟਰੀ ਦੇ ਸਬੂਤ ਮਿਲੇ ਹਨ?
7. ਸਿੰਧੂ ਸੀਲਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ।

ਸਮੈਸਟਰ I

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਤੋਂ ਸੀ. 1200 ਈ

ਯੂਨਿਟ 3: ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ: ਆਰਥਿਕਤਾ, ਸਮਾਜ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ

ਸੰਰਚਨਾ

3.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

3.1 ਭੂਮਿਕਾ

3.2 ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭੂਗੋਲ

3.3 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ

3.4 ਵੈਦਿਕ ਆਰਥਿਕਤਾ

3.4.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

3.5 ਵੈਦਿਕ ਸੁਸਾਇਟੀ

3.6 ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ

3.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

3.7 ਸੰਖੇਪ

3.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

3.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

3.9.1 ਲੰਬੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ

3.9.2 ਛੋਟੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ

3.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।
- ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਵੈਦਿਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।

3.1 ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ (ਲਗਭਗ 1500-600 ਈ.ਪੂ.) ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਵਜੋਂ ਸਟਾਈਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵੇਦ (ਭਾਵ, ਰਿਗਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ ਤੇ ਅਥਰਵਵੇਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ) ਅਤੇ ਕਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ, ਅਰਣਯਕ ਪਾਠ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ। ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰੀਅਨ ਜਾਂ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ (ਇੱਕ ਸਮੀਕਰਨ, ਜੋ 'ਆਰਿਆ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਪੀ. ਗਾਇਲਸ ਅਤੇ ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਰੀਅਨ ਮਾਈਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੀ. ਗਾਈਲਜ਼ ਨੇ ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰੀਅਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਨੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਘਰ ਵਜੋਂ ਸੁਝਾਇਆ। ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ, ਆਰੀਅਨ ਲੋਕ ਅਣਜਾਣ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਨੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ। ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਨੇ ਤਿੱਬਤ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰੀਅਨਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ। ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਧਰੁਵ ਨੂੰ ਆਰੀਅਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਘਰ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਰਨਲ ਓਲਕੋਟ ਅਤੇ ਮੈਡਮ ਬਲਾਵਟਸਕੀ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਰੀਅਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਘਰ ਹੋਣ ਦੀ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਥੀਓਸੋਫੀਕਲ ਸਮਾਜ (1875 ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ) ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਰੀਅਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਸਨ।

1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਰੀਅਨ ਦੇ ਮੂਲ ਵਤਨ ਦੇ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਰੇਮਿਲਾ ਥਾਪਰ, ਆਰ ਐਸ ਸ਼ਰਮਾ, ਡੀ ਐਨ ਝਾਅ, ਅਤੇ ਸ਼ੀਰੀਨ ਰਤਨਾਗਰ) ਦੇ ਇੱਕ ਵਰਗ ਨੇ ਆਰੀਅਨ ਮਾਈਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਲਗਭਗ 1500 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਰਗ (ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਬੀ.ਬੀ. ਲਾਲ, ਕੇ.ਐਨ. ਦਿਖਿਤ, ਵੀ.ਐਨ. ਮਿਸ਼ਰਾ ਅਤੇ ਐਸ.ਪੀ. ਗੁਪਤਾ) ਨੇ ਆਰੀਅਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਆਰੀਅਨ ਲੋਕ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮੇਢੀ ਸਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਬਹਿਸ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸਬੂਤ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ। ਆਰੀਅਨ ਮਾਈਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਥਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੰਧ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਘੋੜੇ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੋਲੇ ਗਏ ਪਹੀਏ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਧ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੈਦਿਕ ਆਰੀਅਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਐਂਡਰੋਨੋਵੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ (ਲਗਭਗ ਦੂਜੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਬੀ ਸੀ ਈ) ਅਤੇ ਆਕਸਸ ਸਭਿਅਤਾ ਜਾਂ ਬੈਕਟਰੀਆ-

ਮਾਰਗੀਆਨਾ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਕੰਪਲੈਕਸ (ਲਗਭਗ 1900-1500 ਦੀ ਮਿਤੀ) ਜੋ ਕਿ ਉਤਰੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਤੁਰਕਮੇਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਉਜ਼ਬੇਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਰੀਅਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਰਥ) ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਲੂਚਿਸਤਾਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਵਾਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਘਲੀਘਾਈ IV (1800-1400 ਬੀ ਸੀ ਈ) ਅਤੇ ਪੀਰਾਕ-1 (1600-1400 ਬੀ ਸੀ ਈ) ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੀਰਾਕ II (1300-800 ਬੀ ਸੀ ਈ) ਤੋਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਆਰੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਈ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਮਿਤਾਨੀ-ਹਿੱਟੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਤੋਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਤੁਰਕੀ ਵਿੱਚ ਬੋਘਾਜ਼ ਕੋਉਈ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਸਾਨੂੰ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਤਰਸ਼ੀਲ, ਉਰੂਵੰਸ਼ੀਲ, ਇੰਦ੍ਰਾਹ, ਅਤੇ ਨਾਸਤਿਆਨ (ਭਾਵ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮਿੱਤਰ, ਵਰੁਣ, ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਨਾਸਤਿਆ) ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਕਾਸਾਈਟ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਹੈ ਜੋ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰੀਆ ਅਤੇ ਮਾਰੂਤਾ (ਭਾਵ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੂਰਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰੂਤਾ)। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ *ਰਿਗਵੇਦ* (ਲਗਭਗ 1500-1000 ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਅਤੇ *ਅਵੇਸਤਾ*, ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਈਰਾਨੀ ਲਿਖਤ (ਲਗਭਗ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਮਾਨਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। *ਅਵੇਸਤਾ* ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਹੁਰਾ ਅਤੇ ਦਾਇਵਾ ਸਮਾਨ ਹਨ, *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੁਰਾ ਅਤੇ ਦੇਵਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਅਹੁਰਾ/ਅਸੁਰਾ ਅਵੇਸਤਾ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ-ਦੇਵਤੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੇਵਾ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ *ਅਵੇਸਤਾ* ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਇਸ਼ਟ *ਰਿਗਵੇਦ*। *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੀ ਨੇਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਸੋਮ ਦੇ ਪੰਥ ਨੂੰ *ਅਵੇਸਤਾ* ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸੋਮ ਨੂੰ 'ਹੋਮਾ' ਆਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ *ਅਵੇਸਤਾ* ਅਤੇ *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

3.2 ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਭੂਗੋਲ (Geography of the Vedic Cultures)

ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤ ਦੋਵੇਂ ਆਰੀਅਨ ਪਰਵਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਅਨ ਜਾਂ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਦੂਜੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ ਅਤੇ ਸੂਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ (ਲਗਭਗ 1500-1000 ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੀ 10ਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਜਨ 'ਨਾਦੀ-ਸਤੁਤੀ' (ਭਾਵ, ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਭਜਨ) ਸਿੰਧੂ (ਸਿੰਧੂ) ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ: ਵਿਤਸਤਾ (ਜੇਹਲਮ), ਅਸਿਕਨੀ (ਚਨਾਬ), ਪਰੁਸ਼ਨੀ/ਯਵਿਆਵਤੀ (ਰਾਵੀ), ਵਿਪਾਸ਼ (ਬਿਆਸ) ਅਤੇ ਸੁਤੁਦਰੀ (ਸਤਲੁਜ)। ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਗਰ-ਹਕੜਾ ਦੇ ਹੁਣ ਸੁੱਕੇ ਚੁੱਕੇ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਸਰਸਵਤੀ ਇੱਕ

ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਦੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਆਰੀਅਨ ਲੋਕ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ 1000 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ 600 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ-ਯਮੁਨਾ ਦੁਆਬਾ ਅਤੇ ਉੱਪਰਲੀ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ, ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਦਵਤੀ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਕੁਰੂ (ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ) ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਪੰਕਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਗੰਗਾ-ਯਮੁਨਾ ਦੁਆਬਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਦਵਤੀ (ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਟਾਂਗ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਰਿਸ਼ੀਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ-ਗੰਗਾ ਵੰਡ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਹਰਿਆਣਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਘਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਮਾਥਵ ਦੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਸਦਨਿਰਾ (ਆਧੁਨਿਕ ਘਘਰਾ ਜਾਂ ਗੰਡਕ) ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੱਕ ਬਲੀ ਦੀ ਅੱਗ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਵਿਦਵਾਨ ਮੱਧ-ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵੱਲ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬਾਅਦ ਦਾ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਭਾਰਤ-ਗੰਗਾ ਵੰਡ, ਉੱਪਰਲੀ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ, ਅਤੇ ਗੰਗਾ-ਯਮੁਨਾ ਦੁਆਬਾ ਦੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰੂ-ਪਾਂਚਾਲਾਂ, ਕਾਸ਼ੀ, ਕੋਸਲ, ਕੇਕੇਯ, ਮਦਰਾਸ ਅਤੇ ਵਿਦੇਹ ਦੇ ਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਵਿਰੇਧੀ ਵਜੋਂ ਵਰਣਿਤ ਭਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਸ, ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਕੁਰੂ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕੁਰੂ ਪਾਂਚਾਲਾਂ (ਭਾਵ, ਕੁਰੂ-ਪਾਂਚਾਲਾਂ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ-ਯਮੁਨਾ ਵੰਡ ਅਤੇ ਗੰਗਾ-ਯਮੁਨਾ ਦੁਆਬਾ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

3.3 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (Political Institutions)

ਸੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜ ਕਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਬੀਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ *ਜਨ* ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ - ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਜੋ *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 275 ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਲੇ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ *ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ*, ਜਿਸਦਾ *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 170 ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ *ਵਿਸ਼ਾ* ਨੂੰ *ਗ੍ਰਾਮਾਂ* (ਫੌਜੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕਬਾਇਲੀ ਇਕਾਈਆਂ) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 300 ਗੋਤਾਂ ਜਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਰਤ, ਯਦੂ, ਤੁਰਵਾਸ, ਅਨੂ, ਦੂਹਯੂ ਅਤੇ ਪੁਰੂ ਆਦਿ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਕਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਰਤ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਨਾਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਰੀਅਨਜ਼ ਅਤੇ ਦਾਸਸ/ਦਾਸੀਅਸ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਹਵਾਲੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਵਾਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਨੱਕ-ਘੱਟ, ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਾ-ਸਮਝਣਯੋਗ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਅਨ ਅਤੇ ਦਾਸ ਜਾਂ ਦਾਸੀਅਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਸਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸੀ।

ਆਰੀਅਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਹਿਰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦਸ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਤ੍ਰਿਤਸੁ-ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੁਦਾਸਾ ਅਤੇ ਨੌਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸੰਘ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਯਦੂ, ਤੁਰਵਾਸਾ, ਅਨੂ, ਦੂਹਯੂ, ਪੁਰੂ, ਅਲੀਨਾ, ਭਲਾਨਾ, ਪਖਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨਿਨ ਸਨ। ਪਰਸ਼ਨੀ (ਰਾਵੀ) ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੋਈ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਸੁਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਅਨ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਗੈਰ-ਆਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਲੜਦੇ ਸਨ। ਆਰੀਅਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਰੀਅਨ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਠਜੋੜ ਕੀਤਾ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ-ਸਮੂਹ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਊ ਸੀ, ਸੁਦਾਸਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਤੇ ਉਹ ਦਾਸੂ ਸਨ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ, ਆਰੀਅਨਾਂ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨ ਲੋਕ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨ *ਦਾਸੂ* ਮੁਖੀ ਸੰਬਰਾ ਨੂੰ 90, 99 ਜਾਂ 100 ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਨੀਸ ਵੀ ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨ ਸਨ, ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ-ਆਰੀਅਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਵਿਰੋਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਨ, ਗੋਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਪਤੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਨੇਤਾ। ਰਾਜਨ ਨੇ ਰਿਗਵੇਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਸੀਮਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣਿਆ ਅਤੇ ਸਭਾ, ਸੰਮਤੀ, ਵਿਦਥਾ ਅਤੇ ਗਣ ਵਰਗੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ-ਅਧਾਰਤ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਦਥਾ ਇੱਕ ਅਸੈਂਬਲੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਲੋਕ ਸਭਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਭਾ ਚੋਣਵੇਂ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ *ਸੰਮਤੀ* ਸਮੁੱਚੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਸਭਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ: ਸਭਾ ਅਤੇ *ਸੰਮਤੀ*, ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨ ਦੀ ਚੋਣ ਜਾਂ ਤਾਂ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਖਾਨਦਾਨੀ ਸਿਆਸੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜਨ ਦੀ ਮਦਦ ਪੁਰੋਹਿਤਾ (ਪੁਜਾਰੀ) ਅਤੇ ਸੇਨਾਨੀ (ਫੌਜ ਦੇ ਮੁਖੀ) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਖੜੀ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਇੱਕ ਮਿਲਸ਼ੀਆ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਫਿਕਸ ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਵੈਇੱਛਤ ਤੋਹਫੇ ਜਾਂ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ *ਬਾਲੀ* ਜਾਂ *ਭਾਗਾ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰੱਥ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਢਿੱਲੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਰਾਜਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਟੈਕਸਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢਾਂਚਾ ਅਜੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ *ਰਾਜਸੂਯ*, *ਵਾਜਪੇਯ* ਅਤੇ *ਅਸਵਮੇਯ* ਵਰਗੇ ਕਈ ਬਲੀਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। *ਰਾਜਸੂਯ* ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ

ਹੈ, ਵਾਜਪਿਆ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਇੱਕ ਰੱਥ ਦੀ ਦੇੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਰਥ ਦੇੜ ਦੇ ਜੇਤੂ ਦਾ ਹੈ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਮਖੋਲੀ ਦੇੜ ਬਣ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਵਮੇਯਾ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਿਚ, ਇੱਕ ਘੋੜਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਘੋੜਾ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਹੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਘੋੜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਫੌਜ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਕਬਾਇਲੀ ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਨੂੰ ਕਬਾਇਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੱਕ ਇੱਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਦੌਰ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਨ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਅਜੇ ਉਭਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਜਨਪਦ [ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਜਿੱਥੇ ਜਨ (ਕਬੀਲੇ/ਲੋਕ) ਆਪਣੇ ਪਦ (ਪੈਰ) ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ]] ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇੱਕ ਖੇਤਰੀ ਹਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇੱਕ ਜਨਪਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ, ਇੱਕ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਸਨ: ਸੈਨਾ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼, ਮੁੱਖ ਪੁਜਾਰੀ, ਮੁੱਖ ਰਾਣੀ, ਰਥਵਾਨ, ਬਾਰਡ, ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੁਖੀ, ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਪਾਸਾ-ਰੱਖਿਅਕ, ਮੁੱਖ ਸ਼ਿਕਾਰੀ, ਦਰਬਾਰੀ, ਚੈਂਬਰਲੇਨ, ਤਰਖਾਣ ਅਤੇ ਹੋਰ। ਅੱਗੇ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੰਮਤੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਵਧਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ *ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ*, ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਸਭ ਪ੍ਰਮੁੱਖ *ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਸਭਾ ਵਿਦਥਾ* ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਆਲੋਪ ਹੋ ਗਈ। ਦੋਵੇਂ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ, ਜਿੱਥੇ ਅਦਾਲਤੀ ਫੰਕਸ਼ਨ, ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਦਾਨ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਨੋਰੰਜਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੂਆ (ਡਾਈਸਿੰਗ), ਨੱਚਣਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। *ਸੰਮਤੀ* ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲੋਕ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਆਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ-ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, *ਸੰਮਤੀ* ਨੇ ਯੁੱਧਾਂ, ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣ ਜਾਂ ਜਲਾਵਤਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

3.4 ਵੈਦਿਕ ਆਰਥਿਕਤਾ (Vedic Economy)

ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸਟੋਰਲ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸੀ। ਰੱਥ ਦੀ ਦੇੜ, ਜੂਆ/ਡਿਸਿੰਗ, ਅਤੇ ਗਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਵ੍ਹੀਲ-ਵਿਦ-ਸਪੇਕਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਵਿਕਾਸ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ, ਉਹ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੇਵੀਗੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਨ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਦੇ ਬਣੇ ਸਧਾਰਨ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ, ਉਹ ਕਪਾਹ ਜਾਂ ਕਪਾਹ ਦੇ ਪੈਂਦੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੁੰਦਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ *ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ* ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਤੇਹਫ਼ੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ

ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦੇ ਤੋਹਫੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਜਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ, ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਘਰੇਲੂ ਗੁਲਾਮ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ, ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ ਸਨ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸਮਾਜਿਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਘਵਨ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਪਸ਼ੂ-ਦੌਲਤ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਸ਼ੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਨ। ਗਾਂ ਨੂੰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਖੁਰਾਕ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਫਲ, ਕਣਕ ਅਤੇ ਜੌਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੁੱਧ, *ਘਿਓ* ਅਤੇ ਮਾਸ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਚਾਵਲ ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨ ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ।

ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਨ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਬਾਰਟਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਵਰਗੀ ਕੀਮਤੀ ਧਾਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਧਾਤੂ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਜਾਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਲਈ ਨਿਸ਼ਕਾ ਅਤੇ ਹਿਰਨਿਆ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਲੋਹਾ-ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਤਰਖਾਣ ਅਤੇ ਚਮੜਾ-ਕਿਰਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਘਰੇਲੂ ਫਰਨੀਚਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯੁੱਧ-ਰਥਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤਰਖਾਣ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਸੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਈ ਰੂਪ *ਛੇਤਰ* (ਕਾਸ਼ਤ ਖੇਤਰ), *ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ* (ਲਿੱਤੇ ਦੇ ਐਕਟ), *ਲੰਗਲਾ* (ਹਲ), *ਫਲਾ* (ਹਲ), ਅਤੇ *ਸੀਤਾ* (ਸਿਆੜ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵਾਤ ਘਾਟੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਅਲੀਗਰਾਮਾ ਵਿਖੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਦਾ ਇੱਕ ਹਲ ਵਾਲਾ ਖੇਤ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਨ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦ *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 700 ਵਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਢਲੇ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ *ਰਿਗਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਲੱਭਦੇ ਹਾਂ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ (*ਗੋਪਤਿ* ਜਾਂ *ਗੋਪਾ*), ਲੜਾਈਆਂ (*ਗਵਿਸ਼ਟਿ*) ਅਤੇ ਧੀ (*ਦੁਹਿਤਰੀ* ਭਾਵ, ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਗਾਂ)। ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ, ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਰਲੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਮਾਦਾ ਗਰਭ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਵਾਂ, ਵਾਹੀ, ਬਿਜਾਈ, ਵਾਢੀ ਅਤੇ ਪਿੜਾਈ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਸਮੀ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ, ਅਤੇ ਤੈਤ੍ਰਿਯ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੀਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਝੋਨਾ ਮੈਨਸੂਨ ਵਿੱਚ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਤਝੜ ਵਿੱਚ ਕਟਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਤਿਲ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੀਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਟਾਈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਅਥਰਵਵੇਦ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਕੀੜਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤ ਨੂੰ ਵਾਹੁਣ ਲਈ ਛੇ, ਅੱਠ, ਬਾਰਾਂ, ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਚੌਵੀ ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਜੇ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਲੇ ਜਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਬਾਅਦ ਦੀ ਵੈਦਿਕ ਕਿਸਾਨੀ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਫਸਲਾਂ ਉਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸਨ: ਚਾਵਲ, ਜੌਂ, ਉਰਦ, ਤਿਲ, ਮੂੰਗ, ਕੁਲਥੀ, ਇਤਾਲਵੀ ਬਾਜਰਾ, ਚੀਨਾ ਜਾਂ ਆਮ ਬਾਜਰਾ, ਸਾਂਵਾ, ਜੰਗਲੀ ਚੌਲ, ਕਣਕ, ਮਸੂਰ ਜਾਂ ਦਾਲ, ਗੰਨਾ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਾਂ ਦੇ ਗੋਹੇ ਨੂੰ ਖਾਦ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਾਰੀਗਰ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ, ਮਿਸਾਲ ਲਈ, ਕਮਾਨ-ਮੇਕਰ, ਰੱਸੀ-ਮੇਕਰ, ਡੇਰੀ-ਮੇਕਰ, ਤੀਰ-ਮੇਕਰ, ਚਮੜੇ ਵਰਕਰ, ਡਾਇਰ, ਮਛੇਰੇ, ਹਾਥੀ-ਕੀਪਰ, ਪਸ਼ੂ-ਕੀਪਰ, ਅਦਾਕਾਰ / ਬਾਰਡ, ਹਵਾਲੇ, ਘੋੜਾ ਰੱਖਿਅਕ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ, ਡਿਸਟਿਲਰ, ਧੋਬੀ, ਘੁਮਿਆਰ, ਲੁਹਾਰ, ਸੁਨਿਆਰਾ ਅਤੇ ਜੌਹਰੀ ਪਛਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰੀਗਰ, ਕਾਰੀਗਰ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮਾਲ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ/ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਛੇ ਧਾਤਾਂ, ਭਾਵ, ਸੋਨਾ, ਕਾਂਸੀ, ਲੋਹਾ, ਤਾਂਬਾ, ਟੀਨ ਅਤੇ ਲੀਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤੋਂ ਦੇਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਯਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ-ਆਯਾਸ, ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਸ਼ਯਮ-ਆਯਾਸ ਲੋਹੇ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਸਬੂਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਹੇ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿਰਫ਼ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਖੇੜਾ ਤੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਹਲ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੈ। ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਰੱਥ ਦੇਵੇਂ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਕਿਸਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਦੀ ਜਾਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਆਵਾਜਾਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਸਤਨਾਪੁਰਾ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਾਂਬੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬਸਤੀਆਂ ਪ੍ਰੋਟੋ-ਟਾਊਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਸਨ।

3.4.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1. ਨਾਦੀ-ਸਤੁਤੀ ਭਜਨ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

2. ਦਾਸਾ ਅਤੇ ਦਾਸੂ ਕੌਣ ਸਨ?

3. ਵਿਦਥਾ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ?

4. ਮਾਘਵਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

5. ਗੋਪਤਿ ਕੌਣ ਸੀ?

3.5 ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ (Vedic Society)

ਵੈਦਿਕ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਬੀਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ: ਰਾਜਨਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼। ਰਾਜਨਿਆ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਵਿਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਜਿਹੜੇ ਪਸ਼ੂ ਚਾਰੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਰਗੇ ਕੰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਵਿਸ਼ ਨੂੰ ਭੇਟ ਮੁਹੱਈਆ ਰਾਜਨਿਆ ਬਲੀਦਾਨ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਲਈ ਅਤੇ ਦੋਨੇ ਵਰਗ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਮੂਲ ਇਕਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਰਦ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰਾਂ, ਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਛੱਤ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਮਰਦ ਮੈਂਬਰ ਵਧੇ ਹੋਏ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਸਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਮੁਢਲੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਲੜਕਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਇੱਛਤ ਸੀ। ਵਿਰਾਸਤ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ; ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਵੀ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਸਾਥੀ ਚੁਣਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ

ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। *ਨਿਯੋਗਾ (ਭਾਵ, ਲੀਵਰੇਟ)* ਕਸਟਮ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ ਨਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪਤੀ ਦੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਭੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੁਰਸ਼ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਲਾੜੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਦਾਜ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਦੇਵੇਂ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਕ-ਵਿਆਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਜਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਵੀ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ। ਔਰਤਾਂ ਵਿਦਥਾ ਅਤੇ ਸਭਾ ਵਰਗੀਆਂ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸਤਰੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਅਪਲਾ, ਘੋਸਾਲਾ, ਵਿਸ਼ਵਵਰਾ ਅਤੇ ਸੂਰਿਆ ਨੇ *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੇ ਕਈ ਭਜਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਤੱਕ ਕੁਝ ਪਹੁੰਚ ਸੀ; ਪਰ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਭਜਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਭਜਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ।

ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਲਈ ਚਾਰ-ਗੁਣਾ ਵਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੀ 10ਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪੁਰੁਸ਼ਸੂਕਤ ਨੇ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ/ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਖੱਤਰੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੱਟਾਂ ਤੋਂ ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ, *ਰਿਗਵੇਦ* ਦੀ 10ਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਨੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼, ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, *ਕਸ਼ਤਰ* ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸ਼ਬਦ *ਕਸ਼ੱਤਰੀ*, ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅਰੰਭਕ ਰਾਜਨਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਖੱਤਰੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, *ਵੈਸ਼* ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ *ਵੈਸ਼* ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਪਾਰ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ) ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਵੈਦਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਖੱਤਰੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਭਾੜੇ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਵਰਣ ਅਧਾਰਤ ਸਮਾਜਿਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰਲੇ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ / ਸੂਦਰ ਨਾ ਤਾਂ ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸੂਦਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਜਨਮ (*ਦਵਿਜ*) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਪਨਯਨ ਸੰਸਕਾਰ (ਭਾਵ, ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਗੇ ਦਾ ਨਿਵੇਸ਼) ਨਾਮਕ ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ; ਇਹ ਰਸਮ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ - ਇੱਕ ਰਸਮੀ ਜਨਮ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਦਰ ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਗਾ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਇਸਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਪਰਿਵਾਰ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਰਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੂਲ ਇਕਾਈ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੋ ਗਈ, ਅਤੇ ਦਾਜ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ, ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ: ਪਹਿਲੀ, ਗੋਤਰਾਪੂਰਵ-ਵਿਆਹ (ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ), ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਵਰਣਅੰਤ-ਵਿਆਹ (ਵਰਣ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਆਹ) ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅੰਤਰ-ਵਰਣ ਵਿਆਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਲੋਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਲੋਮਾ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਨੁਲੋਮਾ ਉੱਚ ਦਰਮਿਆਨੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਵਰਨਾ ਨਰ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਵਰਨਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਪ੍ਰਤਿਲੋਮਾ ਉੱਚ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਵਰਨਾਔਰਤ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਵਰਨਾਪੁਰਸ਼। ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਵਿਆਹ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਦੀ ਸਖਤ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਣ ਦੀ ਪਛਾਣ ਜਨਮ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਵਰਣ ਲੜੀ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਔਰਤ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ ਲਈ ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਗਾਰਗੀ ਅਤੇ ਮੈਤੇਰੀ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇੱਕ-ਵੱਡੀ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਇਕੱਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਾਹਵਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੁੱਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਗਾ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਛਲਾ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਸੂਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਘਰੇਲੂ ਨੈਕਰਾਂ ਦਾ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਰਤ-ਕੰਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੰਨੇ ਨੂੰ ਵੰਡਣ, ਕੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਕਢਾਈ ਕਰਨ, ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ, ਰੰਗਾਈ ਕਰਨ, ਮਲੂਮ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਮਿਆਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਵਾ ਸਕੀ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ, ਔਰਤਾਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦਾਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੇਵਕੂਫੀ, ਅਸੁੱਧ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਘਟੀਆ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

3.6 ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Vedic Culture)

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਭਜਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਇਹ ਭਾਰਤ-ਆਰੀਅਨਜ਼ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਠ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪਾਠ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਰਿਗਵੇਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਬਾਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਭਜਨਾਂ ਨੂੰ ਬਲੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਲੋਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨਾਜ, ਘਿਓ, ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ, ਅਨਾਜ, ਬਰੈਂਡ-ਕੋਕ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਲੀਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਯਜਮਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੁਰੋਹਿਤਾ ਅਤੇ ਹੋਤਰੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ (ਸੋਮ ਦੇ ਪੈਂਦੇ ਤੋਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ) ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੋਮ ਪੀਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰਿਗਵੇਦ (IX ਵੇਂ ਮੰਡਲ) ਦੇ ਇੱਕ ਪੂਰੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਜੋ ਸੋਮ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੈਦਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ, ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਲੋਕ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਐਨੀਓਨਿਕ (ਬਿਨਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਜਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ) ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਨਵ-ਰੂਪ (ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰਜੀਵ ਚੀਜ਼ਾਂ) ਸੀ। ਰੋਮਿਲਾ ਥਾਪਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ⁷, ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਹਿਲੂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਤੇਹਫੇ ਜਾਂ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਖਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੇ ਮੁਖੀਆਂ, ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੁਬਾਰਾ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਨੇ ਕਬੀਲੇ/ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।

ਅਨੇਕ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਅਗਨੀ (ਅੱਗ ਦਾ ਦੇਵਤਾ) ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਵਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 200 ਭਜਨ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹਨ। ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਪੁਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਭੇਟਾਂ ਜੋ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਗਨੀ ਦੁਆਰਾ ਸਬੰਧਤ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਵਤਾ ਇੰਦਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ 250 ਭਜਨ ਸਮਰਪਿਤ ਹਨ। ਇੰਦਰ ਇੱਕ ਯੁੱਧ ਨਾਇਕ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇੱਕ ਕਬਾਇਲੀ ਨੇਤਾ ਵਾਂਗ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸਨੂੰ ਪੁਰੰਦਰਾ, ਭਾਵ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਹਥਿਆਰ ਗਰਜ ਸੀ ਅਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਮੀਂਹ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਰੁਣ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਪਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਸੀ। ਮਿੱਤਰਾ, ਇੱਕ ਸੂਰਜ-ਦੇਵਤਾ, ਵਰੁਣ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਰੁਣ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਾ ਸੂਰਜ ਅਤੇ

⁷ Romila Thapar, (2002). *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*. New Delhi: Penguin Books, p. 128.

ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਗਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰੂਤ ਜਦੋਂ ਕਿ ਤੂਫਾਨ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸੂਰਜ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਸੀ। ਰੁਦਰ (ਸ਼ਿਵ) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵੇਂ ਛੋਟੇ ਦੇਵਤੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਯਮ ਮੌਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦੇ ਆਵਾਸ ਜਾਂ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਉਸ਼ਾ (ਸਵੇਰ ਦੀ ਦੇਵੀ), ਸਰਸਵਤੀ (ਨਦੀ ਦੀ ਦੇਵੀ, ਜੋ ਅਜੇ ਤੱਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜੀ), ਅਤੇ ਅਦਿਤੀ (ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ) ਦੇ ਨਾਮ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪੁਰਸ਼ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਭਜਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਅਤੇ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਲੋਕ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, *ਰਾਜਸੂਯ*, *ਵਜਪੇਯ* ਅਤੇ *ਅਸਵਮੇਯ*, ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਬਣ ਗਏ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਘਟਨਾਵਾਂ/ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕਸੰਗਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਜੇ ਵੀ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਲੀਦਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੁਲੀਨ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਤਿੰਨ ਵਰਣਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਲੀਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਯਜਮਾਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪਸੂ, ਸੋਨਾ, ਕੱਪੜੇ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦਾਸੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਬਲੀਆਂ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਇੰਦਰ, ਅਗਨੀ, ਵਰੁਣ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਵਰਗੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ, ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ (ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖ) ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਪੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰੁਦਰ (ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ (ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਰੱਖਿਅਕ) ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਆਰ.ਐਸ.ਸ਼ਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ⁸, ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਧਨਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਨਿਜੀ ਬਲੀਦਾਨ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਸ਼ਾਸਕ ਕੁਲੀਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਨ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਨੇ ਪਸੂਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਾਇਆ।

ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਵੱਲ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਫਲਸਫਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨੇ ਧਿਆਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ) ਅਤੇ ਆਤਮ (ਸਵੈ ਜਾਂ ਆਤਮਾ) 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ

⁸ R. S. Sharma, (2008). *India's Ancient Past*. New Delhi: Oxford University Press, p. 126.

ਸਰੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਆਤਮਾ ਸਦੀਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ, 'ਆਤਮਾ ਦੇ ਆਵਾਸ' ਜਾਂ 'ਪੁਨਰ ਜਨਮ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ (ਭਾਵ ਕਰਮਨ), ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਆਤਮਾ ਇੱਕ ਨਵ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਪਿਛਲੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਇਸ ਚੱਕਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ ਮੋਕਸ਼ਾ (ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ) ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਕਰਮਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਅਧਾਰਤ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ, ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3.6.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1. ਕਿਸੇ ਦੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਜਨ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ।

2. ਦਿਵਾਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰੋ?

3. ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਭਾਗ ਸੋਮ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ?

4. ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਗਨੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੋ।

5. ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸੋ?

3.7 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਕਈ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਕਬੀਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਵਸੇ। ਅਗਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਭਾਰਤ-ਗੰਗਾ ਵੰਡ, ਗੰਗਾ-ਯਮੁਨਾ ਦੁਆਬਾ ਅਤੇ ਉੱਪਰਲੀ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ/ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ (ਜਿਵੇਂ, ਅੱਗ, ਹਵਾ, ਮੀਂਹ, ਤੂਫਾਨ, ਆਦਿ) ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਨਾ ਤਾਂ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸੀ। ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨਜ਼ ਯੁੱਧਾਂ, ਸੰਤਾਨ, ਦੱਲਤ ਅਤੇ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਜੀਵਨਸ਼ੈਲੀ ਬਦਲ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੇ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੇਸਟੋਰਲ-ਕਬਾਇਲੀ ਸੈਟਾਅਪ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖੇਤਰ-ਅਧਾਰਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ (ਜਨਪਦ) ਨੂੰ ਰਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਬਣ ਗਈਆਂ, ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਲੜੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨਾਂ ਨੇ ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੁਹਿਰਦ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ ਰੱਖੇ। ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ (ਲਗਭਗ 1500-600 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ) ਦੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਵਿੱਚ, ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਸਮਾਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬਾਇਲੀ-ਪੇਸਟੋਰਲ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਤੋਂ ਖੇਤਰ-ਆਧਾਰਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ (ਜਨਪਦ) ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ।

3.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

RS Sharma, *Ancient History of India*, New Delhi: Oxford University Press, 2008.

Ranbir Chakraborty, *Exploring Early India, Up to EC 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002.

Upinder Singh, *History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*. Delhi: Pearson-Longman, 2009.

Irfan Habib and Vijay Kumar Thakur, *Vedic Age*, New Delhi: Aligarh Historians Society and Tulika Books, 2011.

3.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

3.9.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਆਰੀਅਨ ਪਰਵਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੋ।
3. ਵੈਦਿਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।
4. ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
5. ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।

3.9.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਆਰੀਅਨ ਕੌਣ ਸਨ?
2. ਆਰੀਅਨਜ਼ ਦੇ ਮੂਲ ਘਰ ਬਾਰੇ ਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।
3. ਤੁਸੀਂ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਆਰੀਅਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
4. ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ?
5. ਜਨਪਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?
6. ਅਸਵਮੇਧ ਯੱਗ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?
7. ਚਾਰ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ।

ਸਮੈਸਟਰ।

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸੀ. 1200 ਈ

ਯੂਨਿਟ 4: ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਟਕਰਾਅ, ਮਗਧ ਦਾ ਉਭਾਰ

ਸੰਰਚਨਾ

4.0 ਉਦੇਸ਼

4.1 ਭੂਮਿਕਾ

4.2 ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਮਹਾਜਨਪਦ

4.3 ਰਾਜ-ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ

4.4 ਮਗਧ ਰਾਜ ਦਾ ਉਭਾਰ

4.4.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

4.5 ਮਗਧ ਰਾਜ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ

4.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

4.6 ਸੰਖੇਪ

4.7 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

4.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

4.8.1 ਲੰਬੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ

4.8.2 ਛੋਟੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ

4.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।
- ਰਾਜ-ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰੋਗੇ।
- ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪ੍ਰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਮਗਧ ਦੇ ਉਭਾਰ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।

4.1 ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਜਨਪਦ ਸ਼ਬਦ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੱਕ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਇੱਕ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜਨਪਦ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਸਥਾਨ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ (ਜਨਾਂ) ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ

ਪੈਰ (ਪਦਾ) ਰੱਖੇ ਹਨ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਨਪਦ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸੱਤ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਪਦ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਭੂ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਸਤੀ ਸੀ। ਉਪਲਬਧ ਸਬੂਤ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਨਪਦ ਉਹਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਥਾਰਟੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਜਨਪਦਾਂ ਤੋਂ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਜਨਪਦਾਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਜਨਪਦਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ, ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਜਨਪਦ (ਸ਼ਾਬਦਿਕ, ਮਹਾਨ ਜਨਪਦ) ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇੱਕ ਖੇਤਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਸਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ, ਅਸੀਂ ਕੁਟੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਟੀ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬਸਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ ਘਰ ਜਾਂ ਝੋਂਪੜੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਗ੍ਰਾਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕ ਪਿੰਡ, ਜਾਂ ਇੱਕ ਬਸਤੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਅਸਥਾਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਜਾਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਇੱਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਡੇਰੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਜਨਪਦ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਖਾਸ ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਂ ਜਾਂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕਈ ਬਸਤੀਆਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਪਾਰਕ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ (ਅਰਾਮਿਕਾ-ਗਰਾਮਾ), ਤਰਖਾਣਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ (ਵਧਕੀ-ਗਰਾਮਾ), ਕਾਨਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ (ਨਲਕਾਰਾ-ਗਰਾਮਾ), ਅਤੇ ਨਮਕ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ (ਲੋਨਾਕਾਰ-ਗ੍ਰਾਮਾ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਿੰਡ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਾਮਿਕਾ/ਗਰਾਮਿਕਾ ਜਾਂ ਗਾਮਾ-ਗਾਮਣੀ/ਗਰਾਮਾ-ਗ੍ਰਾਮਣੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇੱਕ ਮਹਾਜਨਪਦ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਿਗਮ, ਨਗਾਰਾ, ਰਾਜਾਧਾਨੀ, ਪੁਰਾ, ਮਹਾਨਗਰ, ਪਟਾਣਾ ਅਤੇ ਪੁਟਾ-ਭੇਡਾਨਾ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਸਤੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਨ। ਨਿਗਮਾ ਨਾਮਕ ਬਸਤੀ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇੱਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਗਾਰਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਮਹਾਨਗਰ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਜਾਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਮਹਾਪਰਿਨਿਬਨਾ ਸੂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਛੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਨ: ਚੰਪਾ, ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ, ਸ਼ਰਾਵਸਤੀ/ਸ੍ਰਵਸਤੀ, ਸਾਕੇਤਾ (ਅਯੁੱਧਿਆ), ਕੋਸ਼ਾਂਬੀ ਅਤੇ ਵਾਰਾਣਸੀ। ਰਾਜਾਧਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪੁਰਾ ਇੱਕ ਕਿਲਾਬੰਦ ਬੰਦੋਬਸਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਬੰਦਰਗਾਹ-ਕਸਬੇ ਲਈ, ਪਟਾਨਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬਸਤੀ ਵਪਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਗਧ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ, ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਨੂੰ ਪਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਟਾ-ਭੇਦਾਨਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਟਾ-ਭੇਦਨਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ, ਜਿੱਥੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਢੱਕਣ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੁਟਾ-ਭੇਡਾਨਾ ਇੱਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਜਾਂ ਇੱਕ ਆਵਾਜਾਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕ ਨਦੀ ਦੇ ਮੇੜ ਜਾਂ ਸੰਗਮ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ।

4.2 ਸੇਲ੍ਹਾਂ ਮਹਾਜਨਪਦ (The Sixteen Mahajanapadas)

ਮਹਾਜਨਪਦ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰੀ ਬਸਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਆਬਾਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰੀ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਪੇਸ਼ਿਆਂ, ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਬੋਧੀ, ਜੈਨ, ਅਜੀਵਿਕਸ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ) ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਬੋਧੀ ਪਾਠ ਅੰਗੁਤਾਰਾ ਨਿਕਾਇਆ ਸਾਨੂੰ ਸੇਲ੍ਹਾਂ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਸੇਲ੍ਹਾਂ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

1. ਕਾਸ਼ੀ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਾਰਾਣਸੀ (ਬਨਾਰਸ) ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 23ਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਪਾਰਸ਼ਵਨਾਥ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਾਜਾ ਅਸਵਾਸਨ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਚੰਗੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।
2. ਕੋਸਲ ਮਹਾਜਨਪਦ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੂਰਬੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸਰਯੂ ਨਦੀ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਜਨਪਦ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ: ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਾ ਜਿਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ਰਾਵਸਤੀ (ਸਾਹਿਤ-ਮਹੇਠ) ਹੈ, ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸਾ ਕੁਸ਼ਾਵਤੀ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਮਹੇਠ ਦੀ ਪਛਾਣ ਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੇਠ ਦਾ ਖੇਤਰ ਜੇਤਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੋਧੀ ਮੱਠ ਸੀ।
3. ਅੰਗ ਮਹਾਜਨਪਦ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਗਲਪੁਰ-ਮੋਂਪੀਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਚੰਪਾ ਨਦੀ ਦੁਆਰਾ ਮਗਧ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਚੰਪਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਾਤਕ ਸਾਨੂੰ ਵਪਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਵਪਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਚੰਪਾ ਤੋਂ ਸੁਵਰਨਭੂਮੀ ਤੱਕ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਪਾ ਵਿਖੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਕਿਲੇਬੰਦੀ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਖਾਈ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
4. ਮਗਧ ਮਹਾਜਨਪਦ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਖੇਤਰੀ ਰਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੱਖਣੀ ਬਿਹਾਰ ਨਾਲ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੰਗਾ, ਸੇਨ ਅਤੇ ਚੰਪਾ ਨਦੀਆਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮਗਧ ਦੇ ਉੱਤਰ, ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਵਿੰਧਿਆ ਪਹਾੜੀਆਂ ਮਗਧ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਗਿਰੀਵਰਾਜ/ਰਾਜਗਾਹ (ਰਾਜਗੀਰ) ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ (ਆਧੁਨਿਕ ਪਟਨਾ) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ, ਮਗਧ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁੱਛ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇਵਾਂ ਨੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮਗਧ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇੱਕ ਵਪਾਰਕ ਰਸਤਾ ਡੈਕਨ ਵਿੱਚ ਪੈਠਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਰਾਜਗੀਰ ਵਿਖੇ ਸਮਾਪਤ

ਹੋਇਆ। ਮਗਧ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਦਾ ਪਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੁਟਾ-ਭੇਦਨਾ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਥਾਂ ਜਿੱਥੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਢੱਕਣ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ।

5. ਵਾਜੀ ਮਹਾਜਨਪਦ ਉੱਤਰੀ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਅੱਠ ਜਾਂ ਨੌਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ (ਗਣਾਂ) ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਬੀਲੇ ਸਨ: ਗਿਆਨਤ੍ਰਿਕਾ, ਲਿੱਛਾਵੀ, ਵਿਦੇਹ (ਵਿਦੇਹਾ), ਅਤੇ ਵੱਜੀ ਆਦਿ। ਚੇਵੀਵੇਂ ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰ ਮਹਾਵੀਰ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਜਾਤ੍ਰਿਕਾ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕੁੰਡਗ੍ਰਾਮ ਜਾਂ ਕੁੰਡਾਪੁਰਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਲਿੱਛਾਵੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੈਸਾਲੀ (ਵੈਸਾਲੀ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ਾਲੀ) ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਬਸਰਹ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਹਾ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਿਥਿਲਾ (ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਜਨਕਪੁਰ) ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ, ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮਿਥਿਲਾ ਇੱਕ ਕੁਲੀਨ ਰਾਜ ਬਣ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6. ਮੱਲਾ ਮਹਾਜਨਪਦ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਵਾਜੀ ਮਹਾਜਨਪਦ ਵਾਂਗ, ਇਹ ਲਗਭਗ ਨੌਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਘ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਸਨ, ਪਹਿਲੀ ਸੀ ਕੁਸਾਵਤੀ/ਕੁਸੀਨਾਰਾ (ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਸ਼ੀਆ) ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸੀ ਪਾਵਾਪੁਰੀ (ਪਡਾਰਾਓਨਾ ਪਿੰਡ)। ਇਹ ਇੱਕ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਕੁਲੀਨਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ।

7. ਚੇਤੀਆ ਜਾਂ ਚੇਦੀ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੁਕਤਿਮਤੀ ਜਾਂ ਸੁਕਤਿ-ਸਾਹਵਯਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਸੇਤੀਵਤੀਨਗਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

8. ਵੰਸਾ ਜਾਂ ਵਤਸਾ ਮਹਾਜਨਪਦ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕੇਸ਼ਾਂਬੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਪਛਾਣ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕੇਸਮ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਰਣਨੀਤਕ ਸਥਾਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੇਸ਼ਾਂਬੀ ਕਈ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੱਖਣ, ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

9. ਕੁਰੂ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਿੱਲੀ ਸਮੇਤ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਇੰਦਰਪ੍ਰਸਥ (ਆਧੁਨਿਕ ਦਿੱਲੀ) ਨਾਲ ਪਛਾਣੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਜਨਪਦ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਸੰਘ (ਕੁਲੀਨਤਾ) ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣ ਕਿਲਾ (ਮਹਾਭਾਰਤ ਦਾ ਇੰਦਰਪ੍ਰਸਥ) ਵਿਖੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਕਾਲੇ ਪੇਲਿਸ਼ਡ ਮਾਲ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼, ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਸੜੀਆਂ-ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰ, ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਰਿੰਗ-ਖੂਹ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸੀਲਿੰਗ, ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਰਿੰਗਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

10. ਪੰਚਾਲਾ ਮਹਾਜਨਪਦ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮਹਾਜਨਪਦ ਵਿੱਚ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰੇਹਿਲਖੰਡ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਦੁਆਬ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦੁਆਰਾ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ: ਉੱਤਰੀ ਪੰਚਾਲਾ ਜਿਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਹਿਛੱਤਰਾ (ਅਜੋਕੇ ਬਰੇਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਰਾਮਨਗਰ) ਵਿਖੇ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪੰਚਾਲਾ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕੰਪਿਲਿਆ (ਫਾਰੂਖਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕੰਪਿਲ) ਵਿੱਚ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਚਾਲ ਇੱਕ ਕੁਲੀਨ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਸਤੀਨਾਪੁਰਾ

ਵਿਖੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਖੁਦਾਈ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਬਲੈਕ ਪੋਲਿਸ਼ਡ ਵੇਅਰ ਪੜਾਅ (ਲਗਭਗ 600-200 ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਦੇ ਸੜੀਆਂ-ਇੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣਤਰਾਂ ਅਤੇ ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਰਿੰਗ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

11. ਮਤਸਿਆ ਮਹਾਜਨਪਦ ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਜੈਪੁਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਅਲਵਰ ਅਤੇ ਭਰਤਪੁਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰਾਟਨਗਰ ਜਾਂ ਬੈਰਾਤ ਇਸ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ।

12. ਯੂਨਾਨੀ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰਸੇਨਾ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੋਰਸਨੇਈ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਮੇਥੋਰਾ' (ਮਥੁਰਾ) ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਯਮੁਨਾ ਨਦੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੁਰਸੈਨ ਦਾ ਰਾਜ ਯਦੂ ਜਾਂ ਯਾਦਵ ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਰਾਸ-ਰੋਡਾਂ 'ਤੇ ਇਸਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਮਥੁਰਾ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਾਲਵਾ ਗਲਿਆਰੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਸੀ।

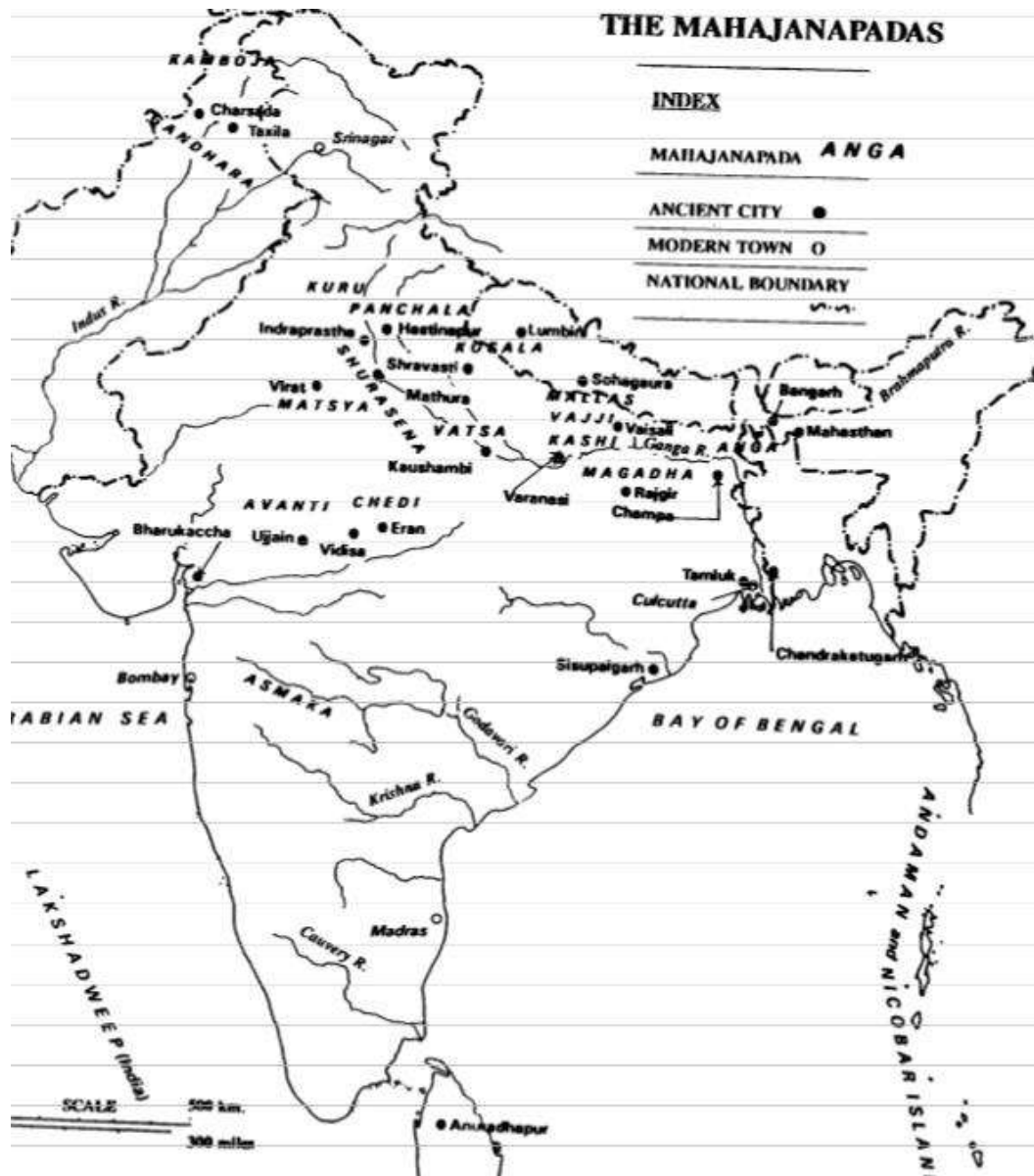
13. ਅਸਕਾ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸ਼ਮਾਕਾ/ਅਸ਼ਵਾਕਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੋਟਾਨਾ ਜਾਂ ਪੋਟਾਲੀ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪਾਟਨ) ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ। ਅਸਕਾ ਜਾਤਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੋਟਾਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਸ਼ੀ ਮਹਾਜਨਪਦ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਅਸਕਾ ਮਹਾਜਨਪਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

14. ਅਵੰਤੀ ਮਹਾਜਨਪਦ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਜਨਪਦ ਨੂੰ ਵਿੰਧਿਆਨ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ: ਉੱਤਰੀ ਅਵੰਤੀ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉਜੈਨ ਨਾਲ, ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਵੰਤੀ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਹਿਸ਼ਾਮਤੀ (ਆਧੁਨਿਕ ਮਹੇਸ਼ਵਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਨਾਲ। ਟਰਾਂਸ-ਰਿਜਨਲ ਰੂਟ, ਉੱਤਰਾਪਠਾ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਉਜੈਨ ਨੂੰ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਥੁਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਉਜੈਨ ਵਿਖੇ, ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਵਪਾਰਕ ਰਸਤਾ ਦੇ ਰੂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜਾ ਰਸਤਾ ਪੱਛਮੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ।

15. ਗੰਧਾਰ ਮਹਾਜਨਪਦ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਘਾਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਖੁਦਾਈ ਨੇ ਇੱਥੇ ਭੀਰ ਟਿੱਲੇ, ਸਿਰਕਪ ਅਤੇ ਸਿਰਸੁਖ ਵਿਖੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭੀਰ ਟਿੱਲੇ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜੋ ਲਗਭਗ 600/500 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ 200 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਕਾਲੇ ਪੋਲਿਸ਼ਡ ਮਾਲ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼, ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਪੰਚ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਬਾਰ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ।

16. ਕੰਬੋਜ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸ ਮਹਾਜਨਪਦ ਨੂੰ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ,

ਪਰ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਕੁਲੀਨ ਰਾਜ (ਗਣ-ਸੰਘ) ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹਨ।

The Mahajanapadas⁹

4.3 ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸਭਾਅ (Nature of the State Polity)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਸੋਲਾਂ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਰਾਜਤੰਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਕੁਲੀਨਸ਼ਾਹੀ (ਗਣ-ਸੰਘ) ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਉਭਾਰ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੇ ਫੌਜ ਅਤੇ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ

⁹ D.N. Jha, *Ancient India: In Historical Outline*, New Delhi: Manohar Publications, 1998, p,84.

ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਰੋਤ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਏ, ਜੋ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਦੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸਨ। ਇੱਕ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਆਬਾਦੀ (ਪ੍ਰਜਾ) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਰਾਜੇ ਭਾਗਾ (ਉਤਪਾਦ ਦੇ ਹਿੱਸੇ) ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਉਪਜ ਦਾ 1/6ਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪਜ ਦਾ ਬਾਲੀ (ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਤੋਹਫ਼ਾ) ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਾ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ, ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਰਾਜੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਰਾਜੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਲਾਮਬੰਦੀ, ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਸੰਗਠਨ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਦੇ ਨਿਯਮਤਕਰਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਉਸਨੂੰ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨ੍ਰਿਪਤਿ, ਨਰੇਸ਼ਵਰ, ਨਰਿੰਦਰ, ਨਾਰਧਿਪ, ਆਦਿ। ਇਹ ਖ਼ਿਤਾਬ ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਜਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ (ਨਾਰਾ) ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਣਿਨੀ (ਲਗਭਗ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਦੇ ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਈ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਲਈ ਸਮੀਕਰਨ, ਅਰਥਾਤ, 'ਭੂਪਤੀ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਮੀਕਰਨ, ਭੂਪਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਧਰਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ' ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ, ਰਾਜੇ ਨੇ ਲੋਕਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਵੈਦਿਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਰਾਜਸੂਯ, ਵਾਜਪੇਯ ਅਤੇ ਅਸਵਮੇਯ ਵਰਗੇ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜ ਚਾਰ-ਗੁਣਾ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਲੜੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ। ਰਣਬੀਰ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ 'ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੱਕ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ'।¹⁰

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਨੀਤੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ, ਪੁਰਾਤਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੇਨਾ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਜ਼ਾਲਮ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਿਥੂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰਾਜਾ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਇੱਕ ਦਾਤ ਵਜੋਂ ਸੰਕਲਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਪਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ (ਦੀਘਾ ਨਿਕਾਇਆ ਵਿੱਚ 'ਅਗੰਨਾ ਸੁੱਤਾ') ਨੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਰਜਾ (ਪ੍ਰਜਾ) ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ 'ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ' ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਝੋਨੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਰਾਜਾ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਰਾਜੇ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝੋਨੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਝੋਨੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ

¹⁰ Ranabir Chakravarti, (2016). *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*. New Delhi: Primus Books, p. 88.

ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਰਾਜ-ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਟੈਕਸ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ।¹¹

ਗਣ-ਸੰਘ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਗਣ-ਸੰਘ ਰਾਜਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗਾਂ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਣ ਜਾਂ ਸੰਘ ਲਈ 'ਗਣਤੰਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਗੁੰਮਰਾਹਕੁੰਨ ਹੈ। ਗਣ ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ 64 ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ, ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿੱਚ 9 ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗਣ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਗਣ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਗਣਨਾ ਕਰਨਾ' ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ 'ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਕਲੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ'। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗਣ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਬੀਲੇ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜ ਸੀਮਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪੇਸਟੋਰਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਛਾਪੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਆਰ.ਐਸ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਵੈਦਿਕ ਗਣ ਪੂਰੇ ਕਬੀਲੇ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਇੱਕ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਗਠਨ ਸੀ।' ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਗਣ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੱਕ, ਸਮੀਕਰਨ ਗਣ ਦਾ ਅਗੇਤਰ ਸੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਗਣ-ਸੰਘ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਣਰਾਜ ਜਾਂ ਕੁਲੀਨਤਾ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਗਣ-ਸੰਘਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਣ-ਸੰਘਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਪੂਰਬੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਿੰਧੂ ਬੇਸਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਗਣ-ਸੰਘਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਮਗਧ, ਵਤਸ, ਕੋਸ਼ਲਾ, ਆਦਿ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਗਣ-ਸੰਘਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮੁੱਚਾ ਮਹਾਜਨਪਦ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਅਸੈਂਬਲੀ ਬਣਾਈ, ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਸ਼ਾਕਯਾਂ ਅਤੇ ਲਿੱਛਵੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਜਾ, ਉਪਰਾਜ (ਉਪ-ਰਾਜਾ), ਸੈਨਾਪਤੀ (ਫੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ), ਅਤੇ ਭੰਡਾਰਿਕਾ (ਖਜ਼ਾਨਚੀ) ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਗਣ-ਸੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਲਿੱਛਵੀਆਂ ਦੇ 7707 ਰਾਜੇ ਸਨ। ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਉਲਟ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਹੀ ਫੌਜ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ, ਇੱਕ ਗਣ-ਸੰਘ ਵਿੱਚ, ਹਰੇਕ ਰਾਜਾ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਫੌਜ, ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਸੀਲੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਮਾਲੀਆ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਸੀ। ਪਰ, ਗਣ-ਸੰਘਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਰੋਤ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਗਣ-ਸੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਭੂਮੀ-ਮਾਲਕ

¹¹ R. S. Sharma, (2009). *Aspects of Political Ideas and Institutions in Ancient India*. New Delhi: Munshiram Manoharlal, pp. 119-132.

ਖੱਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਦਾਸਾ-ਕਰਮਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਨਾ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਗਣ-ਸੰਘਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮੂਹ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੰਗਾ-ਸੰਘ ਸਨ: ਕਪਿਲਵਸਤੂ ਦੇ ਸ਼ਾਕਯ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਲੀਚਾਛਵੀ, ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ ਦੇ ਮੱਲ, ਅਲਕੱਪਾ ਦੇ ਬੁਲਿਸ, ਕੇਸਾਪੁੱਤ ਦੇ ਕਲਾਮਾ ਅਤੇ ਪਿਪਲੀਵਾਨ ਦੇ ਮੋਰੀਆ।

4.4.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਜਨਪਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

2. ਗਣ-ਸੰਘ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?

3. ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਭੂਪਤੀ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ? ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ?

4. ਗੰਧਾਰ ਮਹਾਜਨਪਦ ਕਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਸੀ?

5. ਅਵੰਤੀ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਸਨ?

4.4 ਮਗਧ ਰਾਜ ਦਾ ਉਭਾਰ (Emergence of the Magadha Kingdom)

ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਮਹਾਜਨਪਦ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਟਕਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਚਾਰ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਮਗਧ, ਕੋਸ਼ਲਾ, ਵਤਸ ਅਤੇ ਅਵੰਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਸ਼ੀ ਮਹਾਜਨਪਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਿੱਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ਲਾ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰਯੰਕਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਮਗਧ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੱਧ-ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ-ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ। ਹਰਯੰਕਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਸਕ ਬਿੰਬੀਸਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੇਣੀਕਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸਰੇਨਿਕਾ' ਨਾਮ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਲੀਏ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਸਥਾਈ ਫੌਜ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੇ ਮਗਧ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਂਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਾਜਗਾਹ ਜਾਂ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਸੀ। ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਇੱਕ ਮਾਹਰ ਡਿਪਲੋਮੈਟ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਕਈ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੇ ਕੋਸ਼ਲਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਆਹ ਗੱਠਜੋੜ ਬਣਾਇਆ, ਜਦੋਂ ਕੋਸ਼ਲ ਰਾਜੇ ਮਹਾਕੋਸਲ ਦੀ ਇੱਕ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਗਧ ਦੇ ਰਾਜੇ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਿੰਬੀਸਾਰਾ ਨੂੰ ਦਾਜ ਵਿੱਚ

ਕਾਸ਼ੀ ਪਿੰਡ ਮਿਲਿਆ। ਕੇਸਲਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬਿਮਬਸਰਾ ਨੇ ਵਿਦੇਹਾਂ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ। ਉਸਨੇ ਗੰਧਾਰ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਘਰ ਨਾਲ ਕੂਟਨੀਤਕ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ ਰੱਖੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਤਾਵਾਸ ਭੇਜਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਵੰਤੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਦਯੋਤ ਪੀਲੀਆ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਸੀ ਤਾਂ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਡਾਕਟਰ ਜੀਵਾਕ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਗ ਮਹਾਜਨਪਦ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮਦੱਤ ਹੈ, ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਬਿੰਬਿਸਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਕੇਸਲ ਮਹਾਜਨਪਦ ਵਿੱਚ ਦਰਜ, ਰਾਜਾ ਮਹਾਕੇਸਲ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਸੇਨਜੀਤ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਕਪਿਲਵਸਤੂ ਦੇ ਸ਼ਾਕਯਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬ੍ਰਹਮਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੁੱਧ/ਬੋਧੀ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਵਤਸ ਰਾਜ ਰਾਜਾ ਉਦਯਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਤਾਨਿਕਾ ਪਰੰਤਪ ਤੋਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਵਾਸੁਲਦੱਤ ਜਾਂ ਵਾਸਵਦੱਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਅਵੰਤੀ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਦਯੋਤ ਮਹਾਸੇਨ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਦਯੋਤ ਮਹਾਸੇਨਾ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਮਝਿਮਾ ਨਿਕਾਇਆ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜਾਤਸਤਰੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਯੋਤ ਮਹਾਸੇਨਾ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਜਾਤਸਤਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਬਿੰਬੀਸਾਰਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਗਧ ਦੀ ਗੱਦੀ ਹਥਿਆਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਬਾਅਦ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਾਣੀ ਕੇਸਲਦੇਵੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸੇਨਜੀਤ ਨੇ ਮਗਧ ਤੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੇਨਜੀਤ ਅਤੇ ਅਜਾਤਸਤਰੂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਖਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸੇਨਜੀਤ ਦੀ ਧੀ ਵਜੀਰਾ ਦੇ ਅਜਾਤਸਤਰੂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦਾਜ ਵਿਚ ਮਗਧ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪ੍ਰਸੇਨਜੀਤ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਦਾਲਤੀ ਤਖਤਾਪਲਟ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਦੁਖਦਾਈ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਅਜਾਤਸਤਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ ਵਸਾਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਲਿੱਛਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਕ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਵਿਲੱਖਣ ਹਥਿਆਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ (ਮਹਾਸਿਲਕਾਂਤਗ) ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਕੈਟਾਪਲਟ (ਮਹਾਸ਼ੀਲਕਾਂਤਗ) ਅਤੇ ਇੱਕ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਗਦਾ (ਰਹਾਮੁਸਲਾ) ਨਾਲ ਲਿੱਛਵਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ। ਅਜਾਤਸਤਰੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਦੈਇਨ ਜਾਂ ਉਦੈਭੱਛਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਗਧ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਸੁਮਪੁਰਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਗੰਗਾ, ਸੇਨ ਅਤੇ ਘਾਘਰਾ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰਾਜਾ ਪਾਲਕਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਦਯੋਤ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਵੰਤੀ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਪਾਲਕਾ ਨੇ ਵਤਸ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਗਧ ਅਤੇ ਅਵੰਤੀ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਉੱਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਧਾ ਟਕਰਾਅ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੰਬੇ

ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ੈਸ਼ੂਨਾਗਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਬੋਧੀ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਗਧ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਰਯੰਕਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਗਧ ਰਾਜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਸਕ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਆਮਤਿਆ (ਇੱਕ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ਼ੈਸ਼ੂਨਾਗ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਨੇ ਹਰਯੰਕਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਵੰਤੀ ਮਹਾਜਨਪਦ ਨੂੰ ਮਗਧ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਤਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ੈਸ਼ੂਨਾਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ, ਕੋਸ਼ਲਾ ਮਹਾਜਨਪਦ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਮਗਧ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਤੋਂ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਾਲਸੇਕਾ ਜਾਂ ਕਾਕਵਰਨ (ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ, ਕਾਲਾ ਅਸ਼ੋਕ ਜਾਂ ਕਾਂ ਦਾ ਰੰਗ)। ਮਗਧ ਵਿੱਚ, ਕਾਲਸੇਕਾ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਘਟਨਾ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਿਖੇ ਦੂਜੀ ਬੋਧੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਸੀ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਤੋਂ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਸ਼ੂਨਾਗ ਦੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਨੰਦਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਆਇਆ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪਹਿਲਾ ਨੰਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਮਹਾਪਦਮ ਨੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਗਰਸੇਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਪਦਮ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਸੂਦਰ ਔਰਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਪਰਿਸ਼ਠਪਰਵਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਨਾਈ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਮ, ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਰੀਟਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਹਾਪਦਮ ਦਾ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਨਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੁੱਖ ਰਾਣੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਗਧ ਦੀ ਗੱਦੀ ਹੜੱਪ ਲਈ। ਖਾਰਵੇਲਾ (ਲਗਭਗ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਦੇ ਹਥੀਗੁੰਫਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੰਦਾ ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਲਿੰਗ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਲਿੰਗ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਾਸਤਾਂ ਸਮੇਤ ਜੀਨਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਲਿੰਗ ਨੰਦਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਮਗਧ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਮਗਧ ਦੇ ਧਨਾ ਨੰਦਾ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਸੋਡੋਨੀਆ ਦੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਧਨਾ ਨੰਦਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਯੂਨਾਨੀ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗ੍ਰਾਮਸ ਜਾਂ ਜੈਂਡਰਾਮੇਸ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਐਂਗਰਸੈਨਿਆ (ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਦਾ ਇੱਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਲੀਬੋਥਰਾ (ਭਾਵ, ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕ) ਤੋਂ ਪੂਰਬੀ ਪ੍ਰਾਸੀ (ਭਾਵ, ਪ੍ਰਾਚਿਆ ਅਰਥਾਤ ਪੂਰਬੀ ਲੋਕ) ਅਤੇ ਗੰਗਾਰੀਡੇ (ਭਾਵ, ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕ) ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕ ਕਰੀਟਸ ਨੇ ਧਨਾ ਨੰਦਾ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 20,000 ਘੋੜ-ਸਵਾਰ, 200,000 ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ, 2,000 ਰੱਥ ਅਤੇ 3,000 ਯੁੱਧ-ਹਾਥੀ ਸਨ। ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਡਾਇਓਡੋਰਸ ਅਤੇ ਪਲੂਟਾਰਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਗਧ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 4,000 ਅਤੇ 6,000 ਸੀ। ਨੰਦਾ ਸੈਨਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਨੰਦਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨੰਦਾ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਸੋਡੋਨੀਅਨ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ।

4.5 ਮਗਧ ਰਾਜ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ (Reasons of the Rise of the Magadha Kingdom)

ਮਗਧ ਰਾਜ ਨੰਦਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ-ਯਮੁਨਾ ਦੁਆਬ, ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ, ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੀ ਲਗਭਗ ਪੂਰੀ ਧਰਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਨੰਦਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਂਹਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਹਰਯੰਕਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਸ਼ੂਨਾਗਸ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮਗਧ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਣਨੀਤਕ ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਗੈਰ-ਰਵਾਇਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਗਧ ਦੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਭਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਰਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਕ: ਮਗਧ ਮਹਾਜਨਪਦ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਸਭ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰਯੰਕਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਬਿੰਬੀਸਾਰਾ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਉਸਨੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੜਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਕੋਸ਼ਲਾ ਮਹਾਜਨਪਦ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਲਿੱਛਾਵੀ ਕਬੀਲੇ, ਅਤੇ ਮਦਰਾ ਮਹਾਜਨਪਦ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਅੰਗ ਮਹਾਜਨਪਦ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਾਤਸਤਰੂ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕੁਸ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਕੋਸ਼ਲ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜਾਤਸਤਰੂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਉਦੈਨ ਨੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਰਾਜਗ੍ਰਿਹ ਤੋਂ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਸ਼ੂਨਾਗ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਜਿਸਨੇ ਹਰਯੰਕਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ, ਅਵੰਤੀ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ੈਸ਼ੂਨਾਗਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਨੰਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਲਿੰਗਾ (ਮੌਜੂਦਾ ਓਡੀਸ਼ਾ) ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ਲੋਹੇ ਦੇ ਧਾਤ: ਡੀ. ਡੀ. ਕੋਸਾਂਬੀ ਅਤੇ ਆਰ. ਐੱਸ. ਸ਼ਰਮਾ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਹ ਧਾਤੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਗਧ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੇ ਮਗਧ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ¹², ਮਗਧ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਹੇ ਉੱਤੇ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਪੁਰਾਤੱਤਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਬੂਤ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਲੋਹੇ ਦੇ ਧਾਤ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਦੱਖਣੀ ਬਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਤੱਕ ਮਗਧ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਮਗਧ ਨੇ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਪਠਾਰ ਦੇ ਖਣਿਜ ਸਰੋਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਮਗਧ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਾਰ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।

¹² Upinder Singh, (2009). *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*. Delhi: Pearson-Longman, p. 273.

3. ਕੁਦਰਤੀ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ: ਮਗਧ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਰਣਨੀਤਕ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਕੰਧਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਗੰਗਾ, ਸੋਨ ਅਤੇ ਘਾਘਰਾ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਹਨਾਂ ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਈ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਲਦੁਰਗਾ (ਜਲ-ਕਿਲਾ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਜੋ ਮਗਧ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹੀ ਨਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਨੇ ਇੱਕ ਆਸਾਨ ਨਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਦਰਿਆਈ ਆਵਾਜਾਈ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਫੌਜਾਂ ਦੇਵਾਂ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਸੀ।

4. ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤ: ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਸੀ ਜੋ ਝੋਨੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਢੁਕਵੀਂ ਸੀ। ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਅਤੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਨਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਸਾਨ ਸਿੰਚਾਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਉੱਚ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਮਗਧ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਬੂਤ ਮਗਧ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਟਾਈਮਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਹਾਥੀ ਮਗਧ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਸਨ।

5. ਗੈਰ-ਆਰਥੋਡਾਕਸ ਸੋਸਾਇਟੀ: ਮਗਧ ਦਾ ਸਮਾਜ ਗੈਰ-ਆਰਥੋਡਾਕਸ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਨਵੇਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਮਗਧ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਰਗੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਧੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਗਧ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਮਗਧ ਮਹਾਜਨਪਦ ਉੱਤੇ ਕਈ ਗੈਰ-ਕਸ਼ਤਰੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਯੋਗ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਸਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮਗਧ ਵਿਚ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

4.5.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਮਗਧ ਮਹਾਜਨਪਦ ਕਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਸੀ?

2. ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਲਦੁਰਗਾ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ?

3. ਸ਼ੈਸ਼ੁਨਾਗਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤੀ?

4. ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜੈਂਡਰਾਮੇਸ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ?

5. ਮਗਧ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਸੀ?

4.6 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਨੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਰਾਜਾਂ (ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ) ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜਨਪਦ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਖੇਤਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਜਨਪਦਾਂ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ, ਤਦ ਮਹਾਜਨਪਦ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰਾਜਤੰਤਰੀ ਜਾਂ ਕੁਲੀਨਵਾਦੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਖੇਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ (ਸ਼ਹਿਰੀ, ਪੇਂਡੂ, ਕਬਾਇਲੀ, ਬਾਜ਼ਾਰ, ਨਿਰਮਾਣ ਕੇਂਦਰ, ਆਦਿ) ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਲੋਕ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਮਗਧ ਸਭ ਤੋਂ ਸਫਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ-ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।

4.2 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

H. C. Raychaudhuri, *Political History of Ancient India*, (commentary by B. N. Mukherjee) New Delhi: Oxford University Press, 2015.

Ranabir Chakravarti, *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, 2002, New Delhi: Penguin Books, 2002.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*. Delhi: Pearson-Longman, 2009.

R. S. Sharma, (2008), *India's Ancient Past*. New Delhi: Oxford University Press, 2008.

R. S. Sharma, *Aspects of Political Ideas and Institutions in Ancient India*, New Delhi: Munshiram Manoharlal, 2009.

4.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

4.8.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪ੍ਰਸਾਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
2. ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੋ।
3. ਗਣ-ਸੰਘਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?

4. ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਮਗਧ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।
5. ਰਾਜਤੰਤਰ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖਰੇ ਸਨ? ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

4.8.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ 'ਤੇ ਛੋਟੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ:

ੳ. ਬਿੰਬੀਸਾਰਾ , ਅ. ਅਜਾਤਸਤੁ

2. 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਬੀ.ਸੀ. ਵਿੱਚ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਲਿਖੋ।
3. ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ ਜੋ 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਉਭਰੇ ਸਨ।
4. ਗਣ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?
5. ਮਗਧ ਮਹਾਜਨਪਦ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ।

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੈਸਟਰ I

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸੀ. 1200 ਈ

ਯੂਨਿਟ 5: ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ: ਵਿਸਥਾਰ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਸਮਾਜ

ਸੰਰਚਨਾ

5.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

5.1 ਭੂਮਿਕਾ

5.2 ਮਗਧ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਅਧੀਨ

5.3 ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ

5.4 ਮੌਰਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ

5.4.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

5.5 ਮੌਰਿਆ ਸਮਾਜ

5.6 ਮੌਰਿਆ ਆਰਥਿਕਤਾ

5.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

5.7 ਸੰਖੇਪ

5.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

5.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

5.9.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

5.9.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

5.10 ਅੰਤਿਕਾ

5.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।
- ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਮੌਰਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰੋਗੇ।
- ਮੌਰਿਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।

5.1 ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਮਗਧ ਦੇ ਨੰਦਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੌਰਿਆ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਮੌਰਿਆ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਲਗਭਗ 324 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਜਾਂ 321 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਰਿਆ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਲਗਭਗ 137 ਸਾਲ ਤੱਕ ਚੱਲਿਆ। ਪੁਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੇਕਰ ਮੌਰਿਆ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 137 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੌਰਿਆ ਰਾਜ 140 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਤਮ ਮਿਆਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਮੌਰਿਆ ਅਥਾਰਟੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਬਿੰਦੂ ਲਗਭਗ 185 ਜਾਂ 187 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ, ਮੌਰਿਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੌਰਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੂੰ ਮੂਰਾ ਨਾਂ ਦੀ ਔਰਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਨੰਦਾ ਰਾਜੇ ਦੀ ਗੁਲਾਮ (ਜਾਂ ਪਤਨੀ) ਸੀ। ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ, ਮੌਰਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖੱਤਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਮਹਾਵੰਸ਼ਾ, ਚੋਥੀ-ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾਈ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਜੋ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੂੰ ਪਿਪਲੀਵਾਨ ਦੇ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੂੰ ਮੌਰਿਆ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਮੂਲ ਦਾ ਪਤਾ ਮੌਰਿਆ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨੇਪਾਲੀ ਤਰਾਈ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਿਪਲੀਵਾਨਾ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ, ਮੌਰਿਆ ਨਾ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨੀਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ (ਅਰਥਾਤ, ਸ਼ੂਦਰਾਂ)।

5.2 ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਗਧ (Magadha under the Mauryas)

ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ। ਕੋਟਿਲਯ ਨੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਟੈਕਸਲਾ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕੋਟਿਲਯ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਨੰਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨੰਦਾ ਜ਼ਾਲਮ ਸ਼ਾਸਕ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਟੈਕਸ ਲਗਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੋਟਿਲਯ ਨੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੀ ਨੰਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਆਖਰੀ ਨੰਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਧਨਾਨੰਦ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਚੰਦਰਗੁਪਤ 324 ਜਾਂ 321 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ।

ਜਦੋਂ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਸਿਕੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਉਸਦੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨੇ

ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੈਲਿਊਕਸ ਨਿਕੇਟਰ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੈਲਿਊਕਸ ਨਿਕੇਟਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਸਨੂੰ ਮੌਰੀਆ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਇਆ। ਲਗਭਗ 301 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ, ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਲਿਊਸੀਡ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਮੌਰੀਆ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਟਕਰਾਅ ਆਖਿਰਕਾਰ ਸੈਲਿਊਕਸ ਨਿਕੇਟਰ ਅਤੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੈਂਡਰੋਕੋਟਸ ਵਜੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਸੇਲੂਕਸ ਨਿਕਟਰ ਤੋਂ ਗੋਡਰੋਸੀਆ (ਬਲੂਚਿਸਤਾਨ), ਅਰਾਚੋਸੀਆ (ਮੌਜੂਦਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕੰਧਾਰ), ਅਤੇ ਪਰੋਪਨੀਸਾਦਾਈ (ਹਿੰਦੂਕਸ਼ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਖੇਤਰ) ਦਾ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ, ਮੌਰੀਆ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸੈਲਿਊਕਸ ਨਿਕੇਟਰ ਨੂੰ 500 ਜੰਗੀ ਹਾਥੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਪਾਰ-ਵਿੰਧਿਆਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰੁਦਰਦਮਨ-I (ਲਗਭਗ 150 ਈਸਵੀ) ਦੇ ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗਿਰਨਾਰ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਝੀਲ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਡੋਕਨ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜੈਨ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ, ਸ਼ਰਵਣ ਬੇਲਗੋਲਾ (ਕਰਨਾਟਕ ਵਿੱਚ) ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਜੈਨ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੀਏ, ਤਾਂ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਸ਼ਰਵਣ ਬੇਲਗੋਲਾ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਸੈਲਿਊਸੀਡ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਕੂਟਨੀਤਕ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ ਰੱਖੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਇੱਕ ਰਾਜਦੂਤ ਵਜੋਂ ਮੌਰੀਆ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਦੀ ਫੇਰੀ ਦੁਆਰਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਗਾਸਥੀਨੇਸ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਇੰਡੀਕਾ ਵਿੱਚ ਮੌਰੀਆ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ, ਮੂਲ ਲਿਖਤ ਗੁਆਚ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇੰਡੀਕਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਬਾਅਦ ਦੇ ਗ੍ਰੀਕੋ-ਰੋਮਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਚੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਲਗਭਗ 300 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਿਤਰੋਚੈਟਸ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਮਿਤ੍ਰਘਟਾ, ਭਾਵ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਜੀਵਿਕ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੀ ਮੌਤ 273 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਬੇਧੀ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਧਾਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ 99 ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਟਿਸਾ ਦੇ ਭਰਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਬੇਧੀ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸਦੇ ਇੱਕ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿੱਚ, ਅਸ਼ੋਕ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਰਾਜ

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕਾਰਨ 269 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ 232 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਮਪਿਯਾਹ ਪ੍ਰਿਯਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ, ਅਰਥਾਤ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ, ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਯਦਰਸ਼ੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਵਿਆਹ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਵਿਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਇੱਕ ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸਨ: ਪੁੱਤਰ ਮਹਿੰਦਰਾ ਅਤੇ ਧੀ ਸੰਘਮਿਤਰਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸੰਧੀਮਿਤਾ, ਤਿਸਾਰਖਿਤਾ, ਪਦਮਾਵਤੀ ਅਤੇ ਕਰੂਵਾਕੀ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਰਾਜਕਾਲ (ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ, 260 ਜਾਂ 261 ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਰਾਕ ਫਰਮਾਨ XIII ਵਿੱਚ ਕਲਿੰਗਾ (ਮੌਜੂਦਾ ਓਡੀਸ਼ਾ) ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਖੂਨ-ਖਰਾਬਾ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਧੰਮ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਲਈ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਤੀਜੀ ਬੋਧੀ ਸਭਾ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਬੋਧੀ ਮਿਸ਼ਨ ਭੇਜੇ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇੱਕ ਖੇਤਰ, ਜਿੱਥੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੋਧੀ ਮਿਸ਼ਨ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ, ਜਿੱਥੇ ਬੋਧੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਿੰਦਰਾ ਅਤੇ ਧੀ ਸੰਗਮਿੱਤਰਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਅਸ਼ੋਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਾਸਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕਾਊ ਸਮੱਗਰੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੱਥਰ (ਚਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ) 'ਤੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉੱਕਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਫ਼ਰਮਾਨ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਤਹਾਂ ਅਤੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਧਮਾਲੀਪੀ (ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧੰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਜੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਅਰਾਮੀ, ਅਤੇ ਚਾਰ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ: ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਅਰਾਮੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸੇਹਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਖੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮੀ। ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ (ਦੇਖੋ, ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ/ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਲਈ ਅੰਤਿਕਾ)।

ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੌਰਿਆ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪੋਤੇ ਦਸ਼ਰਥ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਗਾਰਜੁਨੀ-ਬਰਾਬਾਰਾ ਪਹਾੜੀਆਂ (ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ) ਤੋਂ ਇੱਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਮੌਰਿਆ ਸ਼ਾਸਕ ਬ੍ਰਿਹਦਰਥ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੌਰਿਆ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੌਰਾਨ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਫੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ, ਪੁਸ਼ਿਆਮਿੱਤਰ ਸੁੰਗਾ ਦੁਆਰਾ ਲਗਭਗ 185 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਜਾਂ 187 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਹਦਰਥ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ, ਮੌਰਿਆ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਗਧ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸੁੰਗਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ।

5.3 ਮੌਰੀਅਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ (Extent of the Mauryan Empire)

ਮੌਰਿਆ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਕਈ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਚੋਲ (ਕਾਵੇਰੀ ਡੈਲਟਾ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ), ਪਾਂਡਿਆ (ਤਾਮਰਾਪਰਨੀ-ਵੈਂਗਈ ਡੈਲਟਾ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ), ਸਤਿਆਪੁਤਰ (ਸਤਿਆਪੁਤਰ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ), ਕੇਰਲਪੁਤਰ (ਚੇਰਾ ਦੇਸ਼) ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਕੇਰਲਾ ਅਤੇ ਤਾਮਰਪਰਨੀ (ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ) ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਅਤੇ

ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ, ਕਈ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਕਾਲੀ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜ ਸਨ: ਐਂਟੀਯੋਕਾ (ਸੀਰੀਆ ਦਾ ਐਂਟੀਓਕਸ ਥੀਓਸ), ਤੁਰਮਾਯਾ (ਮਿਸਰ ਦਾ ਟਾਲੇਮੀ ਫਿਲਾਡੇਲਫੇਸ), ਐਂਟੀਕਿਨੀ (ਮੈਸੋਡੋਨੀਆ ਦਾ ਐਂਟੀਗੋਨਸ ਗੋਨਾਟਸ), ਮਾਕਾ (ਸਾਈਰੀਨ ਦਾ ਮੇਗਸ) ਅਤੇ ਅਲੀਕਸੁੰਦਰਾ (ਐਪੀਰਸ ਦਾ ਸਿਕੰਦਰ)। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਵਾਂਗ, ਇਹਨਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ ਰੱਖੇ। ਮੌਰੀਆ ਕਾਲਪਨਿਕਾਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਵਿਦਵਾਨ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਲਮਘਨ ਅਤੇ ਕੰਧਾਰ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਮਹਾਸਥਾਨਗੜ੍ਹ (ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼), ਜੰਗਦਾ ਅਤੇ ਧੌਲੀ (ਉੜੀਸਾ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭੂਮੀ ਖੇਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ਗੜ੍ਹੀ, ਮਾਨਸੇਹਰਾ ਅਤੇ ਟੈਕਸਲਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਮਰਾਵਤੀ (ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਮਾਸਕੀ, ਬ੍ਰਹਮਗਿਰੀ, ਅਤੇ ਸਿੰਦਾਪੁਰਾ (ਕਰਨਾਟਕ) ਤੱਕ। ਅਸ਼ੋਕ ਫ਼ਰਮਾਨ (edicts) ਸਾਂਚੀ, ਸਾਰਨਾਥ, ਰੁਮਿੰਦੇਈ, ਨਿਗਾਲੀ ਸਾਗਰ, ਲੋਰੀਆ-ਅਰਾਜ, ਲੋਰੀਆ-ਨੰਦਨਗੜ੍ਹ, ਅਤੇ ਬੈਰਾਤ ਵਰਗੇ ਬੋਧੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਲਹਾਣਾ ਦੀ ਰਾਜਤਰੰਗੀਨੀ (ਲਗਭਗ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.) ਅਨੁਸਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਰਾਜ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿੱਚ, ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਜੰਬੂਦਵੀਪਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾਮਕਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਮਗਧ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਗਧ ਹੋਰ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਚ ਅਥਾਰਟੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ ਸੀ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਟੈਕਸਲਾ, ਮਥੁਰਾ, ਕੋਸ਼ੰਬੀ, ਕਾਸ਼ੀ, ਸ਼ਰਵਸਤੀ, ਚੰਪਾ, ਸੁਕਤਿਮਤੀ, ਵਿਦਿਸ਼ਾ, ਉਜੈਨ, ਤੋਸਾਲੀ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ, ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰ। ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਮੌਰੀਆ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਖੇਤਰੀ ਵਪਾਰਕ ਰਸਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਉੱਤਰਾਪਠਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀਪੱਥ ਦੇਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਲ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਉਪਜਾਊ ਨਦੀ ਘਾਟੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ, ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ, ਜਿੱਥੇ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, ਮੌਰੀਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਰਾਜਸਥਾਨ, ਦੱਖਣ, ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਖੇਤਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਸਰੋਤ ਸਨ, ਵੀ ਮੌਰੀਆ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੂਹ ਆਬਾਦ ਸਨ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕ ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸਨ: ਯਵਨ (ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗੈਰ-ਆਵਾਸੀ), ਕੰਬੋਜ (ਹਜ਼ਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ), ਨਾਭਕ-ਨਭਪੰਕਤੀ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ), ਭੋਜਾ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਿਦਰਭ-ਨਾਗਪੁਰ ਖੇਤਰ), ਪਿਟਨੀਕਿਆਸ (ਸਥਾਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ), ਆਂਧਰਸ (ਮੌਜੂਦਾ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ) ਅਤੇ ਪੋਲਿੰਡਾਸ (ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਰਮਦਾ-ਵਿੰਧਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ)। ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੁਦਾਇਆਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਬੋਧੀ, ਅਜੀਵਿਕਾਸ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਅਤੇ ਨਿਰਗੰਠ (ਅਰਥਾਤ, ਜੈਨ) ਵੀ ਵਧੀਆਂ। ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਲਟ, ਜਿੱਥੇ ਅਸ਼ੋਕਨ ਫ਼ਰਮਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਨ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਮਾਨ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਅਰਾਮੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਹ ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

Empire of Ashoka¹³

¹³ A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co.,1954, p.109.

5.4 ਮੈਰੀਅਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ (The Mauryan Administration)

ਮੈਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਰੀਆ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੈਰੀਆ ਰਾਜਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਰੀਆ ਰਾਜਾ ਸਰਬੋਤਮ ਅਥਾਰਟੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਮੰਤ੍ਰੀ-ਪਰਿਸ਼ਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਕ ਐਡਿਕਟਸ ਵਿੱਚ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਜਾਂ ਉੱਚ-ਦਰਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਾਮੱਤ ਜਾਂ ਮਹਾਮਾਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮਹਾਂ ਪੁਜਾਰੀ (ਪੁਰੋਹਿਤ), ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ (ਸੇਨਾਪਤੀ), ਤਾਜ-ਰਾਜਕੁਮਾਰ (ਯੁਵਰਾਜਾ), ਅਤੇ ਕਈ ਸੁਪਰਡੈਂਟਾਂ (ਅਧਿਅਕਸ਼ਾਂ) ਨੇ ਮੈਰੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧੰਮ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਧੰਮਮਹਾਮੱਤਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਕੇਟਿਲਯ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ, ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਰੀਆ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਕਦ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਲਾਨਾ ਤਨਖਾਹ ਲਗਭਗ 48000 ਪਾਨਾ (ਜਾਂ ਪੰਚ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਕੇ) ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 750 ਪੈਨ ਸਾਲਾਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਸਾਨੂੰ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਤੀਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਇਹ ਕਮੇਟੀਆਂ i) ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ, ii) ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੇ ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ, iii) ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ, iv) ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ, v) ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਵਜ਼ਨ ਅਤੇ ਮਾਪਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ, ਅਤੇ vi) ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਣ ਵਾਲੇ ਮਾਲ ਉੱਤੇ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਮੈਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਉਜੈਨ (ਪੱਛਮੀ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਤਕਸ਼ਿਲਾ (ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਤਕਸ਼ਿਲਾ), ਤੇਸਾਲੀ (ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਧੌਲੀ), ਅਤੇ ਸੁਵਰਨਾਗਿਰੀ (ਕਰਨਾਟਕ) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੂਬੇ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ (ਕੁਮਾਰਾਂ ਜਾਂ ਆਰੀਆਪੁਤਰਾਂ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਵੀ ਮੈਰੀਆ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਟੈਕਸਲਾ ਅਤੇ ਉਜੈਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਣਬੀਰ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਨੇ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਮਾਨੇਮਦੇਸ਼ਾ (ਮੱਧ ਭਾਰਤ), ਗਿਰਨਾਰ (ਕਾਠੀਆਵਾਰਡ, ਗੁਜਰਾਤ) ਅਤੇ (ਵਕਸੂ) ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਭੂਮੀ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮੈਰੀਆ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੈਰ-ਭਾਰਤੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੇ

ਸਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਗਿਰਨਾਰ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਤੁਸ਼ਸਪਾ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਈਰਾਨੀ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

ਮਹਾਮੱਤ, ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ, ਰਾਜੂਕਾ, ਯੁਕਤਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸੂਬਾਈ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਫ਼ਰਮਾਨਾਂ ਤੋਂ, ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੌਰੀਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਮਹਰਤਾ (ਮੁੱਖ ਮਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਲੇਖਾ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ), ਅਤੇ ਸਨਿਧਾਤਾ (ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸਟੋਰਾਂ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ) ਦੇ ਉੱਚ-ਦਰਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟਾਂ (ਨਗਰਕਾ) ਸਥਾਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਗੋਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦੈਵਾਰਿਕਾ (ਮਹਿਲ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ), ਅੰਤਰਾਵਮਸ਼ਿਕਾ (ਮਹਿਲ ਦੇ ਗਾਰਡਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ), ਅਤੇ ਅਧਿਆਕਸ਼ (ਵਿਭਾਗੀ ਮੁਖੀ) ਵਰਗੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ, ਅਧਿਆਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ-ਦਰਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਅਸ਼ੋਕਨ ਫ਼ਰਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਮੱਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਮੱਤਾਂ ਨੇ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰਾਂ, ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕੋਠੜੀਆਂ, ਚਰਾਗਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਧੰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰਾਜੂਕਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਟੈਕਸ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਮਾਲ ਨਿਪਟਾਰਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਪੇਂਡੂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਯੁਕਤ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਯੁਕਤਾਂ, ਰਾਜੂਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੁਆਰਾ ਹੁਕਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧੰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਦੌਰੇ ਕਰਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਖੁਦ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੌਰੇ (ਧੰਮ-ਯਾਤਰਾਂ) ਕੀਤੇ ਸਨ।

ਮੌਰੀਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਜਾਂ ਜਾਸੂਸਾਂ (ਪਟੀਵੇਦਕਸ ਅਤੇ ਪੁਲੀਸਾਨੀ) ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੈਟਵਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ, ਜੋ ਜਨਤਕ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਲਾਘਮਨ ਵਿਖੇ ਅਰਾਮੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਫ਼ਰਮਾਨ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੂਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਵਰਗੇ ਫ਼ਰਮਾਨ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੂਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੌਰੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਫੌਜ ਸੀ। ਮੇਗਾਸਥੀਨੇਸ ਸਾਨੂੰ ਛੇ ਬੋਰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਰੇਕ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪੈਦਲ ਸੈਨਾ, ਘੋੜਸਵਾਰ, ਰੱਥ, ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ੇ-ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਚਾਰ ਸੁਪਰਡੈਂਟਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੈਦਲ (ਪਤਿਆਧਿਅਕਸ਼), ਘੋੜਸਵਾਰ (ਅਸ਼ਵਧਿਅਕਸ਼), ਰਥ (ਰਥਾਧਿਕਸ਼) ਅਤੇ ਹਾਥੀ (ਹਸਤਿਆਕਸ਼) ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਧਰਮਸਥਿਆ (ਨਿੱਜੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ) ਅਤੇ ਕਾਂਤਕਸ਼ੇਧਨ (ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ) ਮੌਰੀਆ

ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮਸਥਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੁਰਮਾਂ ਲਈ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਮਾਮੂਲੀ ਜੁਰਮਾਨੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਤੱਕ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

5.4.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1. ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤੀ?

2. ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਿਸਨੇ ਲਿਖਿਆ?

3. ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ ਜੋ ਸੈਲਿਊਕਸ ਨਿਕੇਟਰ ਨੇ ਮੌਰਿਆ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਸਨ?

4. ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ, ਦੇਵਨਾਮਪ੍ਰਿਯਾਹ ਪ੍ਰਿਯਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ?

5. ਸਮਹਰਤਾ ਕੌਣ ਸੀ?

5.5 ਮੌਰਿਅਨ ਸਮਾਜ (Mauryan Society)

ਮੌਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਚਾਰ-ਗੁਣਾ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਲੜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ ਇਸ ਲੜੀ ਨੂੰ ਧਰਮਸੂਤਰਾਂ (ਲਗਭਗ 500-200 ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਨਿਯਮਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸਮੂਹਾਂ ਜਾਂ ਵਰਗਾਂ, ਅਰਥਾਤ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਕਿਸਾਨ, ਸਿਪਾਹੀ, ਚਰਵਾਹੇ, ਕਾਰੀਗਰ, ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਅਤੇ ਕੈਂਸਲਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰੋਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਰੈਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਸ਼ੂਮਣ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਬੋਧੀ, ਜੈਨ, ਅਜੀਵਿਕਸ, ਆਦਿ) ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਮੂਹ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਜਾਂ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ, ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੇਗਾਸਥੀਨੇਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ/ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਵਜੋਂ ਉਤਪਾਦ ਦਾ 1/4 ਹਿੱਸਾ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ (ਜਨਪਦਨਿਵੇਸਾ) ਵਸਾਉਣ ਅਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਕੇ ਉਜਾੜ ਪਿੰਡਾਂ (ਸੁਨਿਆਨਿਵੇਸਾ) ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਸੰਕਲਪਾਂ, ਜਨਪਦਨਿਵੇਸਾ ਅਤੇ ਸੁਨਿਆਨਿਵੇਸਾ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੰਗਲਾਂ ਜਾਂ ਉਜਾੜ ਭੂਮੀ ਦੇ ਬਸਤੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਜਾੜ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਸੂਦਰ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਨਵੀਂ

ਸਥਾਪਿਤ ਜਾਂ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕੀਤੇ ਖੇਤ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਸਕ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਤਾਜ ਭੂਮੀ (ਅਰਥਾਤ, ਸੀਤਾ), ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ, ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਦਾਸ-ਕਰਮਕਾਰ (ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਤਾਜ ਭੂਮੀ ਦਾ ਸੁਪਰਡੈਂਟ (ਸੀਤਾਧਿਕਸ਼) ਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਤੀਜਾ ਵਰਗ ਚਰਵਾਹਿਆਂ ਜਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਖਾਨਾਬਦੇਸ਼ ਸਮੂਹ ਵਜੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਜੰਗਲੀ ਸਰੋਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੱਕੜ, ਹਾਥੀ, ਦਵਾਈਆਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੱਕੜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਇੱਕ ਕੀਮਤੀ ਉਤਪਾਦ ਸੀ। ਕੋਟਿਲਯਾ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਟੈਕਸ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਦੀ ਵੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੌਰੀਆ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਜੰਗਲੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਟੁਕੜੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਚੌਥੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਯੂਨਾਨੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੌਰੀਆ ਰਾਜ ਨੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਤੋਂ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਾਰੀਗਰ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਪੇਸ਼ੇ ਜਾਂ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਲਡਾਂ (ਸ਼੍ਰੇਣੀ) ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੁਦ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਅਗਲੀ ਜਮਾਤ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਜਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਮੂਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਨਕਦ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਰਾਖੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਭਰਨ ਤੋਂ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਸਮੂਹ ਕੇਵਲ ਖੱਤਰੀ-ਵਰਣ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ, ਰੱਥ ਅਤੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਜਿਆਦਾਤਰ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਅਤੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਮੌਰੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਖੱਤਰੀ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਸੱਤਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਸਲਰ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜੋ ਮੌਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਮਹਾਮੱਤਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜੋ ਮੌਰੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਉਸਨੇ ਮੌਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਪੱਧਰੀਕਰਨ ਨਾਲ ਜਾਤੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਉਲਝਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਦੇ ਉਲਟ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਲੜੀ ਦੇ ਪਾਲਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲੜੀ ਵਿੱਚ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਘਟਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ

ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੋਟਿਲਯ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਨੇ ਮੌਰੀਆ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ; ਪਰ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਾਸ (ਦਾਸ) ਅਤੇ ਅਹਿਤਕਾਂ (ਕਰਜ਼ਦਾਰਾਂ) ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਚਲਣ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਮੌਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਔਰਤਾਂ ਘਰੇਲੂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ; ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੌਰੀਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਸੂਸ ਅਤੇ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਬੇਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕੋਟਿਲਯ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਟੈਕਸ ਵਸੂਲਣ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ।

5.6 ਮੌਰੀਅਨ ਆਰਥਿਕਤਾ (Mauryan Economy)

ਖੇਤੀ ਮੌਰੀਆ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੀ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ, ਲੋਹੇ ਦੇ ਸੰਦ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਲ, ਦਾਤਰੀ, ਕੁੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ, ਵਿਆਪਕ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਅਤਰੰਜੀਖੇੜਾ ਵਿਖੇ ਖੁਦਾਈ ਵਿਚ, ਮੌਰੀਆ-ਕਾਲ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੋਂ ਹਲ ਦੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਫਰੇਮ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਦਾਤਰੀਆਂ ਲੱਭੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰੂਮਿੰਦੇਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਇਕਮਾਤਰ ਮੌਰੀਆ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਹੈ ਜੋ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਲੁੰਬਿਨੀ-ਗਰਾਮ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੋਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਲੁੰਬਿਨੀ ਨੂੰ ਬਾਲੀ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਭਾਗਾ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦ ਦੇ 1/8ਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਤੱਕ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਮ ਜ਼ਮੀਨੀ ਟੈਕਸ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੜਾ, ਸੂਲਕਾ, ਵਿਸਤੀ ਅਤੇ ਪਰਾਣਿਆ ਵਰਗੇ ਟੈਕਸ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਰਾ ਨੇ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸਪਲਾਈ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਾਰਾ, ਲੱਕੜ, ਆਦਿ) ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰਨਾਯਾ ਨਾਮਕ ਟੈਕਸ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚ ਦਰ 'ਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਟੈਕਸ ਸੀ। ਵਿਸਤੀ ਇੱਕ ਟੈਕਸ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਮੌਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੈਇੱਛਤ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੂਲਕਾ ਇੱਕ ਟੋਲ ਟੈਕਸ ਸੀ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ, ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਯਾਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵਸੂਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦੁਆਰਾ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ, ਨਯਾਧਰਮਕਾਹੂ (ਲਗਭਗ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਬਿਹਾਰ, ਅੰਗਾ, ਮਗਧ, ਮਿਥਿਲਾ ਅਤੇ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਝੋਨੇ ਦੀ ਲੁਆਈ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕ ਈਰਾਟੋਸਥੀਨੇਸ (ਲਗਭਗ 230 ਈ., ਸਟ੍ਰਾਬੋ ਨੇ ਦਸਿਆ) ਮੌਸਮੀ ਫਸਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਣ, ਬਾਜਰਾ, ਤਿਲ, ਚੌਲ, ਕਣਕ, ਜੌਂ, ਦਾਲਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੰਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ

ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਗੁੜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨੀਲ (ਨੀਲਾ) ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਮੈਡੀਕਲ ਪੌਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫਲਾਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਗਾਸਥੀਨੇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਐਗਰੋਨੋਮੇਈ ਨਾਮਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਝੁੱਗੀਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ। ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਪਾਠ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਸਿੰਚਾਈ ਟੈਕਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਪਜ ਦੇ 1/5ਵੇਂ ਤੋਂ 1/3ਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਤੱਕ ਸੀ। ਉਸੇ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਿੰਚਾਈ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਾਈਡ੍ਰੋਲੋਜੀਕਲ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਝੀਲ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਸੂਬਾਈ ਗਵਰਨਰ ਪੁਸ਼ਯਗੁਪਤ ਦੁਆਰਾ ਗਿਰੀਨਗਰ (ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਗਿਰਨਾਰ) ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਇਸ ਝੀਲ ਨੂੰ ਸੂਬਾਈ ਗਵਰਨਰ, ਤੁਸ਼ਸ਼ਪਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ, ਪਾਣੀ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਹੱਥ ਨਾਲ ਖਿੱਚੀ-ਪਾਣੀ-ਬਾਲਟੀ ਅਤੇ ਅਰਘੱਟਾ (ਇੱਕ ਪਹੀਆ ਜਿਸ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੇ ਮੌਰਿਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਪਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ। ਵਪਾਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਕ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਅੰਤਰ-ਖੇਤਰੀ ਮਾਰਗ, ਉੱਤਰਾਪਾਠਾ ਅਤੇ ਦਕਸ਼ੀਨਾਪਾਠਾ ਜੋ ਪੂਰਵ-ਮੌਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਸਨ ਜਾਰੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਧੇ। ਉੱਤਰਪੱਥ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੂਰਬੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਤਾਮਰਲਿਪਟੀ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਹ ਟੈਕਸਲਾ, ਕੇਸ਼ੰਬੀ, ਸ਼ਰਾਵਸਤੀ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ, ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ, ਚੰਪਾ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰਪੱਥ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਲਿੰਗਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੇਸ਼ੰਬੀ ਤੋਂ, ਵਿਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਜੈਨ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਸੋਪਾਰਾ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਕਲਿੰਗਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਰਣਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੇ ਮੌਰਿਆ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ। ਮੌਰਿਆ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਧੀ ਅਤੇ ਸੱਤ ਕਸਬਿਆਂ (ਨਗਾਰਾ) ਦਾ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਅਸ਼ੋਕਨ ਫਰਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਟੈਕਸਲਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ), ਉਜੈਨ (ਮਾਲਵਾ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਕੇਸ਼ੰਬੀ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਤੇਸਾਲੀ, ਸਮਪਾ (ਕਲਿੰਗਾ), ਸੁਵਰਨਾਗਿਰੀ ਅਤੇ ਈਸੀਲਾ (ਕਰਨਾਟਕ)। ਐਫ.ਆਰ. ਅਲਚਿਨ¹⁴ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ, ਜਿਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 241 ਹੈਕਟੇਅਰ ਸੀ, ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪੂਰੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਰਾਜਗੀਰ, ਕੇਸ਼ੰਬੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਸ਼ਾ ਨੇ 181 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ 240 ਹੈਕਟੇਅਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਅਹਿਫ਼ਤਰ,

¹⁴ F. R. Allchin, (1995), 'Mauryan Architecture and Art,' in F.R. Allchin (ed.) *The Archaeology of Early Historic South Asia: The Emergence of Cities and State*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 207.

ਸ਼ਰਾਵਸਤੀ, ਤੇਸਾਲੀ (ਸਿਸੂਪਾਲਗੜ੍ਹ) ਅਤੇ ਮਹਾਸਥਾਨਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਸਬੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ 121 ਹੈਕਟੇਅਰ ਅਤੇ 180 ਹੈਕਟੇਅਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਜੈਨ, ਜੋਗੜਾ (ਸਮਾਪਾ) ਅਤੇ ਪੈਠਨ ਦਾ ਆਕਾਰ 61 ਹੈਕਟੇਅਰ ਅਤੇ 121 ਹੈਕਟੇਅਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ, ਕੰਪਾਰ, ਟੈਕਸਲਾ, ਅਤੇ ਧਨਯਕਟਕਾ (ਅਮਰਾਵਤੀ) ਨੇ 60 ਹੈਕਟੇਅਰ ਅਤੇ 31 ਹੈਕਟੇਅਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਕਸਬੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਵਪਾਰ, ਨਿਰਮਾਣ, ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ, ਖਣਨ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਮੌਰੀਆ ਰਾਜ ਦੇ ਪੱਕੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਖਾਣਾਂ ਅਤੇ ਖਣਿਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਖਾਣਾਂ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ (ਅਕਾਰਧਿਆਕਸ਼) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਲੂਣ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ (ਲਵਨਾਧਿਕਸ਼) ਨੇ ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲੂਣ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੌਰੀਆ ਰਾਜ ਦਾ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਉੱਤੇ ਪੱਕਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸੀ। ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ, ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ (ਨਵਧਿਕਸ਼) ਨੂੰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਡੀਟੇਰੀਅਨ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਮੌਰਿਆ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਧ ਰਹੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਸਤੂਆਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਕੰਬਲ, ਛਿੱਲ, ਸੋਨਾ, ਅਰਧ-ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ, ਮੋਤੀ, ਹੀਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਉੱਚ-ਦਰਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਵਣਜ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ (ਪੰਨਿਆਧਿਕਸ਼), ਮੰਡੀ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ, ਭਾਰ ਅਤੇ ਮਾਪਾਂ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ (ਪੈਟਾਵਧਿਅਕਸ਼) ਅਤੇ ਟੇਲ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ (ਸੁਲਕਾਧਿਕਸ਼) ਮੌਰੀਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਧਦੀ-ਫੁੱਲਦੀ ਮੰਡੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ, ਮੌਰੀਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਪੰਚ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਸਿੱਕੇ (ਪਨਾਸ, ਕਰਸ਼ਪਾਨ), ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਵੰਸ਼ਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੰਦਰਮਾ-ਤੇ-ਮਹਾਰਾਜ, ਰੁੱਖ-ਵਿੱਚ-ਰੇਲਿੰਗ, ਅਤੇ ਮੋਰ-ਆਨ-ਕਮਾਨ, ਮੌਰੀਆ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰੂਪਦਰਸ਼ਕ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ।

5.6.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1. ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਕੌਣ ਸੀ?

2. ਵਿਸਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ ?

3. ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਝੀਲ ਕਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਸੀ?

4. ਸੁਲਕਾਧਿਕਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?

5. ਪਰਾਣਯ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?

5.7 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਮੌਰੀਆ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ ਨੇ ਨੰਦਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਚਾਣਕਯ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮਗਧ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਲਗਭਗ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਕੂਟਨੀਤਕ ਸਬੰਧ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ। ਮੌਰੀਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰੀ ਹਸਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੌਰੀਆ ਰਾਜ ਨੇ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਅਪਣਾਏ ਸਨ। ਮੌਰੀਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੋਨੋਂ ਵਧੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਰੀਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਦੇਣ ਲਈ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ, ਜੰਗਲਾਂ, ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ ਅਤੇ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਤੋਂ ਸਰੋਤ ਜੁਟਾਏ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਚੱਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਸੌ ਅਤੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ।

5.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

F. R. Allchin, 'Mauryan Architecture and Art,' in F.R. Allchin (ed.) *The Archaeology of Early Historic South Asia: The Emergence of Cities and State*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, pp. 222-273.

Irfan Habib, and Vivekanand Jha, *Mauryan India*, New Delhi: Aligarh Historians Society and Tulika Books, 2011.

Ranabir Chakravarti, *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009.

D. N. Jha, *Ancient India in Historical Outline*, New Delhi: Manohar, 2009.

R. S. Sharma, *India's Ancient Past*, New Delhi: Oxford University Press, 2008.

5.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

5.8.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
3. ਮੌਰੀਆ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਮੌਰੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੋ।

5. ਮੈਰੀਆ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।

5.8.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਮੈਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਸਰੋਤ ਦੱਸੋ।
2. ਕਲਿੰਗਾ ਯੁੱਧ ਕਦੋਂ ਲੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ? ਇਸਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਦੱਸੋ।
3. ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਧੰਮ ਕੀ ਸੀ?
4. ਅਸ਼ੋਕ ਦੁਆਰਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਕੁਝ ਕਦਮ ਲਿਖੋ।

5.10 ਅੰਤਿਕਾ: ਅਸ਼ੋਕਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (Ashokan Inscriptions)

	ਅਸ਼ੋਕਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ	ਸਥਾਨ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੈ
1.	ਚੌਦਾਂ ਚੌਕ ਐਡੀਕਟ ਜਾਂ ਮੇਜਰ ਚੌਕ ਐਡੀਕਟ	ਗਿਰਨਾਰ (ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਗੁਜਰਾਤ), ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ਗੜ੍ਹੀ (ਮਰਦਾਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ), ਧੌਲੀ (ਪੁਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਉੜੀਸਾ), ਜੰਗੜਾ (ਗੰਜਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਉੜੀਸਾ), ਕਲਸੀ (ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਉੱਤਰਾਖੰਡ), ਸੋਪਾਰਾ (ਥਾਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ), ਸਨਾਤੀ (ਗੁਲਬਰਗਾ),) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਕਰਨਾਟਕ), ਮਾਨਸੋਹਰਾ (ਹਜ਼ਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਅਤੇ ਇਰਾਗੁੜੀ (ਕਰਨੂਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼)
2.	ਦੇ 'ਵੱਖਰੇ' ਚੌਕ ਐਡੀਕਟ ਜਾਂ 'ਕਲਿੰਗਾ' ਚੌਕ ਐਡੀਕਟ	ਧੌਲੀ(ਪੁਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਉੜੀਸਾ) ਅਤੇ ਜੰਗੜਾ (ਗੰਜਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਉੜੀਸਾ)
3.	ਬੈਰਾਟ ਮਾਇਨਰ ਚੌਕ ਐਡੀਕਟ	ਬੈਰਾਤ (ਜੈਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ)
4.	ਸੱਤ ਥੰਮ੍ਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਥੰਮ੍ਹ ਦੇ ਹੁਕਮ	ਕੰਧਾਰ (ਕੰਧਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ), ਦਿੱਲੀ-ਟੋਪਰਾ, ਦਿੱਲੀ-ਮੇਰਠ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ-ਕੋਸਮ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਲੋਰੀਆ-ਅਰਾਜ (ਬਿਹਾਰ), ਲੋਰੀਆ-ਨੰਦਨਗੜ੍ਹ (ਬਿਹਾਰ), ਰਾਮਪੁਰਵਾ (ਬਿਹਾਰ)
5.	ਮਾਈਨਰ ਚੌਕ ਐਡੀਕਟਸ	ਬਹਾਪੁਰ/ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸਪੁਰੀ (ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ), ਅਹਰਾਉਰਾ (ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਸਾਸਾਰਾਮ (ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਬਿਹਾਰ), ਰਤਨਪੁਰਵਾ (ਭਾਬੁਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਬਿਹਾਰ), ਗੁੱਜਾਰਾ (ਦਤੀਆ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਰੂਪਨਾਥ (ਜਬਲਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਪੰਗੂਰੀਆ (ਸਿਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਮਾਸਕੀ (ਰਾਇਚੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਕਰਨਾਟਕ), ਗਵੀਮਠ (ਰਾਇਚੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਕਰਨਾਟਕ), ਪਲਕੀਗੁੰਡੂ (ਰਾਇਚੂਰ

		ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਕਰਨਾਟਕ), ਨਿਟੂਰ (ਬੇਲਾਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਕਰਨਾਟਕ), ਉਦੇਗੋਲਮ (ਬੇਲਾਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਕਰਨਾਟਕ), ਰਾਜੂਲਾ - ਮੰਦਾਗਿਰੀ (ਕਰਨੂਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਇਰਾਗੁੜੀ (ਕਰਨੂਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਬ੍ਰਹਮਗਿਰੀ (ਚਿੱਤਰਦੁਰਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਕਰਨਾਟਕ), ਸਿੱਦਾਪੁਰਾ (ਚਿੱਤਰਦੁਰਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਕਰਨਾਟਕ) ਅਤੇ ਜਟਿੰਗਾ-ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਾ (ਚਿਤਰਦੁਰਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਕਰਨਾਟਕ)
6.	ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ	ਰੁਮਨਦੇਈ/ਲੁੰਬੀਨੀ (ਰੂਪਾਂਦੇਹੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਨੇਪਾਲ), ਅਤੇ ਨਿਗਾਲੀ ਸਾਗਰ (ਕਪਿਲਾਵਸਤੂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਨੇਪਾਲ)
7.	ਮਾਮੂਲੀ ਥੰਮ੍ਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਹੁਕਮ	ਸਾਂਚੀ (ਰਾਇਸੇਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਸਾਰਨਾਥ (ਵਾਰਾਣਸੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਅਤੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ-ਕੋਸਮ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼)
8.	ਤਿੰਨ ਗੁਫਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ	ਬਾਰਾਬਾਰਾ ਪਹਾੜੀ (ਗਯਾ ਨੇੜੇ, ਬਿਹਾਰ)
9.	ਰਾਣੀ ਦਾ ਹੁਕਮ	ਇਲਾਹਾਬਾਦ—ਕੋਸਮ(ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼)
10.	ਗੈਰ-ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ (ਅਰਾਮੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ) ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਫ਼ਰਮਾਨ	ਟੈਕਸੀਲਾ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ), ਪੁਲ-1 ਦਾਰੂਤਾ (ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ), ਕੰਧਾਰ (ਕੰਧਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ), ਲਘਮਾਨ (ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ)

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ (

ਸਮੈਸਟਰ I

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸੀ. 1200 ਈ

ਯੂਨਿਟ 6: ਗੁਪਤਾ: ਸਾਮਰਾਜ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੱਦ

ਸੰਰਚਨਾ

- 6.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
- 6.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 6.2 ਗੁਪਤਾ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ
- 6.3 ਗੁਪਤਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ
 - 6.3.1 ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ
 - 6.3.2 ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ
 - 6.3.3 ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
 - 6.3.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I
- 6.4 ਗੁਪਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਰਥਿਕਤਾ
 - 6.4.1 ਵਪਾਰ, ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗਿਲਡਜ਼
 - 6.4.2 ਖੇਤੀਬਾੜੀ
- 6.5 ਗੁਪਤਾ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜ
 - 6.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II
- 6.6 ਸੰਖੇਪ
- 6.7 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ
- 6.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ
 - 6.8.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ
 - 6.8.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

6.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਗੁਪਤਾ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗੇ।
- ਗੁਪਤਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਗੇ।
- ਗੁਪਤਾ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗੇ।
- ਗੁਪਤਾ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝੇਗੇ।

6.1 ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਗੁਪਤਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਤੋਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤੱਕ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੋਂ, ਗੁਪਤ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸ਼੍ਰੀਗੁਪਤ (ਲਗਭਗ 275-300 ਈ. ਸੀ.) ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਟੋਤਕਚ ਗੁਪਤ (300-320 ਈ. ਸੀ.) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਪਦਾ ਹੈ; ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਸ਼ਾਸਕ ਚੰਦਰਗੁਪਤ-1 (ਲਗਭਗ 320-335 ਸਾ.ਯੁ.) ਨੇ ਗੁਪਤਾ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਗੁਪਤਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਾਕਮ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਵਰਣ ਅਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਐਸ.ਆਰ. ਗੋਇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਗੋਤਰ, ਅਰਥਾਤ 'ਧਰਨਾ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੂਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੈਸ਼ਿਆ ਵਰਣ ਵਜੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਬੂਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ, ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਵਰਣ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਘਰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ; ਹਾਲਾਂਕਿ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਕਰੀਅਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ, ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਗੁਪਤਾਂ ਨੇ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਰਿਆਸਤ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਖੇਤਰ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

6.2 ਗੁਪਤਾ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ (Extent of the Gupta Empire)

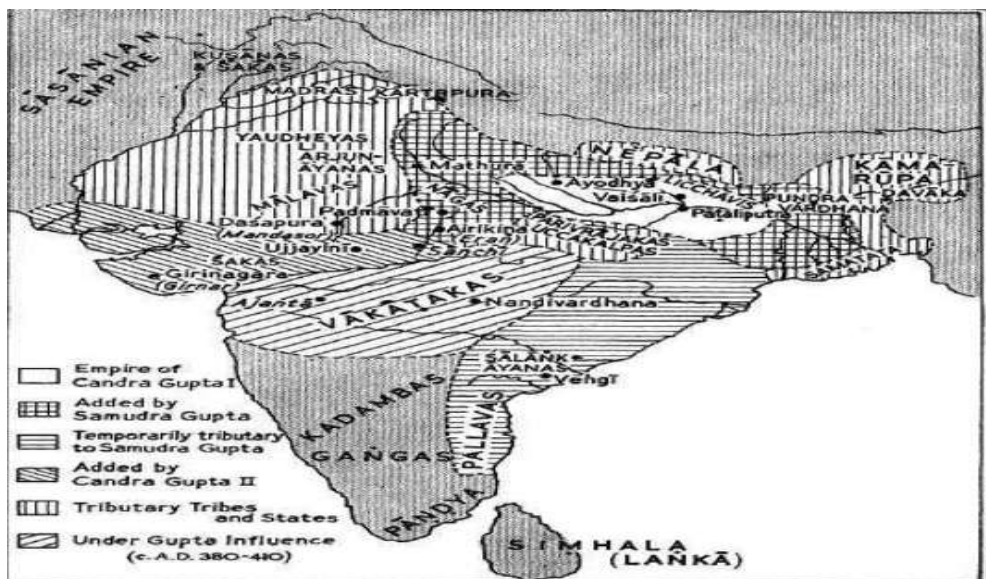
ਗੁਪਤਾ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਰਮਦਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਅਤੇ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਅਰਸੇ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੁਪਤਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਗੁਪਤਾ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਚੰਦਰਗੁਪਤ-1 (ਲਗਭਗ 320-335 ਈਸਵੀ) ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ-1 ਦੇ ਅਧੀਨ, ਗੁਪਤਾ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਲਗਭਗ 319/20 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ (ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ) ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ-1 ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੇ ਲਿੱਛਵੀ ਸ਼ਾਸਕ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਕੁਮਾਰ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਗੁਪਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ

ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਚੰਦਰਗੁਪਤ-ਕੁਮਾਰਦੇਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਣੀ ਕੁਮਾਰਦੇਵੀ ਨੂੰ ਉਲਟੇ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੰਤਕਥਾ *ਲਿੱਛਵਿਦੈਹਿਤਰ* ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ / ਇਸ ਵਿਆਹੁਤਾ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਕਥਾ *ਲਿੱਛਵਿਦੈਹਿਤਰ* ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਉਪਨਾਮ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਭਾਵ, *ਲਿੱਛਵਿਦੈਹਿਤਰ* (ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ, ਲਿੱਛਵੀ ਦਾ ਪੋਤਾ) ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ (ਇਸ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੰਤਾਨ) ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਮੱਧ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਅਤੇ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰਗੁਪਤ-I ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫੜ ਲਈਆਂ।

ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ, ਜੋ ਕਿ ਚੰਦਰਗੁਪਤ-I ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਗੁਪਤਾ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਸਤੀ ਸੀ। ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਥੰਮ੍ਹ ਦਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਹਰੀਸ਼ੇਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ (ਆਰਿਆਵਰਤ) ਦੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਸ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਗੁਪਤਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਟਾ (ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ) ਦੇ ਕੋਟਾ-ਕੁਲਾਜਾ ਅਤੇ ਕਈ ਨਾਗਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਨਾਗਦੱਤ, ਗਣਪਤੀਨਾਗਾ (ਮਥੁਰਾ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), ਨਾਗਸੇਨਾ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਦਮਾਵਤੀ ਤੋਂ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), ਅਤੇ ਅਚਯੁਤਾ (ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਰੇਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਅਹਿਛੱਤਰ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ)। ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਦੱਖਣਪੱਥ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ; ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਸਰਹੱਦੀ ਰਾਜ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਸਮਤਾਟਾ (ਦੱਖਣੀ-ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼), ਦਵਾਕਾ (ਸ਼ਾਇਦ ਨੈਗਾਓਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਅਸਾਮ ਵਿੱਚ), ਕਾਮਰੂਪਾ (ਉੱਪਰ ਅਸਾਮ), ਨੇਪਾਲ (ਆਧੁਨਿਕ ਨੇਪਾਲ) ਅਤੇ ਕਟਰੀਪੁਰਾ (ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਜਾਂ ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਦੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਖੇਤਰ)। ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਈ *ਗਣਸੰਘ* (ਜਿਵੇਂ, *ਮਾਲਵ*, *ਅਰਜੁਨਯਨ*, ਯੋਧਿਆ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਰਾਜ (*ਅਤਵਿਕਾ-ਰਾਜਸ*) ਨੂੰ ਵੀ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਸ਼ਕ ਅਤੇ ਮੁਰੰਡਾਂ) ਅਤੇ *ਦੈਵਪੁਤਰ ਸਾਹਨੁਸ਼ਾਹੀ* (ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ *ਕੁਸ਼ਾਨਾਂ* ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ) ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤਾ ਸ਼ਾਸਕ ਨਾਲ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਘਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ ਨੂੰ ਵੀਏ ਸਮਿਥ ਦੁਆਰਾ 'ਭਾਰਤੀ ਨੈਪੋਲੀਅਨ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੂਜਾ-II (ਲਗਭਗ 375-414 ਈ.) ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਸਨੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਕਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ('ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ') ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਨਾਗਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ, ਕੁਬੇਰਨਾਗਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਧੀ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਭਾਤੀਗੁਪਤ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵਾਕਾਟਕ ਰਾਜਾ ਰੁਦਰਸੇਨ-II ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਦੱਖਣ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਿਰੇਲੀ ਲੋਹੇ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚੰਦਰਗੁਪਤ-II ਨੇ ਵੰਗਾ (ਕੇਂਦਰੀ ਡੈਲਟੇਕ ਬੰਗਾਲ) ਅਤੇ ਵਹਿਲਿਕਾ (ਬੈਕਟਰੀਆ ਜਾਂ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਕੁਝ

ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਪਛਾਣਿਆ ਗਿਆ) ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ II ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕੁਮਾਰਗੁਪਤ-I (ਲਗਭਗ 414-454 ਈ. ਸੀ.) ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੁਪਤਾ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿੰਧਿਆਸ, ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਉਸਨੇ ਦੇਵਤਾ ਕਾਰਤਿਕੇਯ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਕਿਸਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਕੁਮਾਰਗੁਪਤ-I ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਗੁਪਤਾ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੇ ਹੂਨਾ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਸਕੰਦਗੁਪਤ ਦੁਆਰਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਵਾਪਸ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਕੰਦਗੁਪਤ ਨੂੰ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ: ਪਹਿਲਾ, ਇੱਕ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਹਮਲਾ, ਗੁਪਤਾ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਹੂਨਸ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਪੁਸ਼ਿਆਮਿਤਰਸ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਸਮੱਸਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਗੁਪਤਾ ਅਥਾਰਟੀ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਸਕੰਦਗੁਪਤ ਨੇ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਹੂਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਿਆਮਿਤਰਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਨੂੰ ਭਜਾਇਆ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਪਰ ਸਕੰਦਗੁਪਤ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਪਤਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਘਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਕੰਦਗੁਪਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਈ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਰਗੁਪਤ, ਕੁਮਾਰਗੁਪਤ II, ਬੁਧਗੁਪਤ, ਨਰਸਿਮਹਗੁਪਤ, ਕੁਮਾਰਗੁਪਤ-III ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰਗੁਪਤ, ਜੋ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਅਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਤੋਰਮਨਾ ਅਤੇ ਮਿਹਿਰਾਕੁਲਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੂਨਾਂ ਦੇ ਤਾਜ਼ੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਿਹਿਰਾਕੁਲ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ ਅਤੇ ਗੁਪਤਾ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨਰਸਿਮਹਗੁਪਤ ਬਾਲਦਿਤਿਆ ਨੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਹਰਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਗੁਪਤਾ ਰਾਜੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ, ਗੁਪਤਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

Gupta Empire ¹⁵

¹⁵ A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, Vol.I, New York: The Macmillan Co.,1954, p.129.

6.3 ਗੁਪਤਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ (Gupta Administration)

ਗੁਪਤਾ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਿਤਾਬ ਲਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ *maharajadhiraja* (ਮਹਾਨ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ), *parameshvara* (ਪਰਮ ਪ੍ਰਭੂ), *paramabhattacharaka* (ਮਹਾਨ ਰਾਜਾ), *parama-daivata* (ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪਾਸਕ) ਅਤੇ *ਪਰਮ ਭਗਵਤ* (ਵਾਸੁਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪਾਸਕ)। ਬ੍ਰਹਮਤਾ ਲਈ ਗੁਪਤਾ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਥੰਮ੍ਹ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਕੁਬੇਰ, ਵਰੁਣ, ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਯਮ। ਗੁਪਤਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਨ ਖਿਤਾਬ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੈਵੀ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਾਰਜ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦੇ ਕੇ ਮਨੋਨੀਤ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਅਮਾਤਿਆ, ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਚੀਵਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਅਦ ਦੇਖਿਆ, ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਕਸਰ ਉੱਚ-ਦਰਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਲਈ ਪਰਿਵਰਤਨਯੋਗ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਤਾਜ ਯੁਵਰਾਜ (*Yuvaraj*) ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਬੇ (ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਦਿਸ਼ਾ, ਭੁਗਤੀ (*bhukti*) ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਮਾਰ (*Kumaras*) ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉੱਚ-ਦਰਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ (*Kumaramatyas*) ਹੋਰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਕੁਮਾਰਅਸਾਤਿਆਂ ਉੱਚ ਦਰਜਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਤੌਰ ਮਲਟੀਪਲ ਪੋਸਟ ਤੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਧੀਵਿਗ੍ਰਹਿਕਾ (*Sandhivigrahika*) ਅਤੇ ਮਹਾਦੰਡਨਾਇਕ (*Mahadandanayaka*)। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਹਰੀਸ਼ਨਾ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਥੰਮ੍ਹ ਦੇ ਲੇਖਕ, ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੁਮਾਰਮੱਤਿਆ, ਸੰਧੀਵਿਗ੍ਰਹਿਕਾ ਮਹਾਦੰਡਨਾਇਕ (*Kumaramatya*, *Sandhivigrahika* ਅਤੇ *Mahadandanayaka*)। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅਕਸਰ ਵਿਰਾਸਤੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ-II ਦੇ ਉਦਯਾਗਿਰੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੁਆਰਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਵਿਰਸੇਨਾ ਸ਼ਾਬਾ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਸਰਵਉੱਚ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੁੱਖ ਜੱਜ (*ਮਹਾਦੰਡਨਾਇਕ*) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਪਤਾ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਪੈਦਲ, ਘੋੜ ਸਵਾਰ, ਅਤੇ ਹਾਥੀ, ਜੋ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਭਾਲਿਆ ਸੀ, ਮਿਸਾਲ ਲਈ, *Narapati* (ਪੈਰ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਮੁਖੀ), *Asvapati* (ਘੋੜੇ ਦਾ ਮੁਖੀ), ਅਤੇ *Pilupati* (ਹਾਥੀ ਦਾ ਮੁਖੀ)। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ *ਮਹਾਬਲਧਿਕ੍ਰਿਤ* ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਣਭੰਡਾਗਰਿਕਾ (*Ranabhandagarika*) ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕੌਠੜੀ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, *ਸੰਧੀਵਿਗ੍ਰਹਿਕਾ* ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ

ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕੀਤਾ। ਫੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ *ਬਾਲਧਿਕ੍ਰਿਤ* ਅਤੇ *ਮਹਾਬਲਧਿਕ੍ਰਿਤ* (ਫੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ) ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਗੁਪਤਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ, *ਸਮੰਤਾ* ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। *ਸਮੰਤਾ* ਸ਼ਬਦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ *ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ* ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੁਆਂਢੀ ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਗੀਰ ਜਾਂ ਮਾਤਹਿਤ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਇੱਕ ਅਧੀਨ, ਵਿਜੇ ਸੈਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਹਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਨੇ ਗੁਪਤਾ (507 ਈ) ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਫਰਮ ਕੰਟਰੋਲ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, *ਮਹਾਪ੍ਰਤਿਹਾਰ* (ਮਹਿਲ ਦੇ ਗਾਰਡਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ) ਅਤੇ *ਪ੍ਰਤਿਹਾਰਸ* (ਮਹਿਲ ਦੇ ਗਾਰਡ) ਕਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀ *ਖਡਿਆਤਪਾਕਿਤਾ* (ਸ਼ਾਹੀ ਰਸੋਈ ਦਾ ਸੁਪਰਡੈਂਟ) ਸੀ। ਸੰਦੇਸ਼ਵਾਹਕਾਂ ਨੂੰ *ਡੁਟਕਾਸ* ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਈ ਜ਼ਮੀਨੀ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦਾਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਮੂਹ ਨੂੰ *ਆਯੁਕਤਕਾਕਿਹਾ* ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

6.3.1 ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ (Provincial Administration)

ਗੁਪਤਾ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ *ਭੁਕਤੀ* ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਲਈ ਤੀਰਭੁਕਤੀ ਅਤੇ ਪੁੰਡਰਵਰਧਨਭੁਕਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਪਾਰਿਕਾ (*Uparika*) *ਭੁਕਤੀ* ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੱਧ-ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਆਮ ਸਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ *ਦੇਸ਼* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ *ਗੋਪਤਾਕਿਹਾ* ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ *ਵਿਸ਼ਾਕਿਹਾ* ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ *ਵਿਸ਼ਾਪਤੀ* (*Vishyapat*) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਾਰਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

6.3.2 ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ (Local Administration)

ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ (*ਵਿਸ਼ਯਾ*) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ *ਵਿਸ਼ਾਪਤੀ* ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੂਬਾਈ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਬੰਗਾਲ (ਪੰਜਵੀਂ-ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.) ਦੀਆਂ ਦਾਮੋਦਰਪੁਰ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਪਤੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੋਟੀਵਰਸ਼ *ਵਿਸ਼ਾ* ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈਂਡਕੁਆਰਟਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੋਟੀਵਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਪਤੀ (*Vishayapati*) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ *ਨਗਾੜਾ-ਸਰੇਸ਼ਠੀਅਨ* (ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਵਪਾਰੀ), *sarthavaha* (ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਪਾਰੀ), *prathama-kulika* (ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਸਤਕਾਰ) ਅਤੇ *prathama - ਕਾਇਸਥ* (ਪ੍ਰਧਾਨ ਲਿਖਾਰੀ) ਸਨ। ਮੁੱਖ

ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਕਾਈ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਸਟਰਲਾ-ਅਧਿਕਾਰਨ(ਅੱਠ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੋਰਡ), ਮਹਾਰਥਾਂ(ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ) ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮਿਕਾ ਜਾਂ ਗ੍ਰਾਮ-ਅਧਿਕਾਰ(ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

6.3.3 ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Revenue System)

ਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਗੁਪਤਾ ਅਧੀਨ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਸੀ। ਗਯਾ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ, ਗੋਪਸਵਾਮਿਨ, ਜਿਸਨੇ ਅਕਸ਼ਾਪਤਾਲਧਿਕ੍ਰਿਤ(ਸ਼ਾਹੀ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ) ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਪਸਵਾਮਿਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਫਰਜ਼ ਖਾਤੇ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਨਾ, ਗਬਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਣਗਹਿਲੀ ਜਾਂ ਧੋਖਾਧੜੀ ਕਾਰਨ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਲਈ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਨੈਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮਾਨਤਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਬਕਾਏ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਫਿਰ, ਪੁਸ਼ਟਪਾਲ ਸਨ, ਜੋ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ; ਪੁਸ਼ਟਪਾਲਾਂ ਨੇ ਭੂਮੀ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਵੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਰਾਦਾ-ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ, 1/6 ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਾਲੀਆ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਭਾਗਾ, ਗੁਪਤਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੋਂ, ਕਈ ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਕਾਰੀ, ਕਰਾ, ਭੋਗ, ਬਾਲੀ, ਹਿਰਣਿਆ, ਉਦਰੰਗਾ, ਸੁਲਕਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਕਾਰਾਨਾਮਕ ਟੈਕਸ ਅਸਥਾਈ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਵਾਧੂ ਟੈਕਸ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਉਦਰੰਗਾ ਇੱਕ ਟੈਕਸ ਸੀ ਜੋ ਸਥਾਈ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੜਾਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਨਿਯਮਤ ਟੈਕਸ ਸੀ, ਹਰਿਆਣਿਆ ਇੱਕ ਟੈਕਸ ਸੀ ਜੋ ਨਕਦ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਕਦ ਵਿੱਚ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਲੀ ਇੱਕ ਜ਼ਮੀਨੀ ਟੈਕਸ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭੋਗ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਫਲ, ਬਾਲਣ, ਫੁੱਲਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਰਸਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਲਕਾ ਵਸੂਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਟੇਲ ਟੈਕਸ ਸੀ। ਇਹ ਟੈਕਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਲਿਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਸਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੈਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਟੈਕਸ ਸੀ, ਹੁਣ ਗੁਪਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਵਿਸ਼ਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇੱਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਿਹਨਤਾਨੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

6.3.4 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1. ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਿਸ ਗੁਪਤ ਰਾਜੇ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ?

2. ਲਿੱਛਾਵਿਦੈਹਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?

3. ਹਰੀਸ਼ਨਾ ਕੌਣ ਸੀ?

4. ਸੰਧੀ ਵਿਗ੍ਰਹਿਕਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ ?

5. ਕੋਟੀਵਰਸ਼ ਵਿਸ਼ਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ /

6.4 ਗੁਪਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਰਥਿਕਤਾ (Economy Under the Guptas)

ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਨੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ, ਵਿਅਸਤ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ, ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰ-ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੇ ਬਸਰਹ (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੈਸ਼ਾਲੀ) ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਸੀਲਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਰਾਂ ਵਰਗੇ ਸਬੂਤ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਕਾਰੀਗਰ, ਵਪਾਰੀ, ਕਾਫ਼ਲੇ ਦੇ ਵਪਾਰੀ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਲਡ (*ਨਿਗਮਾ*)। ਗੁਪਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ।

6.4.1 ਵਪਾਰ, ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗਿਲਡਜ਼ (Trade, Crafts and Guilds)

ਸੀਰੀਆਈ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ (600 ਈਸਵੀ) ਦੇ ਕੋਸਮੋਸ ਇੰਡੀਕੋਪਲੀਸਟਸ ਦੇ ਯਾਤਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ 'ਤੇ ਕਲਿਆਣ, ਚੋਲ ਅਤੇ ਮੰਗਲੋਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਰਬਾਰਿਕਮ, ਬੈਰੀਗਾਜ਼ਾ, ਸੁਪਾਰਾਕਾ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ੀਰਿਸ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਂਗਾ (ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ) ਦੇ ਲੋਕ ਮਾਹਰ ਨੇਵੀਗੇਟਰ ਸਨ। ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿੱਚ, ਤਾਮਰਲਿਪਟੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਬੋਧੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਫਾ ਜ਼ਿਆਨ (399-414 ਈ. ਸੀ.) ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਰਾਹੀਂ ਚੀਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫਰੀਦਪੁਰ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਵਧਦੇ-ਫੁੱਲਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਮਿਲ ਮਹਾਂਕਾਵਿ, *ਸਿਲਪ ਦੀ ਕਰਮ* ਅਤੇ *ਮਨੀਮੇਖਲਾਈ* (ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ) ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਤੱਟਵਰਤੀ 'ਤੇ ਕਾਵੇਰੀ ਪੱਟੀਨਮ ਅਤੇ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਕਈ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਵਧੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਨਿਰਮਾਣ ਸੀ। ਤੇਰਮਨਾ (ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ) ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸੰਜੇਲੀ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਨਾਜ, ਗੁੜ, ਝੋਨਾ, ਨਮਕ ਅਤੇ ਕਪਾਹ ਵਪਾਰ ਲਈ ਵਦਰਪਾਲੀ (ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ) ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਮਰਸੀਮਾਂ ਦੇ ਅਮਰਕੋਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਕਪਾਹ ਕੱਪੜਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੁਲਾਹੇ, ਖੱਡੀ, ਥਰਿੱਡ, ਮੋਟੇ ਅਤੇ ਫੈਬਰਿਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਮਾਰਗੁਪਤ-1 ਅਤੇ ਬੰਧੂਵਰਮਨ (ਲਗਭਗ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ) ਦਾ ਮੰਦਸੋਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦਾਸਾਪੁਰਾ (ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੰਦਸੋਰ ਨਾਲ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ, ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੀਨੀ ਰੇਸ਼ਮ-ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਅਜੰਤਾ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ, ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਹੁਨਰਮੰਦ ਦਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕਢਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਕਾਟਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਡੇਕਨ ਵਿੱਚ ਲੀਡਰ ਵਰਕਰ, ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਲੁਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਨਿਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਦੀ ਧਾਤੂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਮਹਿਰੌਲੀ ਦਾ ਲੋਹੇ ਦਾ ਥੰਮ੍ਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਜੰਗਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਦੀ ਛੇ ਫੁੱਟ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਗਲਪੁਰ (ਬਿਹਾਰ) ਨੇੜੇ ਸੁਲਤਾਨਗੰਜ ਵਿਖੇ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਗੁਪਤਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਉੱਚ-ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਧਾਤੂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵਧਿਆ, ਕਈ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਗਿਲਡ (ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਵੈਨਿਗਰਾਮਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ) ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਇਹਨਾਂ ਗਿਲਡਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇੱਕ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਸਨ। ਰਾਜੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਿਲਡਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਗੰਭੀਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗਿਲਡਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੁਮਾਰਗੁਪਤ-1 ਅਤੇ ਬੰਧੂਵਰਮਨ ਦੇ ਮੰਦਸੋਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੇਸ਼ਮ ਬੁਣਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਗਿਲਡ (ਸ਼੍ਰੇਣੀ) ਲਤਾ (ਭਾਵ, ਦੱਖਣੀ ਗੁਜਰਾਤ) ਤੋਂ ਦਸਪੁਰਾ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਜੋਤਿਸ਼, ਸੰਗੀਤ, ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਕਲਾ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਵੱਖੇ-ਵੱਖਰੇ ਕਿੱਤੇ ਅਪਣਾਏ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਗਿਲਡ ਨੇ ਰੇਸ਼ਮ ਬੁਣਾਈ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਰੇਸ਼ਮ ਬੁਣਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਗਿਲਡ ਨਵੀਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਕੰਦਗੁਪਤ (ਮੱਧ-ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ) ਦਾ ਇੰਦੌਰ ਤਾਂਬੇ-ਪਲੇਟ ਦਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੇਲ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ (ਸ਼੍ਰੇਣੀ) ਦੇ ਇੱਕ ਗਿਲਡ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬੈਂਕਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਇਸ ਗਿਲਡ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਲਗਾਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਪੈਸੇ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਵਿਆਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਯਮਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਤੇਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਤੇਰਮਨਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸੰਜੇਲੀ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ, ਸਾਨੂੰ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੰਸਥਾ (ਭਾਵ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਨੀਗਰਾਮਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੰਨੀਗੁਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਨੇਜ, ਦਾਸਾਪੁਰਾ (ਮੰਦਸੋਰ) ਅਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਜੈਨ ਅਤੇ

ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਵਦਰਪਾਲੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਣੀਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੈਰ-ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਇਸ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਦਾਮੋਦਰਪੁਰ, (ਲਗਭਗ ਪੰਜਵੀਂ-ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.) ਦੇ ਪੰਜ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਗਿਲਡ-ਪ੍ਰਧਾਨ, ਮੁੱਖ-ਵਪਾਰੀ, ਮੁੱਖ ਕਾਰੀਗਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖ-ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੋਟੀਵਰਸ਼ਾ (Kotivarsha) ਦੇ ਵਿਸ਼ਯਾ (vishaya) ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਕ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਗੁਪਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬੈਂਕਿੰਗ, ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਗਿਲਡਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

6.4.2 ਖੇਤੀਬਾੜੀ (Agriculture)

ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨੀ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਪਤਾ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਭੂਮੀ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਾਨਕਰਤਾ ਗੁਪਤਾ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜੇ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨੀਆਂ (ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ) ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਟੈਕਸ, ਬਕਾਇਆ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ, ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੋਕ ਜਬਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ (ਵਿਸ਼ਟੀ) ਦੇ ਵੀ ਹੱਕਦਾਰ ਸਨ, ਜਿਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੋਹਫੇ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ/ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਿਹਨਤਾਨੇ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਭਾਰਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਪਿੰਡ ਜੋ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਗਰ ਹਾਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਦਿਆ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਗਰਾਂਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀ, ਬੀਜ, ਖਾਦ, ਕੈਲੰਡਰ ਆਦਿ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਅਨੁਦਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ, ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਲੜੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਮੱਠਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੋਂ ਭੂਮੀ ਅਨੁਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ, ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਥਾਗਤ ਜ਼ਮੀਨ-ਮਾਲਕੀਅਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੋ ਗਈ, ਅਤੇ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਯਾਜਨਵਲਕਯ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚਾਰ-ਦਰਜੇ ਦੀ ਲੜੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ (ਮਹੀਪਤੀ) ਦੇ ਬਾਅਦ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਕ (ਖੇਤਰ-ਸਵਾਮਿਨ), ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ (ਕਰਸ਼ਕ) ਅਤੇ ਉਪ-ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਵਿਚੋਲੇ ਵਜੋਂ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਪਿੰਡਾਂ/ਬਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਮਾਲ ਜਾਂ ਟੈਕਸ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਟੈਕਸ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਤੋਂ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਉਣ, ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਆਦਿ) ਲਈ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਦਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਪਿੰਡਾਂ/ਬਸਤੀਆਂ 'ਤੇ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਸਥਾਨਕ

ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ, ਵੇਚ, ਡਿਪੋਜ਼ਿਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ-ਮਾਲਕ ਦੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਦਾਨਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ (ਅਕਸ਼ਯਾ-ਨਿਵੀ), ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾਨੀਆਂ ਨੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ/ਬਸਤੀਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਜਾਂ ਮਿਲਸ਼ੀਆ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਦਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੇਰਾਂ 'ਤੇ ਜੁਰਮਾਨਾ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।

ਅਮਰਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, (ਲਗਭਗ ਚੌਥੀ ਸਦੀ) ਜ਼ਮੀਨ 12 ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਉਪਜਾਊ (*urvara*), ਬੰਜਰ (*usara*), ਵਾਹੇ (*aprahata*), ਹਰੇ ਹਰੇ ਜ਼ਮੀਨ (*sadvala*), ਚਿੱਕੜ ਜ਼ਮੀਨ (*pankila*), ਜ਼ਮੀਨ (*jalaprayamanupam*), ਪਾਣੀ (ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ *kaccha*), ਜ਼ਮੀਨ ਤੀਰ ਅਤੇ ਚੂਨੇ (ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਦੀ ਪੂਰੀ *sarkara*), Sandy (*sarkavati*), ਜ਼ਮੀਨ ਨਦੀ ਤੱਕ ਸਿੰਜਿਆ (*nadimatrka*), ਜ਼ਮੀਨ, ਮੈਸਿਡੋਨਿਆ, (ਕੇ ਸਿੰਜਿਆ *devamatrka*) ਅਤੇ ਮਾਰੂਥਲ (*ਮਾਰੂ*) . ਵਾਹੀਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਖੇਤਰਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਹੀਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਕਿਲਾਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਮਾਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਨਿਵਰਤਨ, ਕੁਲਿਆਵਪ ਅਤੇ ਪਟਕਾਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਕਾਸ਼ਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਚਾਵਲ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ, ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਸਾਲੀ, ਕਲਾਮਾ ਅਤੇ ਸਯਾਮਾਕਾ (*sali, kalama* ਅਤੇ *syamaka*) । ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਗੰਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਕਾਟਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਝੋਨੇ ਦੀ ਲੁਆਈ ਦੇ ਫੈਲਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਰਾਹਮਿਹੀਰਾ ਮੁੱਖ ਨਕਦੀ ਫਸਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ, ਨੀਲ, ਜੋ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੰਗਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਮਰਕੋਸ਼ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਕਪਾਹ ਵਰਗੇ ਕਈ ਨਕਦ ਫਸਲ, oilseed, ਇੰਡੀਗੋ, ਰਾਈ ਬੀਜ, ਸੁਪਾਰੀ ਗਿਰੀਦਾਰ, ਮਿਰਚ ਅਤੇ ਇਲਾਇਚੀ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ।

6.5 ਗੁਪਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜ (Society Under the Guptas)

ਸਮਾਜ ਚੰਗੀ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸ ਲੜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ (ਜਾਤਾਂ) ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੂ-ਸਮਿਤੀ ਵਿੱਚ 61 ਮਿਸ਼ਰਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਖ਼ੁਰਮ ਵੈਵਰਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਰਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਤ ਵੱਧ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮਾਜਕ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਰਹੇ, ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਵਿਚਲਾ ਪਾੜਾ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਦਾ ਗਿਆ। ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ, (ਅਪਦ-ਧਰਮ) ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿੱਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਹੋਰ ਵਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ

ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਕਿ *ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ-ਸਮ੍ਰਿਤੀ* ਨੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਨੇ, ਅਧਾਰ ਧਾਤੂਆਂ, ਲੱਕੜ, ਧਾਗਾ, ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਸੀ, *ਅਮਰਕੋਸ਼ਾ* ਵਿੱਚ ਮਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਧੋਣ ਵਾਲੇ, ਘੁਮਿਆਰ, ਇੱਟਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਜੁਲਾਹੇ, ਦਰਜ਼ੀ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਸ਼ਸਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਲੁਹਾਰ, ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈੱਲ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕਾਮੇ ਹਨ, ਸੂਦਰ ਵਰਗ ਵਿਚ। *ਜੰਗਵਲਕ-ਸਮ੍ਰਿਤੀ* ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇੱਕ ਸੂਦਰ, ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਸੇਵਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਫੇਲ੍ਹ ਹੈ, ਵਪਾਰ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਫ਼ਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਨਰਾਦਾ *ਸਮ੍ਰਿਤੀ* ਅਤੇ *ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ*, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਖਿਲਾਫ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਅਤੇ ਚੋਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਲਈ ਚਿੱਟਾ ਰੰਗ, ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਖੱਤਰੀ, ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਜੋੜ ਕੇ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਨੇ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ, ਤਾਂਬਾ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨਾਲ, ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਲੋਹਾ ਸੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮਿਲਾਵਟ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਅੰਤਰਵਰਣ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਤਾਨਾਂ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਐਰਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੂਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਇੱਕ ਚੰਡਾਲ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਸੀ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਐਰਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਛੂਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਜਾਤ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੰਡਾਲ, ਜੋ ਜਾਨਵਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਾਤਯਾਯਨ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤ੍ਰ (*Katyayana Dharmashastra*) 'ਚ ਅਸਪਰਸ਼ਯ ਸ਼ਬਦ ਅਛੂਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਫਾ-ਜ਼ਿਆਨ (ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ 399-414 ਈਸਵੀ) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਚੰਡਾਲ ਕਸਬਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਸੋਟੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਛੂਤਾਂ ਕੋਲ ਨਾ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਕਬੀਲਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਮੋਹਰੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਖੱਤਰੀ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੂਦਰਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੰਗਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਸਬਰਸ, ਭੀਲਾਸ, ਪੁਲਿੰਦਾ, ਅਭਿਰਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ, ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਅਧਾਰਤ ਰਾਜ-ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਇਸ ਸਮਾਈ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਕਈ। ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਸੂਦਰ ਜਾਤੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸਮੂਹ ਵੱਖਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਏ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਸਵਰਨਕਾਰ, ਮਲਕਾਰਾ, ਸੂਤਰਕਾਰਾ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਸਨ, ਨੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ, ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਅਹੁਦਾ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਵਰਣ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਰ ਗੋਤਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਇਕ-ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਨਯਾ-ਦਾਨ (ਲੜਕੀ/ਧੀ ਦਾ ਤੋਹਫ਼ਾ) ਸ਼ਬਦ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਤੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਜੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸ਼ਾਸਕ ਘਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣ-ਅੰਤ-ਵਿਵਾਹ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗੁਪਤਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀਗੁਪਤ ਦੇ ਵਾਕਾਟਕ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਪਤਾ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੂਜੇ ਨੇ ਕਦੰਬ ਰਾਜ ਘਰ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਇਕ-ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਲਈ ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਤੋਂ, ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ, ਸਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ (ਭਾਵ, ਪਤੀ ਦੀ ਚਿੱਖਾ ਉੱਤੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦੇਣਾ) ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ (ਲਗਭਗ ਪੰਜਵੇਂ ਸਦੀ ਸਾ.ਯੁ.) ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ ਲਈ ਸਤਿ ਕਸਟਮ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮਾਦਰੀ ਨੇ ਮੰਨਿਆ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਪਾਛੂ ਦੀ ਚਿੱਖਾ 'ਤੇ ਬਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਇਹ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਭਾਨੁਗੁਪਤਾ (ਲਗਭਗ 510 ਈਸਵੀ) ਦਾ ਇਰਾਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਗੁਪਤਾ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਰਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਸਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉੱਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਅਚੱਲ ਜਾਇਦਾਦ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੱਪੜੇ, ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਭਾਂਡੇ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਤਰ ਧਨਾਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕਾਮਸੂਤਰ ਵਾਤਸਾਯਨ ਅਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਅਤੇ ਸੂਦਰਕ ਦੇ ਨਾਟਕ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਤਾਮਿਲ ਸਿਲਪਦਿਕਰਮ ਅਤੇ ਮਨੀਮੇਕਲਾਇ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਲਾਸ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਮਹਿਲਾ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਦਾ ਚਾਨਣ ਸੁੱਟੇ। ਗੈਰ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ, ਔਰਤਾਂ ਮਾਂ, ਪਤਨੀ, ਸਾਥੀ, ਭੈਣ, ਪ੍ਰੇਮੀ, ਵੇਸ਼ਿਕਾ, ਨਨਾਂ, ਦੇਵੀ, ਕੱਛੀਆਂ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਨੈਕਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਤਨੀ (ਕੁਲਸਤਰੀ) ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਿਕਾ (ਗਨਿਕਾ) ਇੱਕ ਜਨਤਕ-ਔਰਤ ਸੀ, ਜੋ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਲਈ ਪਹੁੰਚਯੋਗ ਸੀ। ਕਾਮਸੂਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਿਕਾ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ 64 ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਲਿਖਣਾ, ਪੜ੍ਹਨਾ, ਗਾਉਣਾ, ਨਾਚ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ, ਕਾਮਸੂਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪਣੇ ਮਰਦ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ।

ਧਰੁਵ ਸਵਾਮਿਨੀ (ਗੁਪਤ ਰਾਜੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ II ਦੀ ਰਾਣੀ) ਦੁਆਰਾ ਤਿੰਨ ਬਾਸਰਹ ਸੀਲਿੰਗ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਕਾਟਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਤੀਗੁਪਤਾ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ ਨਾਬਾਲਗ ਸਨ, ਪ੍ਰਭਾਵਤੀਗੁਪਤ ਨੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਵਾਕਾਟਕ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ

ਤੱਕ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿਆਂ (ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ) ਦੇ ਪਾਠ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਉਭਾਰ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਦੁਰਗਾ, ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਗੀਆਂ ਮਾਦਾ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਅਧਾਰਤ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਮਾਤਾ-ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਪਾਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

6.5.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1. ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

2. ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ ?

3. ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਗੁਪਤਾ ਕੌਣ ਸੀ?

4. ਵਿਸ਼ਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ ?

5. ਕਿਹੜਾ ਗੁਪਤ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ?

6.6 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਗੁਪਤਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਨੇ ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਾਕਾਟਕ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਕੂਟਨੀਤਕ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ ਰੱਖੇ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ-1 ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਅਸਪਸ਼ਟ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਉਭਰ ਕੇ, ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ ਦੁਆਰਾ ਮੱਧ-ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ

ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਚੰਦਰਗੁਪਤ-II ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਸੀ, ਕਿ ਗੁਪਤ ਅਧਿਕਾਰ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿੰਧਿਆਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਅਰਬ ਸਾਗਰ। ਗੁਪਤਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਲ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਈ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਖੇਤਰੀ ਖੇਤਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਨੇਕ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਧਰੀਕਰਨ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਅਧਾਰਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਬਾਇਲੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਸਮਾਈ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ। ਗੁਪਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇਵੇਂ ਵਧੀਆਂ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਰਸੀ ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ ਅਤੇ ਐਚਸੀ ਰਾਏਚੌਧਰੀ ਸਮੇਤ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿਸਾਨੀ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਸਮੇਤ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਰਦਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਆਰ ਐਸ ਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਡੀ ਐਨ ਝਾਅ ਨੇ ਗੁਪਤਾ ਯੁੱਗ ਲਈ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ ਹਨ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਥਾਂ, ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੋਮਿਲਾ ਥਾਪਰ ਅਤੇ ਰਣਬੀਰ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਏ ਅਸਾਧਾਰਨ ਕਲਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੇਖਾੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਲਈ 'ਕਲਾਸੀਕਲ ਯੁੱਗ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ, ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ, ਪੇਂਟਿੰਗ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਖੇਤਰ।

6.7 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

Radha Kumud Mukherjee, *The Gupta Empire*, Bombay: Hind Kitab Limited, 1959.

Ranbir Chakraborty, *Exploring Early India*, Up to EC 1300, New Delhi: Primus Books, 2016.

SK Maiti, *Economic Life in Northern India: In the Gupta Period* (c. 300-550), Delhi: Motilal Banarsidas, 1970.

Upinder Singh, *History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009.

DN Jha, *Ancient India in Historical Outline*, New Delhi: Manohar, 2009.

RS Sharma, *Ancient History of India*, New Delhi: Oxford University Press, 2008.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002.

6.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

6.8.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।

2. ਗੁਪਤਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
3. ਗਿਲਡਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਗੁਪਤਾ ਅਰਥਚਾਰੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
4. ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
5. ਵਰਣ-ਜਾਤੀਲੜੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ ?

6.8.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. 'ਦਿ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਪੋਲੀਅਨ' ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ?
2. ਕਾਲੀਦਾਸ ਕੌਣ ਸੀ?
3. ਤੁਸੀਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਪਿਲਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
4. ਕੁਮਾਰਮਾਤਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
5. ਕੁਮਾਰਾ ਦੇਵੀ ਕੌਣ ਸੀ?

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ।

ਸਮੈਸਟਰ I

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸੀ. 1200 ਈ

ਯੂਨਿਟ 7: ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਰਾਜ: ਚਲੁਕਿਆ, ਪੱਲਵ, ਚੋਲ

ਸੰਰਚਨਾ

7.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

7.1 ਭੂਮਿਕਾ

7.2 ਚਲੁਕਿਆ

7.3 ਪੱਲਵ

7.3.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

7.4 ਚੋਲਾਂ

7.4.1 ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ (ਲਗਭਗ 850-985ਈ.)

7.4.2 ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ (ਲਗਭਗ 985-1070 ਈ.)

7.4.3 ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ (ਲਗਭਗ 1070-1279 ਈ.)

7.4.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

7.5 ਸੰਖੇਪ

7.6 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

7.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

7.7.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

7.7.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

7.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਠਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਚਲੁਕਿਆ, ਪੱਲਵ ਅਤੇ ਚੋਲ ਰਾਜਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਚੋਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਖੇਤਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫੌਜੀ ਟਕਰਾਅ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।

7.1 ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਨੇ ਕਈ ਖੇਤਰੀ ਨੀਤੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਾਲੂਕਿਆ, ਪੱਲਵ ਅਤੇ ਚੋਲਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੇਖੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਖੇਤਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਲਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਬੇਕਾਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਮੂਲ ਜੇ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਘੱਟ ਸਥਿਰ ਰਿਹਾ। ਚਾਲੂਕਿਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਦਾਮੀ/ਵਤਾਪੀ ਤੋਂ ਦੱਕਣ ਉੱਤੇ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਇਆ, ਪੱਲਵਾਂ ਨੇ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਵਿੱਚ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਚੋਲਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੰਜਾਵੁਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

7.2 ਚਲੁਕਿਆ (The Chalukyas)

ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ -I (ਸ਼ਾਬਦਿਕ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਮਹਾਨ ਸ਼ੇਰ') ਨੇ ਚਾਲੂਕਿਆ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਦਾਮੀ ਵਿਖੇ ਲਗਭਗ 543-544 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਅਸਵਮੇਧ ਬਲੀਦਾਨ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਲੁਕਿਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਾਲਾਪੁਠਾ ਨਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਮਹਾਕੁਟਾ, ਪੱਤਦਕਲ ਅਤੇ ਆਈਹੋਲ ਵਰਗੀਆਂ ਥਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਚਲੁਕਿਆਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ I ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਕੀਰਤੀਵਰਮਨ ਪਹਿਲਾ (ਲਗਭਗ 566/7-597/8 ਈ. ਸੀ.) ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਨਵਾਸੀ ਦੇ ਕਦੰਬਾਂ, ਕੋਂਕਣ ਦੇ ਮੌਰਿਆ ਅਤੇ ਬਸਤਰ ਦੇ ਨਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਚਲੁਕਿਆਨ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੋਆ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ (ਰੇਵਤੀਦੀਪ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਚਲੁਕਿਆ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਕੀਰਤੀਵਰਮਨ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ, ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ II ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕੀਰਤੀਵਰਮਨ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਭਰਾ ਮੰਗਲੇਸ਼ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਮੰਗਲੇਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਤਰ ਭਰਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ, ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ, ਖਾਨਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ, ਜੋ ਕਿ ਕਲਾਚੂਰੀ ਰਾਜਾ ਬੁੱਧਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ, ਉੱਤੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰੇ। ਇਹਨਾਂ ਛਾਪਿਆਂ ਨੇ ਚਲੁਕਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੌਲਤ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਖੇਤਰੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ II ਗੱਦੀ ਲਈ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੰਗਲੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜੋ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਉਸਦੇ ਬਾਅਦ ਰਾਜਾ ਬਣੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ-II ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਛੇੜੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਦੇਸਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਉਸਨੇ ਮੰਗਲੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ II (ਲਗਭਗ 609-642 ਈ. ਈ.) ਰਾਜਾ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇੱਕ ਬਾਗੀ ਅਪੈਯਿਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਬਨਵਾਸੀ ਦੇ ਕਦੰਬਾ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਕੇਰਲਾ ਦੇ ਅਲੂਪਾ ਅਤੇ ਮੈਸੂਰ ਦੀ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਚਾਲੂਕਿਆ ਅਧਿਕਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੁਰਵਿਨਿਤਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਬੰਧਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ,

ਜਿਸਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ II ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਆ-I ਨਾਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ II ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਨਰਮਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇੱਕ ਨਿਰਣਾਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਸ਼ਯਭੂਤੀ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਦੀ ਹਾਰ। ਚਾਲੁਕਯਨ ਰਾਜੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ II ਦੇ ਆਇਹੋਲ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਈਹੋਲ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਬਾਗਲਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਜੈਨ ਮੰਦਰ (ਮੇਗੁਤੀ ਮੰਦਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਆਈਹੋਲ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ 634-35 ਈਸਵੀ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਵੀਕੀਰਤੀ ਨਾਮਕ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਆਇਹੋਲ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ II ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ ਸਤਿਆਸ਼੍ਰਯਾ (ਭਾਵ, ਸੱਚ ਦਾ ਨਿਵਾਸ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਉੱਤੇ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ II ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਬੋਧੀ ਤੀਰਥਯਾਤਰੀ ਜੁਆਨਜ਼ਾਂਗ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਤਿਮਾਹੀ ਵਿੱਚ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਅਤੇ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ II ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ II ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਪੂਰਬੀ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਮੋੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਕੋਸਲ ਅਤੇ ਕਲਿੰਗਾ (ਓਡੀਸ਼ਾ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਵਿਸ਼ਨੁਕੁੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਪੱਲਵ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਪੱਲਵ ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰਵਰਮਨ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਖੇਤਰ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਗੁਆਚ ਗਏ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਆਂਧਰਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ-II ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਵਿਸ਼ਨੁਵਰਧਨ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਵਾਇਸਰਾਏ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲੁਕਿਆ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵੱਗੀ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਲਗਭਗ 625-26 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ II ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਲੁਕਿਆ ਦੁਆਰਾ ਖੁਸਰੂ II ਦੇ ਫਾਰਸੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਤਾਵਾਸ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਫਾਰਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦੂਤਾਵਾਸ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲਗਭਗ 641-642 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ-II ਨੇ ਪੱਲਵ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਹਿੰਦਰਵਰਮਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ-I (ਲਗਭਗ 630-668 ਈਸਵੀ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਪੱਲਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ I ਨੇ ਚਾਲੂਕਿਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਦਾਮੀ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ-II ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਵਟਾਪੀਕੋਂਡਾ (ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ, ਬਦਾਮੀ ਦਾ ਵਿਜੇਤਾ) ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੱਲਵਾਂ ਨੇ ਬਦਾਮੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਚਾਲੂਕਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਆ-I (ਲਗਭਗ 655-681 ਈ. ਸੀ.) ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ, ਗੰਗਾ ਰਾਜੇ ਦੁਰਵਿਨੀਤਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਬਦਾਮੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕੀਤੇ ਚਲੁਕਿਆ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਜੈਸਿਮਹਾਵਰਮਨ ਸੀ, ਨੂੰ ਇਨਾਮ

ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਗੁਜਰਾਤ (ਭਾਵ, ਲਤਾ) ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਏ ਬਣਾ ਕੇ ਚਾਲੁਕਿਆ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਮੁੜ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਚਲੁਕਿਆ ਦੀ ਗੁਜਰਾਤ ਸ਼ਾਖਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ।

ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਆ-I ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਲੁਕਿਆ-ਪੱਲਵ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੱਲਵ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਆ-I ਦਾ ਰਾਜ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵਿਨਾਦਿਤਯ (ਲਗਭਗ 681-696 ਈਸਵੀ) ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਿਜੈਦਿਤਯ (ਲਗਭਗ 696-733 ਈ. ਸੀ.) ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਵਿਜੇਆਦਿਤਿਆ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮੰਦਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਅਗਲਾ ਸ਼ਾਸਕ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਯ-II (ਲਗਭਗ 733-744 ਈ. ਸੀ.) ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਡੇਕਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ; ਪਰ ਪੁਲਕੇਸ਼ਿਨ, ਜੋ ਚਾਲੁਕੀਆਂ ਦੀ ਲਤਾ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਜੈਸਿਮਹਾਵਰਮਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਨੇ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਘੁਸਪੈਠ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹਾਦਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ, ਪੁਲਕੇਸ਼ਿਨ ਨੂੰ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਯ II ਦੁਆਰਾ *ਅਵਨੀਜਨਸੂਯ* (ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ, 'ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ') ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਆ II ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੱਲਵਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਪੱਲਵ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਭਾਵ, ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਯ -II ਨੇ ਪੱਲਵਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਸਨੇ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਵਿੱਚ ਕੈਲਾਸਨਾਥ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦਿੱਤੇ। ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਰ ਦਾਤ ਬਣਾ ਕੇ, ਅਨੁਸਾਰ। ਕੇ.ਏ. ਨੀਲਕਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਯ II ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ II ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਪੱਲਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਦਾਮੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਚਲੁਕਿਆ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਯ II ਪੱਲਵ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕੀਰਤੀਵਰਮਨ II (ਲਗਭਗ 744/5-754 ਈ. ਸੀ.) ਸੀ। ਕੀਰਤੀਵਰਮਨ II ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ ਗੰਗਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼੍ਰੀਪੁਰਸ਼ ਕੇਂਗੂ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਪਾਂਡਿਆ ਸ਼ਾਸਕ ਮਾਰਵਰਮਨ ਰਾਜਾਸਿਮਹਾ-I ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਵੇਨਬਾਈ ਨਾਮਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ, ਚਲੁਕਿਆਨ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਨੂੰ ਹਾਰ ਮਿਲੀ; ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਲਦੀ ਹੀ ਗੰਗਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਪੰਡਯਾ ਰਾਜਾ ਮਾਰਵਰਮਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਕੀਰਤੀਵਰਮਨ II ਬਦਾਮੀ ਦੇ ਚਲੁਕਿਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਕੁਟ ਰਾਜਾ ਦੰਤੀਦੁਰਗਾ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

7.3 ਪੱਲਵ (The Pallavas)

ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸੱਤਵਾਹਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੱਲਵਾਂ ਦੀ ਦਿੱਖ ਆਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਟੇਂਡੇਮੰਡਲਮ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਟੇਂਡੇਮੰਡਲਮ ਦਾ ਇਹ ਖੇਤਰ ਉੱਤਰੀ ਪੇਨੇਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਵੇਲਰ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੱਲਵ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਸਿੰਹਾਵਰਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਸਕੰਦਵਰਮਨ ਵਰਗੇ ਨਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਚਾਰਟਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੇ

ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਤੀਜੀ-ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ. ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੱਲਵ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਾਂਚੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰਗੋਪਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਪੱਲਵ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਤਿਮਾਹੀ ਵਿੱਚ ਤਾਮਿਲਕਾਮ ਵਿੱਚ ਕਾਲਭਾਰਸ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਮਵਿਸ਼ਨੂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗਮ ਯੁੱਗ ਦੇ ਤਾਮਿਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੱਲਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੱਤਵਾਹਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਗਵਰਨਰ ਜਾਂ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਮਿਲ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਪੱਲਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਰਹੱਸ ਵਿੱਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਬਾਰੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਪਹਿਲਵਾ ਜਾਂ ਪਾਰਥੀਅਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਕਬੀਲਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਰੰਬਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪੱਲਵ ਅਥਾਰਟੀ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਂਹ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਮਹਾਵਿਸ਼ਨੂੰ (555-590 ਈਸਵੀ) ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਉਪਾਧੀ, *ਅਵਨੀਸਿਮਾ* (ਸ਼ਾਬਦਿਕ, 'ਧਰਤੀ ਦਾ ਸ਼ੇਰ') ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿਮਵਿਸ਼ਨੂ ਨੇ ਕਾਲਭਾਰਾ¹⁶ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ¹¹ ਅਤੇ ਕਾਵੇਰੀ ਨਦੀ ਤੱਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਇਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਾਂਡਿਆ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ। ਸਿਮਹਾਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਿੰਦਰਵਰਮਨ -I (ਲਗਭਗ 590-630 ਈ. ਸੀ.), ਜਿਸਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਕਈ ਉਪਾਧੀਆਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਸਚਿਆਰ (ਸਤਿਆਸੰਦ), ਨੇਕ (ਗੁਣਭੱਦਰ), ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਧਾਰਨੀ (ਧਰਮਨਿਤਿਆ), ਅਥਾਹ ਹਿੰਮਤ (ਅਮੇਘਵਿਕਰਮਾ), ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਬਹਾਦਰ (ਵੀਰਕੇਸਰੀ), ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ (ਮਹਾਮੱਲਾ), ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਗਤ। (ਈਸ਼ਵਰਭਕਤਾ), ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (ਤ੍ਰੈਲੋਕਯਨਾਥ) ਅਤੇ ਹੋਰ। ਮਹਿੰਦਰਵਰਮਨ ਮੈਂ ਬਣਾਏ ਕਈ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਉਸਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸ਼ਤਰੂਮੱਲੇਸ਼ਵਰਾਲਿਆ (ਉਸ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ, ਸ਼ਤਰੂਮੱਲਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ)। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੱਲਵ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ, ਮਹਿੰਦਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰਪੁਰਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਮਹਿੰਦਰਵਰਮਨ-I ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾ, ਕਵੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ *ਮੱਤਵਿਲਾਸਾ-ਪ੍ਰਹਾਸਨ* (ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ, 'ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਦਾ ਅਨੰਦ')। ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਪੱਲਵ ਅਤੇ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਅ ਹੋ ਗਿਆ। ਚਲੂਕਿਆ ਰਾਜਾ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ - II ਨੇ ਪੱਲਵ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰਵਰਮਨ-I ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ -II ਉਹੀ ਰਾਜਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਸ਼ਯਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

¹⁶ The Kalabharas were tribal peasants, who revolted against the local polities of the Chola and the Pandyas of peninsular India in about sixth century CE. They are believed to have dominated the political scene of South India for about seventy-five years.

ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ-I ਮਹਾਮੱਲਾ (ਲਗਭਗ 630-668 ਈ. ਸੀ.) ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਮਹਿੰਦਰਵਰਮਨ-I ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਨਰਸਿਮਹਾਰਵਰਮਨ-I ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮਾਨਵਰਮਨ, ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਚਲੁਕਿਆ ਰਾਜ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ II ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 642 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਚਾਲੂਕਿਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਬਦਾਮੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੱਲਵ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਵਟਾਪੀਕੋਂਡਾ (ਵਤਾਪੀ/ਬਦਾਮੀ ਦਾ ਵਿਜੇਤਾ) ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ-I ਨੇ ਚੋਲ, ਚੇਰਾ, ਪਾਂਡਿਆ ਅਤੇ ਕਾਲਭਰਾ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮਾਨਵਰਮਨ, ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਦੋ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਭੇਜੀਆਂ। ਪੱਲਵ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਮਨਵਰਮਨ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਣ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮਨਵਰਮਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪਲਵਨ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ-I ਨੇ ਮਮੱਲਾਪੁਰਮ ਵਿਖੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਚੱਟਾਨ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਗੁਫਾ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਪੱਲਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਮੱਲਾਪੁਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦਾ ਨਾਮ ਉਸ ਸਿਰਲੇਖ, ਮਹਾਮੱਲਾ (ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਮੱਲਾਪੁਰਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨ-ਕੱਟੇ ਗੁਫਾ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਿ-ਵਰਾਹ ਗੁਫਾ, ਦੁਰਗਾ ਗੁਫਾ, ਅਤੇ ਪੰਚ-ਪਾਂਡਵ ਗੁਫਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਫਾ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕਦਮ ਚੁੱਕਦੇ ਹੋਏ, ਗਜਾ-ਲਕਸ਼ਮੀ, ਮਹਿਸ਼ਾਸੂਰਮਰਦੀਨੀ, ਆਦਿ) ਰਾਹਤ ਵਿੱਚ ਉੱਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਹਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਾਮੱਲਾਪੁਰਮ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀ-ਹਵਾਈ-ਰਾਹਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਦੋ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਕਰੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਚੱਟਾਨ ਦੀ ਸਤਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਗੰਗਾ ਜਾਂ ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ-I ਨੂੰ ਪੰਜ ਰਥ ਮੰਦਰਾਂ ਜਾਂ ਪਾਂਡਵ ਚੱਟਾਨ-ਕੱਟ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੱਟਾਨ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਅਸਥਾਨ ਇੱਕ ਰਥ (ਭਾਵ, ਇੱਕ ਰੱਥ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਥਾਂ ਵਜੋਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਨਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ੀ ਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਥਾਂ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਧਰਮਰਾਜ (ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ), ਭੀਮ, ਦਰੋਪਦੀ, ਅਰਜੁਨ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸਨ।

ਲਗਭਗ 668 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ-I ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਿੰਦਰਵਰਮਨ-II ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਦਰਵਰਮਨ I ਦਾ ਚਲੁਕਿਆ ਰਾਜਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਆ I ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰਵਰਮਨ – I ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਚਾਲੂਕਿਆ ਰਾਜਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿੱਤਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਪੰਡਯਾ ਰਾਜਾ ਅਰੀਕੇਸ਼ਰੀ ਪਰਾਂਕੁਸ਼ ਮਾਰਵਰਮਨ-I ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਕਈ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਝਟਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪਰਮੇਸ਼ਵਰਵਰਮਨ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪੱਲਵ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਲਗਭਗ 700 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਕਾਂਚੀ। ਅਗਲਾ ਪੱਲਵ ਸ਼ਾਸਕ ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ –II ਰਾਜਾਸਿਮ੍ਰਾ (ਲਗਭਗ 700-728 ਈ. ਸੀ.) ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਰਾਜ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਲੁਕਿਆ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ

ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਚੱਟਾਨ ਕੱਟੇ ਗਏ ਮੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਢਾਂਚਾਗਤ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਹੋਈ। ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ II ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਮੱਲਾਪੁਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਰ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਵਿੱਚ ਕੈਲਾਸਨਾਥ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ। ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਦੇ ਸ਼ਿਵ-ਲਿੰਗ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਤਿੰਨ ਅਸਥਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਸੋਮਸਕੰਡ (ਭਾਵ, ਉਮਾ ਅਤੇ ਸਕੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵ), ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੱਪ ਅਨੰਤ 'ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਰ ਮੰਦਰ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਿਖਰਛੱਤ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪਤਲੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਵਾ ਅਤੇ ਰੇਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਰਾਹਤ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਟ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦੇ ਕੈਲਾਸਨਾਥ ਮੰਦਿਰ ਨੂੰ ਰਾਜਾਸਿਮਹੇਸ਼ਵਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ II ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ *ਰਾਜਾਸਿਮਹਾ* (ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇੱਕ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ੇਰ) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਦਿਰ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਆਇਤਾਕਾਰ ਘੇਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ 50 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹਾਇਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਸ਼ਿਵ-ਲਿੰਗ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਰਗਾਕਾਰ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਖਰ ਕੈਲਾਸਨਾਥ ਮੰਦਰ ਦੇ ਖਾਸ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਥੰਮ ਵਾਲਾ ਹਾਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਰਾਂਡਾ ਹੈ। ਘੇਰੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਗੋਟਵੇ (*ਗੋਪੁਰ*) ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਦਰ ਪੱਲਵ ਕਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ II ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਅਤੇ ਲੇਖਕ, ਡਾਂਡਿਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੱਲਵ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਾਲ ਬਿਤਾਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਦੂਤਾਵਾਸ ਵੀ ਭੇਜੇ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਪਾਰ ਵਧਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਰਸਿਮਹਾਰਵਰਮਨ II ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਿੰਦਰਵਰਮਨ III ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੁੱਤਰ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰਵਰਮਨ II (728-731 ਸੀ.ਈ) ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਚਲੁਕਿਆਨ ਰਾਜਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਯ II ਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੰਗਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਏਰੇਯੱਪਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਲਾਂਦੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ, ਪਰਮੇਸ਼ਵਰਵਰਮਨ ਗੰਗਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪੱਲਵਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਲਾਈਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਵਾਰਸ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਇਸਲਈ ਪੱਲਵ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਨੰਦੀਵਰਮਨ -II ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ।

ਨੰਦੀਵਰਮਨ II ਪੱਲਵਮੱਲ (731-796 ਈ. ਸੀ.) ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਯੋਗ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਜਰਨੈਲ ਉਦੈਚੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਾਦਾ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਲਈ ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਵੇਂਗੀ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਚਾਲੂਕਾਯਾਂ ਦਾ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਨੰਦੀਗਰਮਨ-II ਨੇ ਪਾਂਡਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਪਾਂਡਿਆ ਰਾਜੇ ਜਾਤੀਲਾ ਪਰਾਂਤਕ ਨੇ ਪੱਲਵ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ, ਪੱਲਵਾਂ ਨੇ ਕੇਂਗੂ ਅਤੇ ਪੇਨਾਰ ਨਦੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਨੰਦੀਵਰਮਨ II ਗੰਗਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਗੰਗਾ ਰਾਜੇ ਸ਼੍ਰੀਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਕੁਝ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਇਲਾਕਾ ਪੱਲਵਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਨੰਦੀਵਰਮਨ II ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਕਈ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਪੱਲਵ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਵਿੱਚ

ਵੈਕੰਥਪੇਰੂਮਲ ਮੰਦਰ। ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਨ ਅਲਵਰ ਸੰਤ, ਤਿਰੁਮੰਗਈ ਉਸਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਨੰਦੀਵਰਮਨ II ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਰਾਜਾ ਧਰੁਵ ਨੇ ਹਰਾਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਨੰਦੀਵਰਮਨ II ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਾਂਤੀਵਰਮਨ (ਲਗਭਗ 796-847 ਈਸਵੀ) ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣਿਆ।

ਦਾਨਿਤਵਰਮਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਪਾਂਡਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਲਵਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਫ਼ੀ ਖੇਤਰੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨੰਦੀਵਰਮਨ III (ਲਗਭਗ 846-869 ਈ.) ਸੀ। ਨੰਦੀਵਰਮਨ III ਨੇ ਟੇਲਾਰੂ (ਆਰਕੋਟ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿੱਚ) ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਪਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਤੇ ਗਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬੇੜਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਤਾਮਿਲ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਜੋ ਸਿਆਮ ਦੇ ਟਾਕੂਆ-ਪਾ ਵਿਖੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇੱਕ ਪਾਣੀ ਦੇ ਟੈਂਕ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਟੈਂਕ ਨੂੰ ਨੰਦੀਵਰਮਨ III ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੇ ਬਾਅਦ *ਅਵਨੀਨਾਰਨਮ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪਾਂਡਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਭਗ 869 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਅਗਲਾ ਪੱਲਵ ਸ਼ਾਸਕ ਨ੍ਰਿਪਤੁੰਗਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਅਪਰਾਜਿਤਾ ਤੋਂ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ, ਅਪਰਾਜਿਤਾ ਜਿੱਤ ਗਈ ਅਤੇ ਪੱਲਵ ਸਿੰਘਾਸਣ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਪਰ ਉਹ ਪੱਲਵ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 893 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ, ਚੋਲ ਰਾਜੇ ਆਦਿਤਿਆ-ਪਹਿਲੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੂੰ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ 'ਤੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਰਾਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੱਲਵ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

7.3.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1. ਚਲੁਕਿਆ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤੀ?

2. ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ-II ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ?

3. ਆਈਹੋਲ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

4. ਮੱਤਵਿਲਾਸਾ ਪ੍ਰਾਸਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤੀ ?

5. ਰਥ ਮੰਦਰਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ /

7.4 ਚੋਲ (The Cholas)

ਚੋਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਲਗਭਗ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੱਕ, ਚਾਰ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ 'ਤੇ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੋਲਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਜੋ ਸੰਗਮ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਾਵੇਰੀ ਡੈਲਟਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇ ਸਨ। ਚੋਲ ਰਾਜੇ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ, ਨੇ ਕਈ ਉਪਾਧੀਆਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਪੇਰੂਮਨ ਜਾਂ

ਪੇਰੂਮਨਾ-ਦਿਗਲ (ਮਹਾਨ-ਪੁੱਤਰ), ਉਦੈਯਾਰ (ਸਾਡਾ-ਸੁਆਮੀ), ਉਲਗੁਦਈਆ

ਮਲ ਜਾਂ ਉਲਗੁਦਈਆ-ਨਯਾਨਰ (ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੁਆਮੀ)। (ਰਾਜਾ), ਚੱਕਰਵਰਤੀ (ਸਮਰਾਟ) ਅਤੇ ਤਿਰਭੁਵਨ-ਚੱਕਰਵਰਤੀ (ਤਿੰਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਮਰਾਟ)। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਖ਼ਿਤਾਬਾਂ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਚੋਲ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰ (ਯੁਵਰਾਜਾ) ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਮੰਦਰ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੰਦੂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ (ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ) ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ।

ਚੋਲ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕੇ.ਏ. ਨੀਲਕੰਠ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਉੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਚੋਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ। 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ, ਬਰਟਨ ਸਟੀਨ ਨੇ ਚੋਲ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ 'ਸੈਗਮੈਂਟਰੀ ਸਟੇਟ' ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਚੋਲ ਸ਼ਾਸਕ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਰਸਮੀ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਚੋਲਾਂ ਕੋਲ ਨਾ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਫੌਜ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨੇਕਰਸ਼ਾਹੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੋਲ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਰਸਮੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਲਈ ਲੁੱਟ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਟਨ ਸਟੀਨ ਨੇ ਚੋਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ। ਸੈਗਮੈਂਟਰੀ ਸਟੇਟ ਥਿਊਰੀ 'ਤੇ ਨੇਬੋਰੂ ਕਰਾਸ਼ਿਮਾ, ਵਾਈ. ਸੁਬਾਰਾਯਾਲੂ ਅਤੇ ਜੇਮਸ ਹੇਟਜ਼ਮੈਨ ਦੁਆਰਾ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਲ ਚੋਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਚੋਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਕੋਲ ਪੂਰਬੀ ਤੱਟਵਰਤੀ,

ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦਲੇਰਾਨਾ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਫੌਜ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਉਪਲਬਧ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ, ਚੋਲਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਲ ਸੈਨਾ ਫਲੀਟ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਲਬਧ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖੰਡਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਕੇਸ਼ਵਨ ਵੇਲੂਥਤ ਅਤੇ ਆਰ ਐਨ ਨੰਦੀ ਨੇ ਚੋਲ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਜਗੀਰੂ ਮਾਡਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਨੇਬੇਰੂ ਕਰਾਸ਼ਿਮਾ ਅਤੇ ਜੇਮਜ਼ ਹੇਟਜ਼ਮੈਨ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਮਾਡਲ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਚੋਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਫਿੱਟ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਚੋਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਖਾਸ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਚੋਲਾ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਚੋਲਾ-ਨਾਡੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਚੋਲਾ-ਨਾਡੂ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਤਿਰੂਚਿਰਾਪੱਲੀ ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਕਾਵੇਰੀ ਡੈਲਟਾ (ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੰਜਾਵੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ) ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਚੋਲ-ਨਾਡੂ ਚੋਲ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਚੋਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਟੋਂਡਾਈ-ਨਾਡੂ ਜਾਂ ਟੋਂਡਾਈ-ਮੰਡਲਮ ਸੀ, ਜੋ ਤਾਮਿਲ ਨੰਦੂ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ, ਜੋ ਕਿ ਪਾਂਡਿਆ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ, ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੋਲਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀ ਤੱਕ ਆਂਧਰਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਸਮੇਤ ਖੇਤਰ, ਉੱਤਰੀ ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਕੇਰਲਾ ਕਦੇ ਵੀ ਚੋਲ ਰਾਜ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਖੇਤਰ ਸਿਰਫ਼ ਸਹਾਇਕ ਖੇਤਰ ਸਨ। ਇਸਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਚੋਲ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ, ਚੋਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਮਿਆਦ (ਲਗਭਗ 850-1279 ਈ.) ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਉਪ-ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- i. ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ (ਲਗਭਗ 850-985 ਈ.)
- ii. ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ (ਲਗਭਗ 985-1070 ਈ.)
- iii. ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ (ਲਗਭਗ 1070-1279 ਈ.)

7.4.1 ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ (850-985 ਈ.)

ਇਹ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੜਾਅ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਚੋਲ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਜੇਲਿਆ (ਲਗਭਗ 850-871 ਈ. ਈ.) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਤੰਜੋਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੇਵੀ, ਨਿਸ਼ੰਭਸੁੰਦਰੀ (ਭਾਵ, ਦੁਰਗਾ) ਦਾ ਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੱਲਵ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਆਦਿਤਯ-I ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੱਲਵ ਰਾਜ ਦੇ ਕੋਰ, ਭਾਵ, ਟੋਂਡੇਮੰਡਲਮ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਭਗ 893 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੱਲਵ ਸ਼ਾਸਕ ਅਪਰਾਜਿਤਾ (ਲਗਭਗ 871-907 ਸੀਏ) ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਅਦਿੱਤਿਆ-I ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਪਾਂਡਿਆ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ (ਭਾਵ, ਕੋਂਗੂ ਦੇਸ਼) ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ

ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਚੇਰਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸਥਾਨੁਰਵੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ, ਜਿਸਦੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਦਿਤਿਆ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਰਾਂਤਕਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੋਲ ਰਾਜੇ ਪਰਾਂਤਕ ਨੂੰ ਪਾਂਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਦੁਰਾਈ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਮਦੁਰਾਕੋਂਡਾ (ਭਾਵ, ਮਦੁਰਾ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। 916 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਰਾਜਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-II ਨੇ ਚੋਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-III ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-III ਨੇ ਚੋਲ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 949 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਤਕਕੇਲਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਚੋਲ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਚੋਲ ਰਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-III ਨੇ 'ਕਾਂਚੀ ਅਤੇ ਤੰਜੋਰ ਦਾ ਵਿਜੇਤਾ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਹਾਰ ਨੇ ਚੋਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਾ ਚੋਲ ਪਰਾਂਤਕ II (ਲਗਭਗ 957-73 ਈਸਵੀ) ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਚੋਲਾਂ ਲਈ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਲਹਿਰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਬਦਲ ਗਈ। ਸੁੰਦਰਾ ਚੋਲ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਪਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਖੇਤਰੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਮ ਚੋਲਾ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਰੁਮੇਲੀਵਰਮਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), ਜਿਸ ਨੇ 985 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਾਰਾਜਾ ਵਜੋਂ ਤਾਜ ਪਹਿਨਾਇਆ।

7.4.2 ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ (985-1070 ਈ.)

ਇਸ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਚੋਲ ਅਥਾਰਟੀ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ, ਉੱਤਮ ਚੋਲ ਰਾਜਰਾਜਾ (ਲਗਭਗ 985-1014 ਈ. ਸੀ.) ਨੇ ਚੋਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਪਾਂਡਿਆਂ, ਕੇਰਲਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੇਂਦਰ ਅਨੁਰਾਧਾਪੁਰਮ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ, ਪੇਲੋਨਾਰੁਵਾ ਨੂੰ ਚੋਲਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਵੇਂਗੀ ਦੇ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਖੁੱਲੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 12,000 ਟਾਪੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਲਦੀਵ ਟਾਪੂਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 1010 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਤੰਜੋਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਉੱਤਮ ਚੋਲ ਦੇ ਰਾਜਰਾਜ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉੱਤਮ ਚੋਲ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਸ਼੍ਰੀ-ਵਿਜਯਾ (ਭਾਵ, ਪਾਲੇਮਬਾਂਗ) ਦੇ ਸ਼ੈਲੋਂਦਰ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਨਾਗਪੱਟੀਨਮ (ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ) ਵਿਖੇ ਬੋਧੀ ਮੱਠ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮੱਠ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼੍ਰੀ-ਵਿਜਯਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕੁਡਾਮਨੀ-ਵਿਹਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਾਰਾਜਾ I ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਦੌਰਾਨ, ਕਈ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਮਾਲਾ-ਨਾਡੂ ਉਰਫ਼ ਰਾਜਾਸ਼੍ਰੀ-ਵਲਨਾਡੂ, ਕੇ-ਨਾਡੂ ਉਰਫ਼ ਕੇਰਲੰਤਕਾ-ਵਲਨਾਡੂ, ਆਦਿ) ਦੇ ਬਾਅਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪਾਂਡੀ-ਨਾਡੂ (ਪਾਂਡਿਆ ਖੇਤਰ) ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ ਰਾਜਾਰਾਜਾ-ਮੰਡਲਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਟੋਂਡਾਈ-ਨਾਡੂ (ਪੱਲਵ ਖੇਤਰ) ਨੂੰ

ਜੈਗੋਂਡਾਚੋਲਾ-ਮੰਡਲਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਰਣਨੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੋਲ ਅਥਾਰਟੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।¹⁷

ਉੱਤਮ ਚੋਲ ਰਾਜਰਾਜਾ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ, ਰਾਜੇਂਦਰ-1 (ਲਗਭਗ 1014 ਈ.-1044 ਈ.) ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ, ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਟਾਪੂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਪੂਰਬੀ ਦੱਖਣ ਦੇ ਪਾਰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਤੱਕ ਚੋਲ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ, ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਨਾਮ, *ਗੰਗਾਇਕੋਂਡਾਚੋਲਾ* (ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਚੋਲ ਰਾਜਾ) ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਗੰਗਾਗਾਈਕੋਂਡਾਚੋਲਾਪੁਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਵੇਰੀ ਡੈਲਟਾ ਤੋਂ ਗੰਗਾ ਦੇ ਡੈਲਟਾ ਤੱਕ ਇੱਕ ਸਾਹਸੀ ਛਾਪਾ ਸੀ। ਰਾਜੇਂਦਰ-1 ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦਲੇਰਾਨਾ ਛਾਪੇਮਾਰੀ (ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਕਦਰਮ ਅਭਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) 1025-26 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਚੋਲਾ ਜਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਬੋੜਿਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਬਾਰਾਂ ਖੇਤਰਾਂ (ਜਿਵੇਂ, ਮਿਆਂਮਾਰ, ਸੁਮਾਤਰਾ, ਥਾਈਲੈਂਡ, ਮਾਲੇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ, ਨਿਕੋਬਾਰ ਟਾਪੂ, ਆਦਿ) ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਛਾਪੇਮਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਸ਼੍ਰੀ-ਵਿਜਯਾ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮਲਯ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ, ਸੁਮਾਤਰਾ, ਜਾਵਾ ਅਤੇ ਕਈ ਗੁਆਂਢੀ ਟਾਪੂਆਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ-ਵਿਜਯਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ-ਵਿਜਯਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸੰਗਰਾਮਾ ਵਿਜਯੇਤੁੰਗਵਰਮਨ ਨੂੰ ਚੋਲ ਬੇੜੇ ਦੁਆਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼੍ਰੀ-ਵਿਜਯਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਚੋਲ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੀ-ਵਿਜਯਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਚੀਨ ਤੱਕ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਰਾਜੇਂਦਰ-1 ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਮਾਰਗਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਜਤਾਉਣ ਲਈ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਚੋਲਾਂ ਨੇ 1016, 1033 ਅਤੇ 1077 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਚੀਨ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕਈ ਦੂਤਾਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1044 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਧੀਰਾਜਾ-1 ਦੁਆਰਾ ਰਾਜੇਂਦਰ-1 ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀ ਉੱਤੇ ਧਨਯਕਾਟਕ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਚਾਲੂਕੀਆ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ, ਕੇਲੀਪੱਕਈ (ਭਾਵ, ਕੁਲਪਕ) ਦੇ ਚਾਲੂਕੀਆ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚਲੂਕੀਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਲਿਆਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ *ਵਿਰਾਭਿਸ਼ੇਕ ਦੀਰਸਮ* (ਭਾਵ, ਵਿਜੇਤਾ ਦੀ ਤਾਜਪੇਸ਼ੀ) ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਧੀਰਾਜਾ-1 ਨੇ *ਵਿਜੇਰਾਜੇਂਦਰ* ਨੂੰ ਧਾਰਿਆ। ਚੋਲ-ਚਾਲੂਕੀਆ ਟਕਰਾਅ ਜੋ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਧੀਰਾਜਾ (ਲਗਭਗ 1044-54 ਈ.), ਰਾਜੇਂਦਰਦੇਵ II (ਲਗਭਗ 1054-63 ਈ.), ਵੀਰਰਾਜੇਂਦਰ (ਲਗਭਗ 1063-69 ਈ.) ਅਤੇ ਅਧਿਰਾਜੇਂਦਰ (ਲਗਭਗ 1067-1070 ਈ.) ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

¹⁷ Manu V. Devadevan, (2017). 'From the Cult of Chivalry to the Cult of Personality: The Seventh-century Transformation in Pallava Statecraft', *Studies in History*, Vol. 32, No. 2, pp. 127-150.

7.4.3 ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ (1070-1279 ਈ.)

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਚੋਲ ਅਥਾਰਟੀ ਦੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਕੁਲੋਤੁੰਗਾ (ਲਗਭਗ 1070-1122 ਈਸਵੀ) ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਵਿਜੇਬਾਹੂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਗੀ 'ਤੇ ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ (ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ) ਦੇ ਹੈਹਯਾ ਰਾਜਾ ਯਸ਼ਹਕਰਨਦੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਪਾਂਡਿਆ ਅਤੇ ਕੋਰਲਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ, ਪਰ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਉੱਤੇ ਵਿਜੇਬਾਹੂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਕੁਲੋਤੁੰਗਾ ਨੇ ਵਿਜੇਬਾਹੂ ਨਾਲ ਵਿਆਹੁਤਾ ਬੰਧਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵਿਰਾਪੇਰੁਮਲ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, 1077 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੋਲ ਦੂਤਾਵਾਸ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੂਤਾਵਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੱਤਰ ਵਪਾਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੀਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਚ ਦੇ ਸਮਾਨ, ਕਪੂਰ, ਗੈਂਡੇ ਦੇ ਸਿੰਗਾਂ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ, ਸੂਪ, ਗੁਲਾਬ ਜਲ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸਮਾਨ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 81,800 ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਨਕਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਚੋਲ ਰਾਜੇ ਨੇ 1090 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ-ਵਿਜਯਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦੂਤਾਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਕੁਲੋਤੁੰਗਾ ਨੇ ਚੋਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਕੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਤੁੰਗਭਦਰਾ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਚਾਲੂਕਿਆ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਫਿਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵੱਗੀ ਅਤੇ ਤੇਲਗੂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੋਲ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਲੋਤੁੰਗਾ I ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਈ ਚੋਲ ਸ਼ਾਸਕ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਵਿਕਰਮਾ ਚੋਲ (ਲਗਭਗ 1122-35 ਈ.), ਕੁਲੋਤੁੰਗਾ-II (1135-50 ਈ. ਸੀ.) ਅਤੇ ਰਾਜਾਰਾਜ II (ਲਗਭਗ 1150-1173 ਈ. ਸੀ.) ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਏ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਚੋਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਾਨ। ਚਾਲੂਕੀਆਂ, ਪਾਂਡਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਫੈਜ਼ੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਚੋਲਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਚੋਲ ਹਕੂਮਤ ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ।

7.4.4 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1. ਚੋਲ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤੀ?

2. ਤਿਰਭੁਵਨ-ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ, ਸਮੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ ?

3. ਟੋਂਡੇਮੰਡਲਮ ਕਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਸੀ?

4. ਰਾਜਿੰਦਰ- I ਨੇ ਗੰਗਾਈਕੋਂਡਾਚੋਲਾ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਕਿਉਂ ਲਿਆ?

5. ਕਾਦਰਮ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

7.5 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਚਾਲੂਕੀਆਂ, ਪੱਲਵਾਂ ਅਤੇ ਚੋਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫੌਜੀ ਸੰਘਰਸ਼। ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਪੱਲਵਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਚੋਲਾਂ ਨੇ ਆਂਧਰਾ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਉਹ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਸ਼ਯਭੂਤੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜੇ ਅਤੇ ਨਰਮਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਜਿੱਤ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਆਈਹੋਲ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰਾਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚਲੁਕਿਆ ਰਾਜੇ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ-II ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ

¹⁸ Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009, p.891.

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਾਲੁਕਿਆ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਡੇਕਨ ਵਿੱਚ ਮੰਦਰ ਦੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ (ਵੇਸਾਰਾ) ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਕਲਾ ਅਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਪੱਲਵ ਅਤੇ ਚੋਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਗਠਨ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੱਤਾ (ਮੰਦਰ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਬਾਰੇ, (ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ ਅਧਿਆਇ 9)। ਚੋਲਾ ਅਥਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਚੋਲਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ, ਮਾਲਦੀਵ, ਨਿਕੋਬਾਰ ਟਾਪੂ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ।

7.6 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

K.A. Nilakanta Shastri, *A History of South India: From Prohistoric Times to the Fall of Vijayanagar*, Fourth Edition, R. *An Introduction by Champakalakshmi*, New Delhi: Oxford University Press, 2011.

Manu too. Devdevan, 'From the Cult of Chevalier to the Cult of Personality: The Seventh-Century Transformation in Pallava Statecraft', *Studies in History*, Vol. 32, no. 2, 2017, pp. 127-150.

Ranbir Chakraborty, *Exploring Early India, Up to EC 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

Upinder Singh, *History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009.

Hermann Kulke and Dietmar Rothermund, *A History of India*, Fourth Edition, London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2004.

R.C. Majumdar, H.C. Raichoudhary, and Kalikinkar Dutta, *An Advanced History of India*, London: Macmillan & Company Limited, 1953.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002.

7.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

7.7.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ-II ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੋ।
2. ਚਲੁਕਿਆ ਅਤੇ ਪੱਲਵ ਟਕਰਾਅ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
3. ਪੱਲਵ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਲਾ ਅਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰਲ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
4. ਪੱਲਵ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੋ।
5. ਰਾਜਰਾਜਾ ਅਤੇ ਰਾਜੇਂਦਰ- I ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

7.7.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਤੁਸੀਂ ਆਈਹੋਲ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
2. ਰਾਜਾਧੀਰਾਜਾ I ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।
3. ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ II ਕੌਣ ਸੀ?
4. ਕੈਲਾਸ਼ਨਾਥ ਮੰਦਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
5. ਪੱਲਵ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਕੌਣ ਸੀ?
6. ਗੋਪੁਰਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ।

ਸਮੈਸਟਰ I

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸੀ. 1200 ਈ

ਯੂਨਿਟ 8: ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਕਾਸ: ਜੈਨ ਧਰਮ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵਵਾਦ

ਸੰਰਚਨਾ

8.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

8.1 ਭੂਮਿਕਾ

8.2 ਜੈਨ ਧਰਮ

8.2.1 ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ

8.2.2 ਮਹਾਵੀਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੈਨ ਧਰਮ

8.3 ਬੁੱਧ ਧਰਮ

8.3.1 ਬੋਧੀ ਦਰਸ਼ਨ

8.3.2 ਗੋਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੁੱਧ ਧਰਮ

8.4 ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ

8.5 ਵੈਸ਼ਣਵ

8.6 ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ

8.6.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

8.7 ਸੰਖੇਪ

8.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

8.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

8.9.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

8.9.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

8.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।
- ਜੈਨ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵਵਾਦ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।

8.1 ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਕਈ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਭਿਆਸ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੋਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮਹਾਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਵਰਗੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਗੋਤਮਾ ਬੁੱਧ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਨ, ਜੈਨ ਧਰਮ ਚੌਵੀ *ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ* ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ / ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਦਾ ਮੂਲ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਤੇ ਫੈਲਾਅ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਹੈ ਜੋ ਪੰਥਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

8.2 ਜੈਨਿਸਮ (Jainism)

ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ, ਵਰਧਮਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਹਾਵੀਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੌਵੀ *ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ* ਨੇ ਜੈਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾ *ਤੀਰਥੰਕਰ* ਰਿਸ਼ਭਾਨਾਥ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਦਿਨਾਥ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਸ਼ਵਨਾਥ, ਜੋ 23ਵਾਂ *ਤੀਰਥੰਕਰ ਸੀ*, ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਸ਼ਵਨਾਥ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਵੀ ਸੀ। ਮਹਾਵੀਰ ਜਨਤ੍ਰਿਕਾ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਤ੍ਰਿਸ਼ਲਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ 539/540 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੁੰਡਗਰਾਮਾ (ਆਧੁਨਿਕ ਬਾਸਰਹ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ 72 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਗੀਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਾਵਾਪੁਰੀ ਵਿੱਚ 467/468 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਯਸੋਦਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਿਅਦਰਸਨਾ ਜਾਂ ਅਨੁਜਾ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਧੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਵੇਤੰਬਰਾ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਦਿਗੰਬਰ ਜੈਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਹਾਵੀਰ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਸੀ। ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਰਿਜੁਪਾਲਿਕਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਥਿਤ ਜਿੰਬਿਕਾ-ਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ *ਜੀਨਾ* (ਜੇਤੂ) ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।, *ਤੀਰਥੰਕਰ* (ਫੇਰਡ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ) ਅਤੇ *ਅਰਹਤ* (ਯੋਗ)। ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਵੀਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕੀਤਾ।

8.2.1 ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ (Jain Philosophy)

ਜੈਨ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਮਹਾਨ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਸੁੱਖਣਾਂ ਪਾਰਸ਼ਵਨਾਥ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਇੱਕ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਜੋੜ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜ ਕਸਮਾਂ ਹਨ: 1) ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲਣਾ (ਸਤਿਆ), 2) ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ (ਅਸਤਿਆ), 3) ਦੁਖੀ ਨਾ ਕਰਨਾ (ਅਹਿੰਸਾ), 4) ਜਮ੍ਹਾ ਨਾ ਕਰਨਾ (ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ) ਅਤੇ 5) ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ (ਬ੍ਰਹਮਚਰਿਆ)। ਇਹਨਾਂ ਸੁੱਖਣਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜੈਨ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਵੈ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਤ੍ਰਿ-ਰਤਨ (ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਰਤਨ), ਅਰਥਾਤ, ਸਹੀ ਗਿਆਨ (ਸਮਿਆਗ-ਗਿਆਨ), ਸਹੀ ਕਿਰਿਆ (ਸਮਿਆਗ-ਚਰਿਤਰ) ਅਤੇ ਸਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (ਸਮਿਆਗ-ਦਰਸ਼ਨ) ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਕ੍ਰੋਧ, ਹੰਕਾਰ, ਧੋਖੇ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਸੁੱਖਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਨਗਨਤਾ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ, ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਕਣ ਨੂੰ ਵੀ ਜੀਵਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਜੈਨ ਭਿਕਸ਼ੂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਫਲਸਫ਼ੇ ਵਿੱਚ, ਪੁਨਰ ਜਨਮ (ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਆਵਾਸ) ਅਤੇ ਕਰਮਸਿਧਾਂਤ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਕਰਮ (ਕਿਰਿਆਵਾਂ), ਭਾਵੇਂ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਉੱਚ ਜਾਂ ਹੇਠਲੇ ਵਰਣ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨਗੇ। ਇਸਲਈ, ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਜੈਨ ਸੰਨਿਆਸੀ/ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜਨੂੰਨ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ (ਮੋਕਸ਼) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੀਵੇਂ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਜੈਨ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਛੇ ਕਿੱਤੇ ਜੋ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ - ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ, ਲਿਖਣਾ, ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ, ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰ। ਇਹਨਾਂ ਛੇ ਵਿੱਚੋਂ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁੱਛ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਜਾਂ ਪੁੱਟਣ ਵੇਲੇ ਛੋਟੇ ਕੀੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਪੇਸ਼ੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਹੈ। ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਦੇ ਇੱਕ ਅਤਿਅੰਤ ਰੂਪ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

8.2.2 ਮਹਾਵੀਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੈਨ ਧਰਮ (Jainism after Mahavira)

ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਜੈਨ ਧਰਮ ਮਥੁਰਾ, ਗੁਜਰਾਤ, ਉੜੀਸਾ, ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ (ਭਾਵ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਕੇਰਲਾ ਆਦਿ) ਸਮੇਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ। ਲੋਹਾਨੀਪੁਰ (ਅਜੋਕੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ) ਤੋਂ ਮੌਰੀਆ ਯੁੱਗ ਦਾ ਇੱਕ ਨਗਨ ਨਰ ਧੜ ਲੱਭਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਮੂਰਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ / ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ

ਮੌਤ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 160 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਜੈਨ ਸਭਾ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ (ਮੌਜੂਦਾ ਪਟਨਾ, ਬਿਹਾਰ) ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ 12 ਅੰਗ) ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੌਥੀ-ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ 827 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਦੂਜੀ ਜੈਨ ਸਭਾ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇੱਕ ਸਕੰਦੀਲਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਥੁਰਾ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਲਭੀ (ਗੁਜਰਾਤ) ਵਿੱਚ। ਇਸ ਦੂਜੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜੈਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਨੂੰ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਤਭੇਦ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਦੋਂ ਦੋ ਜੈਨ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, *ਸਵੇਤੰਬਰਸ* (ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ ਵਾਲੇ) ਅਤੇ *ਦਿਗੰਬਰਸ* (ਆਕਾਸ਼ ਪਹਿਨੇ, ਜਾਂ ਨੰਗੇ) ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਜੈਨ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਮੌਰੀਆ ਰਾਜੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਲੰਬਾ ਅਕਾਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਕਾਰਨ, ਜੈਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਭਦਰਬਾਹੂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੈਨ ਭਿਕਸ਼ੂ ਸਥਲਬਾਹੂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਜਿਹੜੇ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਪਹਿਨਣ ਲੱਗੇ। ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੈਨ ਭਿਕਸ਼ੂ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ 'ਤੇ ਜੈਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ। ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਸਮਾਜ *ਸਵੇਤੰਬਰਸ* ਅਤੇ *ਦਿਗੰਬਰਸ* ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਣੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਨੇ ਪੂਰੀ ਨਗਨਤਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਮਰਨ ਵਰਤ (*ਸਲੇਖਾਨਾ*) ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਕੇ ਮਰਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜੈਨ ਮੱਠ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਰਸ਼ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਬਤੀਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਨਨਾਂ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ।

8.3 ਬੁੱਧ ਧਰਮ (Buddhism)

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਗੋਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਬੁੱਧ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸ਼ਾਕਯ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ, ਸੁਧੇਧਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਮਹਾਮਾਯਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ 567 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਕਪਿਲਵਸਤੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੁੰਬੀਨੀ (ਅਜੋਕੇ ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ 80 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ 487 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਕੁਸੀਨਾਗਰਾ (ਕਸ਼ੀਆ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ *ਮਹਾਪਰਨਿਬਾਨਾ* ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਛੇਤੀ ਮੌਤ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਉਸਦੀ ਪਾਲਕ ਮਾਤਾ ਮਹਾਪ੍ਰਜਾਵਤੀ ਗੋਤਮੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਗੋਤਮਾ ਨਾਮ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਵਿਆਹ ਯਸ਼ੋਧਰਾ/ਯਸ਼ੋਦਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਹੁਲ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਇੱਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਕਪਿਲਵਸਤੂ ਵਿੱਚ 1. ਇੱਕ ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ, 2. ਇੱਕ ਰੋਗੀ ਆਦਮੀ, ਅਤੇ 3. ਇੱਕ

ਲਾਸ਼ ਦੇਖੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪੀਲੇ ਚੇਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੂੰ ਕਲੇ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ 29 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ 35 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬੋਧਗਯਾ ਵਿਖੇ, *ਪਿੱਪਲ ਦੇਦਰਖਤ* ਹੇਠਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਬੁੱਧ ਬਣ ਗਿਆ (ਇੱਕ ਗਿਆਨਵਾਨ ਜੀਵ) ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਨਾਰਸ/ਵਾਰਾਣਸੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਹਿਰਨ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸਾਬਕਾ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ *ਧਰਮਚੱਕਰਪਰਿਵਾਰਤਨਾ* (ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦੇ ਮੋੜ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਘ (ਮੱਠ) ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ, ਪਰ ਨਨਾਂ ਨੂੰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। *ਵਿਨਯਾ ਪਿਟਕਾ*, ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਮੱਠਵਾਸੀ ਅਤੇ ਨਨਸ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਰੈਗੂਲਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ *ਸੰਘ* ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਸੰਘ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਸੀ ਜੋ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਮੌਸਮ (*ਵਾਸਵਾਸ*) ਦੌਰਾਨ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਨਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਸੀ; ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹਨਾਂ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਮੱਠਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ, ਕਾਰੀਗਰ-ਕਲਾ-ਕਲਾ ਸਮੂਹਾਂ, ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਜ਼ਮੀਨ-ਮਾਲਕ ਕਿਸਾਨੀ ਤੋਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਮਰਦ ਅਨੁਯਾਈ ਨੂੰ ਉਪਾਸਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਮਾਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਨੂੰ *ਉਪਾਸਿਕਾ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਪੈਰੋਕਾਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਬੋਧੀ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੱਠਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਸੁੱਖਣਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ: ਅਹਿੰਸਾ, ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਜਿਨਸੀ ਦੁਰਾਚਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ, ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ, ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਨਿੰਦਿਆ ਤੋਂ ਬਚਣਾ, ਬਚਣਾ। ਹੰਕਾਰੀ, ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਬਚੋ, ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤੋਂ ਬਚੋ, ਅਤੇ ਧਰਮੀ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਲਈ ਗੋਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਚੋ।

8.3.1 ਬੋਧੀ ਦਰਸ਼ਨ (Buddhist Philosophy)

ਗੋਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤਪੱਸਿਆ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਭੋਗ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਮੱਧ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਚਾਰ ਉੱਤਮ ਸੱਚਾਈਆਂ (*ਚਤੁਰੀਆਸੱਤਿਆ*) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ *ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ* 1) ਸੰਸਾਰ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; 2) ਦੁੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜੋ ਇੱਛਾ ਹੈ; 3) ਇੱਛਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ 4) ਅੱਠ ਗੁਣਾ ਮਾਰਗ (*ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕਮਾਰਗ*) ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਦੁੱਖ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਗੋਤਮ ਬੁੱਧ ਦੁਆਰਾ ਅੱਠ-ਪੱਧਰੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਪਾਲਣਾ

ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅੱਠ-ਪੱਧਰੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਹੈ: 1) ਸਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, 2) ਸਹੀ ਯਾਦ, 3) ਸਹੀ ਕਿਰਿਆ, 4) ਸਹੀ ਧਿਆਨ/ਇਕਾਗਰਤਾ, 5) ਸਹੀ ਭਾਸ਼ਣ, 6) ਸਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼, 7) ਸਹੀ ਉਪਜੀਵਕਾ, ਅਤੇ 8) ਸਹੀ ਵਿਚਾਰ। ਚਾਰ ਉੱਤਮ ਸੱਚਾਈਆਂ ਅਤੇ ਅੱਠ-ਪੱਧਰੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਿਰਵਾਣ (ਭਾਵ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ) ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ *ਕਰਮ* ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਆਤਮਾ (*ਆਤਮਾ*) ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਇੱਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ *ਕਰਮਾਂ* ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਤ (ਜਿਵੇਂ, ਸਰੀਰ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ) ਜੋ *ਕਰਮਾਂ* ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ, ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗੋਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਸਮਝਿਆ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੋਵਾਂ ਨੇ *ਅਹਿੰਸਾ* (*ਅਹਿੰਸਾ*) ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ, ਬੁੱਧ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਮ ਰਵੱਈਆ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ, *ਅਹਿੰਸਾ* ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਪਾਲਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਸ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਸਿਰਫ ਤਾਂ ਹੀ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

8.3.2 ਗੋਤਮ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੁੱਧ ਧਰਮ (Buddhism after Gotama Buddha)

ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮਗਧ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅਜਾਤਸਤਰੂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ (ਮੌਜੂਦਾ ਦਿਨ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਗੀਰ) ਵਿਖੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਬੋਧੀ ਸਭਾ ਹੋਈ। ਇਹ ਮਹਾਕਸਾਪਾ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਨੂੰ ਗਿਆ ਸੀ। *ਸੁੱਤਾ ਪਿਟਕਾ* ਅਤੇ *ਵਿਨਯ-ਪਿਟਕ* ਇਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ 100 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਦੂਜੀ ਬੋਧੀ ਸਭਾ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਵਿੱਚ, ਬੋਧੀ *ਸੰਘ* ਨੂੰ *ਮਹਾਸੰਘਿਕਾਂ* (ਮਹਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਅਤੇ *ਥਰਵਾਦਿਨ* ਜਾਂ *ਸਥਵੀਰਾਵਦੀਨਾਂ* (ਮਹਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੀਜੀ ਬੋਧੀ ਸਭਾ ਮੌਰੀਆ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਮੋਗਲੀਪੁੱਤ ਟਿਸਾ ਨਾਮਕ ਭਿਕਸ਼ੂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਵਿੱਚ, ਬੋਧੀ ਕੈਨੋਨੀਕਲ ਸਾਹਿਤ (ਜਿਸ ਨੂੰ *ਤ੍ਰਿ-ਪਿਟਕਾਂ* ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਦਾ *ਸੰਕਲਨ* ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਸਮੇਤ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਭੇਜੇ। ਕੁਸ਼ਾਣ ਰਾਜਾ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਚੌਥੀ ਬੋਧੀ ਸਭਾ ਹੋਈ। ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਾਸੁਮਿਤਰਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਵਿੱਚ ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ' *ਵਿਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ* ਵਜੋਂ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਵਿੱਚ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ

ਵੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਕੂਲਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਮਹਾਯਾਨ ਜਾਂ 'ਵੱਡਾ ਵਾਹਨ' ਅਤੇ ਹੀਨਯਾਨ ਜਾਂ 'ਘੱਟ ਵਾਹਨ' ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਹਾਯਾਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ, ਗੋਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤੱਕ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ, ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿਆਲੂ ਬ੍ਰਹਮ ਹਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰੇਗਾ। ਮਹਾਯਾਨ ਸਕੂਲ ਦਾ ਉਭਾਰ ਮਹਾਸੰਘਿਕਾ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਿਖੇ ਦੂਜੀ ਬੋਧੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਬੋਧੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਦੂਜਾ ਸਮੂਹ ਉਭਰਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਸਥਵੀਰਾਵਾਦਿਨ (ਪਾਲੀ ਥਰਵਾਦੀ), ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੌਥੀ ਬੋਧੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਹੀਨਯਾਨ ਉਭਰੀ। ਮਹਾਯਾਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਕੋਲ ਬੋਧੀਸਤਵ (ਭਾਵ, ਬੁੱਧ ਬਣਨ) ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਬੋਧੀਸਤਵਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨਵਾਨ ਜੀਵ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਵਾਣਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋ "ਮਹਾਨ ਦਇਆ" ਦਿਖਾਈ, ਉਹ ਬੋਧੀਸਤਵ ਦੇ ਮਹਾਯਾਨਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ, ਉਦਾਰਤਾ, ਚੰਗੇ ਆਚਰਣ, ਧੀਰਜ, ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਪਰਾਮਿਤ ਜਾਂ ਗੁਣਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬੋਧੀਸਤਵ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਯਾਨ ਸਕੂਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ, ਕੋਰੀਆ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਰਾਹੀਂ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਿਆ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਹਿਨਾਯਾਨਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੋਧੀਸਤਵ ਦੇਵਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ; ਸਗੋਂ, ਉਹ ਸਵਰਗੀ ਜੀਵ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ, ਹਰ ਕੋਈ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਚਾਰ ਮਹਾਨ ਸੱਚਾਈਆਂ ਅਤੇ ਅੱਠ-ਪੱਧਰੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ, ਮਿਆਂਮਾਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ। ਹਿਨਾਯਾਨਵਾਦੀ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਮਹਾਯਾਨਵਾਦੀ ਚਿੱਤਰ ਪੂਜਾ, ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦੇਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਬੋਧੀ ਸਕੂਲ ਜੋ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਵਜ੍ਯਾਨ (ਬੰਡਰਬੇਲਟ ਦਾ ਵਾਹਨ) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤਾੰਤਰਿਕ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ, ਵਜ੍ਯਾਨ ਮਗਧ, ਨੇਪਾਲ, ਅਸਾਮ, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ। ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ, ਇਹ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ, ਮਾਦਾ ਦੇਵੀ, ਤਾਰਾ ਨੂੰ ਦਇਆ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਨਾਰੀ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੋਧੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਹ ਬੋਧੀਸਤਵ ਅਵਲੋਕਿਤੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੋਧੀਸਤਵ ਦਾ ਇੱਕ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਤਾਰਾ ਸੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਦੀ "ਬਲ" ਜਾਂ "ਸ਼ਕਤੀ" ਦੇ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਸਰਗਰਮ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਦੇਵਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਨਸੀ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਅਭਿਆਸਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਜ੍ਯਾਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਦੂਈ ਅਤੇ

ਅਲੈਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ (ਮੰਤਰ) ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਹੀ ਜਾਦੂਈ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਯੰਤਰ) ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ।

ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ, ਕਾਰੀਗਰ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੌਤਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦੌਲਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਵਪਾਰੀਆਂ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੀਵਾਂ ਦਰਜਾ (ਭਾਵ, ਵੈਸ਼-ਵਰਣ) ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਹਨਾਂ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸਮੂਹਾਂ ਨੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਉਲਟ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੇ ਵਿਆਜ ਅਤੇ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗੋਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਬੁੱਧ ਨੇ ਗੁਲਾਮਾਂ, ਚੋਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘਵਿੱਚ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ । ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾ (ਅਹਿੰਸਾ) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਪਸ਼ੂ ਧਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਦਾਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਹਿਪਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਮੀਨ-ਮਾਲਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਊ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ, ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਨ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਵਾਹੀਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਵਾਹੁਣ ਲਈ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਹ ਡੇਅਰੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੇ.ਐਮ ਸ਼੍ਰੀਮਾਲੀ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਜੰਗਲੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਅਦ ਵਾਲਾ ਕਿੱਤਾ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ, ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਚ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜੰਗਲੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।¹⁹

8.3.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1. ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕੌਣ ਸੀ?

¹⁹ K. M. Shrimali, *A People's History of India-4: The Age of Iron and the Religious Revolution, c. 700-c. 350 BC*. New Delhi: Aligarh Historians Society and Tulika Books, 2011, p. 139.

2. ਤੀਰਥੰਕਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ /

3. ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹਨ?

4. ਮਹਾਪ੍ਰਜਾਵਤੀ ਗੋਤਮੀ ਕੌਣ ਸੀ?

5. ਗੋਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ?

8.4 ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਿੰਦੂਵਾਦ (Puranic Hinduism)

'ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, 'ਹਿੰਦੂ' ਸ਼ਬਦ, ਜਿਸ ਤੋਂ 'ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ' ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ (ਸਿੰਧੂ) ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੁਆਰਾ, ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਨਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾਪਕ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਅਭਿਆਸਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਿਸਮ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਉਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ²⁰, 'ਕੁਝ ਭਗਤੀ ਅਭਿਆਸ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ, ਲਗਭਗ 200 ਈਸਾ ਪੂਰਵ - 300 ਈ. ਇਹ ਪੜਾਅ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹਿੰਦੂ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਦੇਵਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ।

ਇਸ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ (ਲਗਭਗ 200 ਈਸਾ ਪੂਰਵ - 300 ਈਸਵੀ), ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵਵਾਦ, ਨੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ। ਸ਼ਬਦ 'ਆਸਿਕਵਾਦ' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਜਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਦੇਵਤਾ

²⁰ Upinder Singh, (2009). *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*. Delhi: Pearson-Longman, pp. 433-434.

ਜਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਇਹ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਰੱਬ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਥ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਬ੍ਰਹਮਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ 'ਤੇ ਵੱਧਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ, ਜਿਸਦੇ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸਮਾਰਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ। ਵੈਦਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਚ ਵਰਣ-ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਪਹੁੰਚਯੋਗ ਸਨ। ਪਰ ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪਹੁੰਚਯੋਗ ਸੀ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵਵਾਦ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਾਣ ਸਾਹਿਤ ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਮਿੱਥਾਂ ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕ ਟੁਕੜੇ ਵਜੋਂ, ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਅਤੇ ਉਪਾਸਕ ਲਈ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਹੈ। ਇੱਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਸਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਿਥਿਹਾਸ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਥਾਵਾਂ, ਪੂਜਾ ਦੀ ਰੀਤੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।^[1]

ਮੈਰੀਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰਕ ਨੈੱਟਵਰਕਾਂ ਦਾ ਅਸਾਧਾਰਨ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਭੂਮੱਧ ਸੰਸਾਰ ਤੱਕ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਥਾਰਟੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਕੁਸ਼ਾਣ, ਸ਼ਾਕ-ਕਸ਼ਤਰਪ ਅਤੇ ਸੱਤਵਾਹਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੇ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ, ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ; ਅਤੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਢਾਂਚੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਕਈ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵਵਾਦ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਸ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਇੰਦਰ, ਵਰੁਣ ਅਤੇ ਅਗਨੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਾਂ ਸਹਾਇਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੱਕ ਸਿਮਟ ਗਏ ਸਨ। ਭਗਤੀ (ਭਕਤੀ) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਿਆਗ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵੀ ਉਲਟ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ, ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦੇਵਤਾ (ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜਾਂ ਸ਼ਿਵ) ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵੈ ਦੇ ਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਗਵਤ-ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ

ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰੱਬ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮ ਦੇਵਤਿਆਂ - ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ - ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

8.5 ਵੈਸ਼ਨਵੀਸਮ (Vaishnavism)

ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦ ਜਾਂ ਭਗਵਤਵਾਦ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹਨ; ਉਹ ਇੰਦਰ, ਵਰੁਣ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅਗਨੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਦੇਵਤਾ ਸੀ। ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦ ਜਾਂ ਭਗਵਤਵਾਦ ਦਾ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਬਾਇਲੀ-ਲੋਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਾਰਾਇਣ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਇੱਕ ਕਬਾਇਲੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜਾਂ ਨੇਤਾ ਦੇ ਦੈਵੀ ਹਮਰੁਤਬਾ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਗਵਤ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਤੋਹਫੇ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਇੱਕ ਕਬਾਇਲੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁੜ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਾ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਨਾਰਾਇਣ, ਸੁਵੀਰਾ ਜੈਸਵਾਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,²¹ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਮੂਲ ਦਾ ਇੱਕ ਦੇਵਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਨੂੰ *ਪੰਚਰਾਤਰ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵਰਸ਼ਨੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਬਲਦੇਵ, ਅਭਿਰਾ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਵਾਸੁਦੇਵ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਅਤੇ ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ-ਲਕਸ਼ਮੀ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਬੀਸੀਈ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਬਾਇਲੀ ਦੇਵਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਗੈਰ-ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ। ਇਸ ਲਈ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੈਰ-ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਦੈਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਅਭੇਦ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਜਨਤਕ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ।

ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤ ਮੇਗਾਸਥੀਨੀਜ਼ ਸਾਨੂੰ ਮਥੁਰਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸੋਰਸਨੇਈ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਇੱਕ ਦੇਵਤੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਹੇਰਾਕਲਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੇਵਤਾ ਹੇਰਾਕਲਸ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਾਸੁਦੇਵ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਹਾਦਰੀ ਭਰੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਵਿੰਦਾਵਨ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਯੂਨਾਨੀ ਲੋਕ ਮਥੁਰਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਸੁਦੇਵ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨਕ-ਲੋਕ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਆਪਣੇ ਹੀਰੋ ਦੇਵਤਾ ਹੇਰਾਕਲਸ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਾਣ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁਵਿਸ਼ਕਾ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਉੱਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਚਾਰ ਬਾਹਾਂ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ *ਗਦਾ* ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੱਕਰ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ

²¹ Romila Thapar, (2002). *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*. New Delhi: Penguin Books, p. 272.

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸ਼ਾਕ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਗਜਾ-ਲਕਸ਼ਮੀ ਜਾਂ ਅਭਿਸ਼ੇਕ-ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਥੁਰਾ ਤੋਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਬਲਰਾਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਲਗਭਗ 200 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ- 200 ਈਸਵੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਥੁਰਾ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੰਥ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੰਗਾ-ਯਮੁਨਾ ਦੁਆਬ ਵਿੱਚ।

ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮੌਰੀਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਐਪੀਗ੍ਰਾਫ ਲਗਭਗ 200 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੇਸਨਗਰ (ਨੇੜੇ ਵਿਦਿਸ਼ਾ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਤੋਂ ਇੱਕ ਥੰਮ੍ਹ ਦਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਹੈਲੀਓਡੋਰੇਸ ਨਾਮਕ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤ ਦੁਆਰਾ ਵਾਸੂਦੇਵ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇੱਕ ਗਰੁੜ-ਥੰਮ੍ਹ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਟੈਕਸਲਾ ਤੋਂ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ ਹੈਲੀਓਡੋਰੇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਗਤ ਭਾਗਵਤ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦ ਜਾਂ ਭਗਵਤਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਘੋਸ਼ੁੰਡੀ ਪੱਥਰ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਦੀ ਰੇਲਿੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਾਸੂਦੇਵ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ, ਮੇਰਾ ਖੂਹ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ ਵਰਸ਼ਨੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪੰਕਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਪੰਚਵੀਰ ਪੰਜ ਨਾਇਕਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਸਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਬਲਰਾਮ, ਵਾਸੂਦੇਵ, ਪ੍ਰਦਿਊਮਨਾ, ਸਾਂਬਾ ਅਤੇ ਅਨਿਰੁਧ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਸ਼ਨੀ ਕਬੀਲੇ ਦੁਆਰਾ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਸੱਤਵਾਹਨ ਰਾਜਾ ਗੀਤਮੀਪੁੱਤਰ ਸੱਤਕਰਨੀ ਨੂੰ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਬਲਰਾਮ, ਕੇਸ਼ਵ, ਅਰਜੁਨ ਅਤੇ ਭੀਮਸੇਨ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਰੀਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਗਵਤਵਾਦ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ (ਲਗਭਗ 300 ਈਸਾ ਪੂਰਵ- 300 ਈਸਵੀ ਤੱਕ) ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪੰਡਯਾ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਬਲਰਾਮ ਅਤੇ ਸੁਬਰਾਮਣਯ (ਕਾਰਤਿਕੇਯ, ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੁਆਰਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਸ਼ਬਦ, ਅਵਤਾਰ ਰੂਟ ਅਵਤਰੀ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ "ਉਤਰਨਾ"। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ 'ਅਧਰਮ' ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਅਤੇ 'ਧਰਮ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਲਿਤਾਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਦੇਵਗੜ੍ਹ ਦੇ ਦਸ਼ਾਵਤਾਰ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਚਿੱਤਰ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਵਤਾਰਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਸ ਅਵਤਾਰ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ, ਮੱਛੀ (ਮਤਸਿਆ), ਕੱਛੂ (ਕੁਰਮ), ਸੂਰ (ਵਰਾਹ), ਆਦਮੀ-ਸ਼ੇਰ (ਨਰਸਿਮਹਾ), ਡਵਾਰਫ (ਕਮੰਡਲ), ਪਰਸੁਰਾਮ (ਕੁਹਾੜੀ ਨਾਲ ਰਾਮਾ), ਰਾਮ (ਅਯੁੱਧਿਆ ਦਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰ), ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ

ਕਾਲਕਿਨ (ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਅਵਤਾਰ)। ਇੱਥੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਤਾਰ ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬਾਇਲੀ-ਲੋਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਖੜੀ ਮੂਰਤ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਹਰ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਖ-ਸ਼ੰਖ, ਡਿਸਕਸ, ਗਦਾ ਅਤੇ ਕਮਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸ਼੍ਰੀ-ਲਕਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਗਰੁੜ ਪਰਬਤ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗਰੁੜ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਐਪੀਗ੍ਰਾਫਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ (*ਪਰਮਭਗਵਤ*) ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਗਤਾਂ ਵਜੋਂ ਸਟਾਈਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਤੱਕ, ਦੇਵੇਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਪੰਚਰਾਤਰ ਅਤੇ ਵੈਖਾਨ ਵੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ *ਮਹਾਭਾਰਤ*, *ਭਗਵਦ*, *ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ*, *ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ*, ਅਤੇ *ਹਰਿਵੰਸ਼ਾ* ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਹਰਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

8.6 ਸ਼ੈਵਵਾਦ (Shaivism)

ਸ਼ੈਵਵਾਦ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਪੰਥ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਇੱਕ ਮਾਮੂਲੀ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਾ ਰੁਦਰ ("ਹਾਉਲਰ") ਤੋਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਇੱਕ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਕਰੜੇ ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼-ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰੁਦਰ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਫ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਸਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੜੀ-ਬੂਟੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਰੁਦਰ, ਈਸ਼ਾਨ, ਮਹਾਦੇਵ, ਮਹੇਸ਼ਵਰ, ਭਾਵ, ਪਸ਼ੂਪਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਵ ਵਜੋਂ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਸੱਪਾਂ, ਜ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਰੁਦਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਭੂ (ਭਾਵ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ), ਸੰਕਰਾ (ਭਾਵ, ਲਾਭਕਾਰੀ), ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ (ਭਾਵ, ਸੁਭ) ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ *ਲਿੰਗ* ਜਾਂ ਫਾਲਸ (ਗੋਲਾਕਾਰ ਸਿਖਰ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਸਿਲੰਡਰ ਵਾਲਾ ਥੰਮ), ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ *ਲਿੰਗ* ਦੀ ਪੂਜਾ ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ-ਸੀ.ਈ ਤੱਕ, *ਲਿੰਗ* ਪੰਥ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਾ ਰੁਦਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ-ਕਬਾਇਲੀ ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਫੈਲਸ ਪੂਜਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਮੋਹੇਨਜੋਦੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਵਿਖੇ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦਾ *ਲਿੰਗ* ਰੂਪ ਯੋਨੀ ਜਾਂ ਮਾਦਾ ਜਣਨ ਅੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜੁੜਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ

ਵਿੱਚ, ਲਿੰਗਾ ਅਤੇ ਯੋਨੀ ਦੇਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਜਨਨ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਲਿੰਗਾ ਅਤੇ ਯੋਨੀ) ਅਕਸਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਲਿੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂਕਾਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਥੁਰਾ (ਲਗਭਗ 200 ਬੀ.ਸੀ.ਈ-ਸੀ.ਈ 200 ਤੱਕ) ਵਿੱਚ ਕਈ ਲਿੰਗਾਂ ਜਾਂ ਫਾਲਸ-ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਡੀਮਲਨ ਪਿੰਡ (200/100 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ) ਦੇ ਲਿੰਗ 'ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇੱਕ ਵਕਰ ਚਿੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਰਾ ਅਤੇ ਖੇਹ (ਦੇਵੇਂ ਪੂਰਬੀ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ) ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹਾਲ ਦੀ ਗਾਥਾ ਸਪਤਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਗਣ-ਸੰਘਾਂ (ਕੁਲੀਨਤਾਵਾਂ) ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਅਰਜੁਨਯਨ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਲਿੰਗਮ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਬਲਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਡੰਬਰਸ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਅਤੇ ਕੁਹਾੜੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਗੋਡੋਫਰਨੇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿੱਕਾ, ਜੋ ਕਿ ਇੰਡੋ-ਪਾਰਥੀਅਨ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਸੂਲ-ਯੁੱਧ-ਕੁਹਾੜੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚਮੜੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ, ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਲਟਕਦਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਾਣ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ, ਓਸ਼ੋ। ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿੱਕੇ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਡਮਰੂ, ਇੱਕ ਅੰਕੁਸ਼, ਇੱਕ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਅਤੇ ਹਰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਿਰਨ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ (ਸ਼ਿਵ ਅੱਧੇ ਨਰ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਮਾਦਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ) ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਾਣ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਉੱਤੇ ਪਛਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਧੋਤੀ, ਇੱਕ ਹਾਰ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਯਜਨੋਪਵੀਤ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ, ਖਲੋਤਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਹਾੜ, ਭਾਵ, ਇੱਕ ਬਲਦ ਦੇ ਨਾਲ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੀ ਛਾਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੋਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਛਾਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਕੇ 'ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਕਥਾ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਹੈ - ਓਸ਼ੋ, ਭਾਵ, ਸ਼ਿਵ। ਭੀਟਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਇੱਕ ਮੋਹਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਉਸਦੇ ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਣ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ (ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰਮਾ ਵਾਲਾ ਭਗਵਾਨ), ਗੰਗਾਧਾਰਾ (ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦਾ ਸਮਰਥਕ), ਵੈਦਯਨਾਥ (ਡਾਕਟਰਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ), ਕਾਲਸਮਹਾਰ (ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), ਪਸ਼ੂਪਤੀ (ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ)। , ਚਮਕਾਰਾ (ਲਾਭਕਾਰੀ) ਅਤੇ ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ (ਦੇਵਤਾ ਜੋ ਅੱਧਾ ਨਰ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਮਾਦਾ ਹੈ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ- ਇੱਕ, ਨਟਰਾਜ (ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਵਜੋਂ ਸ਼ਿਵ) ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਦਕਸ਼ੀਨਮੂਰਤੀ (ਇੱਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਨਾ)। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਤੱਕ, ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨ-ਦੇਵਤਾ ਸਕੰਦ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਮਾਰ, ਕਾਰਤੀਕੇਯ ਅਤੇ ਸੁਬਰਾਮਣਯ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ,

ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਜੋਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਾਰਤਿਕੇਯ ਯੁੱਧ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ *ਮਹਾਂਭਾਸ਼ਯ* ਵਿੱਚ ਸਕੰਦ ਜਾਂ ਵਿਸਾਖ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕੁਸ਼ਾਣ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਮਾਰ, ਵਿਸਾਖਾ ਅਤੇ ਮਹਾਸ਼ੇਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਕੰਦ ਦੇ ਕਈ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਵਿਚ *ਮਹਾਂਭਾਰਤ* ਨੂੰ ਵੀ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਸਾਖਾ, ਮਹਾਸ਼ੇਨਾ, ਅਤੇ ਕੁਮਾਰਾ ਤੌਰ ਕਾਰਤੀਕੇ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਫਾਰਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਾਮਿਲ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ, ਕਾਰਤੀਕੇਯ ਨੂੰ ਮੂਰਗਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨ ਦੇਵਤਾ, ਗਣੇਸ਼ ਜਾਂ ਗਣਪਤੀ (ਗਣਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ) ਪਹਿਲੀ ਗਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਈਸਵੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤੱਕ ਪਾਰਵਤੀ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਿਕ ਅਤੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਗਣੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਸਿਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਹਾੜ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਦੰਦ, ਭਾਵ, ਚੂਹੇ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਦੁਆਰਾ, ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਨੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇੱਕ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼ਾ (ਸ਼ਿਵ) ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ "ਮੂਲ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ" (ਬ੍ਰਹਮਾ), "ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ" (ਵਿਸ਼ਨੂੰ) ਅਤੇ "ਵਿਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਪੁਨਰਜਨਮ" (ਸ਼ਿਵ) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਪਾਰਵਤੀ, ਜੋ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ, ਗੌਰੀ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਮਾਦਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਈ। ਕਈ ਤਾੰਤਰਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਪਤਾ ਸੰਪਰਦਾ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹਾ ਸੰਪਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਲਗਭਗ 200 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਲਕੁਲੀਸਾ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲਕੁਲੀਸਾ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਲੱਬ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਸ਼ੂਪਤੀ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਲਾਸ਼ਾਂ (*ਭਸਮਾ*) ਦੀ ਰਾਖ ਨਾਲ *ਮਲਦੇ ਸਨ*। ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਰ ਤਾੰਤਰਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ, ਕਾਲਮੁਖ ਅਤੇ ਕਪਾਲਿਕਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਖੋਪੜੀ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਖਾਣ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਲਣ ਅਤੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਵਰਗੇ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।

8.6.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1. ਹੇਰਾਕਲਸ ਕੌਣ ਸੀ?

2. 'ਆਸ਼ਿਕਵਾਦ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?

3. ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ?

4. ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

5. ਪਸ਼ੂਪਤ ਕੌਣ ਸਨ?

8.7 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਮੱਠ-ਆਧਾਰਿਤ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਭਰੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਰਥਿਕਤਾ ਪੇਸਟੋਰਲ ਤੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ, ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ, ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਅਹਿੰਸਾ (ਅਹਿੰਸਾ) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਪਰੀਤ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰੀਆਂ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵਵਾਦ, ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਰਾਜ-ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਈ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੂਹ ਵਰਣ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। -ਜਾਤੀਅਧਾਰਤ ਸਮਾਜ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੂਹ ਰਾਜ-ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜਾਂ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਇਸ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

8.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

A.L. Basham, *The Vendor That Was India*, (Edited by Thomas R. Trottman), London: Imprint of Picador Pan Macmillan Limited, 2004.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002.

KM Shrimali, *A People's History of India-4: The Age of Iron and the Religious Revolution, c. 700-c. 350 BC*, New Delhi: Aligarh Historian Society and Tulika Books, 2011.

Suveera Jaiswal, *The Origin and Development of Vaishnavism: Vaishnavism from 200 BC to 500 AD*. Till, New Delhi: Munshiram Manoharlal, 1981.

Upinder Singh, *History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*. Delhi: Pearson-Longman, 2009.

Hermann Kulke and Dietmar Rothermund, *A History of India*, London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 4th Edition, 2004.

Himanshu Prabha Ray, 'The Upside Shrine in Early Hinduism: Origins, Celtic Affiliation, Patronage,' *World Archeology*, Vol. 36, no. 3, 2004, pp. 343-359.

Ranbir Chakraborty, *Exploring Early India, Up to EC 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

8.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

8.9.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਗੋਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।
2. ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਰਧਮਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।
3. ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੋ।
4. ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

8.9.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. 'ਮਹਾਨ ਗਿਆਨ' ਅਤੇ ਧਰਮ ਚੱਕਰ ਪਰਿਵਰਤਨ' ਦੁਆਰਾ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਮਾਰਗ ਕੀ ਹੈ?
3. ਤੀਰਥੰਕਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
4. ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਲਿਖੋ?
5. ਮੁੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।
6. ਦਿਗੰਬਰ ਕੌਣ ਸਨ?
7. ਮਹਾਭਾਸ਼ਯ ਕਿਸਨੇ ਲਿਖਿਆ?

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ।

ਸਮੈਸਟਰ I।

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸੀ. 1200 ਈ

ਯੂਨਿਟ 9: ਕਲਾ ਅਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ: ਮੰਦਰ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ, ਮੂਰਤੀ-ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਗੰਧਾਰ, ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼

ਸੰਰਚਨਾ

9.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

9.1 ਭੂਮਿਕਾ

9.2 ਮੰਦਰ ਦਾ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ

9.2.1 ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ- ਨਗਾਰਾ, ਦ੍ਰਵਿੜ ਅਤੇ ਵੇਸਾਰਾ

9.2.2 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

9.3 ਮਥੁਰਾ ਮੂਰਤੀਆਂ

9.4 ਗੰਧਾਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ

9.5 ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼

9.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

9.6 ਸੰਖੇਪ

9.7 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

9.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

9.8.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

9.8.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

9.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਮੰਦਰ ਦੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਗੰਧਾਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਭਾਰਤੀ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।
- ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।

9.1 ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ, ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਅਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ,

ਸਮਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਚੱਟਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮੈਰੀਆ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮੈਰੀਆ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਲੱਕੜ ਤੋਂ ਪੱਥਰ ਤੱਕ ਤਬਦੀਲੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਰੀਆ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜੋ ਰੁਝਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਮੈਰੀਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੂਰਤੀ ਕਲਾਵਾਂ ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਗੰਧਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸਮੂਹਾਂ (ਜਾਂ ਗਿਲਡਾਂ) ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਚੱਟਾਨ-ਕੱਟ ਅਤੇ ਢਾਂਚਾਗਤ ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਏ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੱਧਯੁਗੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਮੰਦਰ ਦੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਚੱਟਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੱਟੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਅਤੇ ਢਾਂਚਾਗਤ ਮੰਦਰ ਉਹ ਸਮਾਰਕ ਸਨ ਜੋ ਇਸਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਖੇਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

9.2 ਮੰਦਰ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ (Temple Architecture)

ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਨੂੰ 'ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਥਾਨ' ਜਾਂ 'ਰੱਬ ਦਾ ਘਰ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸੰਸਾਰ (ਬ੍ਰਹਮੰਡ) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸੰਸਾਰ (ਪ੍ਰਿਥਵੀ), ਸਵਰਗੀ ਸੰਸਾਰ (ਆਕਾਸ਼), ਸੂਖਮ ਸੰਸਾਰ (ਸਵਰਗ), ਅਤੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸੰਸਾਰ (ਪਾਤਾਲ) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਮਰਦਾਂ, ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ, ਜਾਨਵਰਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਕੀੜਿਆਂ, ਕੀੜੇ-ਮਕੋੜਿਆਂ, ਰੀਂਗਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ, ਰੁੱਖਾਂ, ਨਦੀਆਂ, ਫੁੱਲਾਂ, ਸਮੁੰਦਰਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ, ਘਰਾਂ, ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ, ਮਹਿਲਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ, ਝੰਪੜੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ, ਅਰਧ-ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਨੂੰ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਨਚਨਾ-ਕੁਠਾਰਾ, ਭੂਮਰਾ ਅਤੇ ਦੇਵਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਦਿੱਖ। ਹਿਮਾਂਸੂ ਪ੍ਰਭਾ ਰੇਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਅੰਡਾਕਾਰ ਆਕਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਬੇਸਨਗਰ (ਵਿਦਿਸ਼ਾ) ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਨਾਗਰੀ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਚਿਤੌੜ, ਰਾਜਸਥਾਨ) ਵਿੱਚ ਲੱਭੇ ਗਏ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੇਸਨਗਰ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ, ਬੇਸਨਗਰ ਵਿਖੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਅੰਡਾਕਾਰ ਮੰਦਰ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਥਤ ਹੈ ਜੋ ਇੱਥੇ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਡੰਗਵਾੜਾ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਅੰਡਾਕਾਰ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਗਾ ਪੰਥ (ਸੱਪ ਦੀ ਪੂਜਾ) ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਅਸਥਾਨ ਮਥੁਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸੇਨਖ ਵਿਖੇ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ

ਈਸਵੀ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚਲੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰਲ ਤਬਦੀਲੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਦੇ ਨਾਗਾਰਾ, ਦ੍ਰਵਿੜ ਅਤੇ ਵੇਸਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

ਸਾਂਚੀ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿਖੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਛੱਤ ਸਮਤਲ ਹੈ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦੇਵਗੜ੍ਹ (ਨੇੜੇ ਝਾਂਸੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇੱਕ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ, ਗਰਭਗ੍ਰਹਿ (ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ) ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਚੀ, ਪਿਰਾਮਿਡ ਅਤੇ ਨੁਕੀਲੀ (ਸ਼ਿਖਾਰਾ) ਸੀ। ਸ਼ਿਖਾਰਾ ਇੱਕ ਚਟਾਕ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਬਣਤਰ ਹੈ ਜੋ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਬਿੰਦੂ ਤੱਕ ਟੇਪ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ: ਪਹਿਲੀ- ਸਲੀਬ ਦੀ ਯੋਜਨਾ, ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ, ਵਕਰਦਾਰ ਸ਼ਿਖਰ, ਜੋ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ: ਦੇਵਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਦਸ਼ਾਵਤਾਰ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਇੱਟ ਮੰਦਰ। ਭੀਤਰਗਾਓਂ (ਦੇਵੇਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ) ਵਿਖੇ। ਆਮ ਨਾਗਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਖਾਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਚਨਾ-ਕੁਠਾਰਾ ਵਿਖੇ ਮਹਾਦੇਵ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਇੱਟ ਨਾਲ ਬਣੇ ਲਕਸ਼ਮਣ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਨਾਗਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫੈਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਿਖਾਰਾ, ਕੰਧਾਂ, ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਗਰਭਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਮੰਡਪ ਉੱਤੇ ਛੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਜਿਓਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪੈਟਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਨਾਗਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ-ਫਰੇਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਫੁੱਲਦਾਰ ਅਤੇ ਜਿਓਮੈਟ੍ਰਿਕਲ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਲ 'ਤੇ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ-ਜਾਮ ਜਾਂ ਤਾਂ ਦੁਆਰਪਾਲਾਂ (ਅਰਥਾਤ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡ) ਜਾਂ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੱਲਵ ਅਤੇ ਚੋਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੁਝ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਮੰਦਰ ਸ਼ੈਲੀ (ਦ੍ਰਵਿੜ ਸ਼ੈਲੀ) ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੁਢਲੇ ਦ੍ਰਵਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਮੱਲਾਪੁਰਮ (ਮਹਾਬਲੀਪੁਰਮ) ਵਿਖੇ ਚੱਟਾਨ ਨਾਲ ਕੱਟੇ ਗਏ ਰੱਥ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਮੰਦਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪੰਜ ਰੱਥ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪਾਂਡਵ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਰਗ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਧਰਮਰਾਜ ਰਥਾ (ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ) ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਰਾਂਡੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਛੱਤ ਵਾਲਾ ਪਿਰਾਮਿਡ ਸਪਾਇਰ ਹੈ। ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਰਥ ਦੀ ਵਕਰਦਾਰ ਛੱਤ ਇੱਕ ਝੰਪੜੀ ਦੀ ਛੱਤ ਵਾਲੀ ਛੱਤ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਧਰਮਰਾਜ ਰਥ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਕੰਧ 'ਤੇ, ਇੱਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੇ ਨਾਲ ਪੱਲਵ ਰਾਜਾ ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ ਮਮੱਲਾ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਇੱਕ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ ॥ ਰਾਜਾਸਿਮਹਾ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇੱਕ ਢਾਂਚਾਗਤ ਮੰਦਰ (ਸ਼ੇਰ ਮੰਦਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਮਮੱਲਾਪੁਰਮ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਦ੍ਰਵਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਛੱਤ ਵਾਲੇ ਪਿਰਾਮਿਡਲ ਸਪਾਇਰ ਹਨ। ਚੋਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਚੋਲ ਕਾਲ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦ੍ਰਵਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਤੰਜਾਵੁਰ ਵਿਖੇ ਬ੍ਰਿਹਦੀਸ਼ਵਰ

(ਰਾਜਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਮੰਦਰ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਦੀਸ਼ਵਰ ਮੰਦਿਰ ਦੀ ਛੱਤ ਵਾਲਾ ਪਿਰਾਮਿਡ ਸਪਾਇਰ ਲਗਭਗ ਸੱਠ ਮੀਟਰ ਉੱਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਦਰ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਥੰਮ ਵਾਲਾ ਦਲਾਨ ਅਤੇ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ (ਗਰਭਗ੍ਰਹਿ) ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ, ਮੰਦਿਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੰਧ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਗੋਟਵੇ (ਗੋਪੁਰਾ) ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕਰਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਆਈਹੋਲ, ਬਦਾਮੀ ਅਤੇ ਪੱਤਦਕਲ ਵਰਗੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਈ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇਖਿਆ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਮੰਦਿਰ ਸ਼ੈਲੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੇਸਾਰਾ ਜਾਂ ਬੇਸਾਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਹੀ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ। ਢਾਂਚਾਗਤ ਮੰਦਰ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬਲਾਕਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਛੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਕਾਰੀ ਸਜਾਵਟ ਹੈ। ਵੇਸਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਆਈਹੋਲ ਵਿਖੇ ਦੁਰਗਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਦੁਰਗਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਲਗਭਗ 725-30 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਚਾਲੂਕਿਆਂ ਰਾਜਾ ਵਿਜਯਾਦਿਤਿਆ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪਾਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪਰਿਕਰਮਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਖੰਭਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹਾਲ ਅਤੇ ਵਰਾਂਡਾ ਦ੍ਰਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਪਰ ਚਿੜੀ ਨਗਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਦਰ ਜੋ ਚਾਲੂਕਿਆਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਆਹੋਲ ਵਿੱਚ ਲਾਡ ਖਾਨ ਮੰਦਰ, ਪੱਤਦਕਲ ਵਿੱਚ ਵਿਰੂਪਕਸ਼ਾ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਹਨ।

9.2.1 ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ- ਨਗਾਰਾ, ਦ੍ਰਿੜ ਅਤੇ ਵੇਸਾਰਾ (Temple Styles-Nagara, Dravida and Vesara)

ਨਗਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿੰਧਿਆ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਦ੍ਰਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਕਾਵੇਰੀ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਦਰ ਦਾ ਰੂਪ, ਵੇਸਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੰਧਿਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੰਦਰ ਜਿੱਥੇ 'ਨਗਾਰਾ' ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ, ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ 'ਦ੍ਰਿੜ' ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਿਸ਼ਰਤ ਕਿਸਮਾਂ (ਨਗਾਰਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ) ਦੇ ਮੰਦਰ ਮੱਧ ਖੇਤਰ (ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਕਰਨਾਟਕ, ਉੜੀਸਾ) ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਸਾਰਾ ਜਾਂ ਬੇਸਾਰਾ (ਵੇਸਾਰਾ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ 'ਖੱਚਰ') ਮੰਦਰ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਗਾਰਾ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮੰਦਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ-ਪਾਸੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਰਭਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਵਰਗ ਆਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਆਇਤਾਕਾਰ ਆਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੰਦਿਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਟੇਪਰਿੰਗ ਸ਼ਿਖਰ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇੱਕ ਦ੍ਰਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਹੈਕਸਾਗੋਨਲ ਜਾਂ ਅਸਟਭੁਜ ਹੈ ਪਲਿੰਥ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਛੱਤਾਂ ਨਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਹੈਕਸਾਗੋਨਲ ਜਾਂ ਅਸਟਭੁਜ ਸ਼ਿਖਰ ਨਾਲ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਗੋਪੁਰਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੋਟਵੇਜ਼ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕੰਧ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੇਸਾਰਾ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਵਰਗਾਕਾਰ ਸਰੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਿਖਾਰਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਗੋਲਾਕਾਰ, ਜਾਂ ਅਸਟਭੁਜ ਜਾਂ ਅਸਟਭੁਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਵੇਸਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦਾ ਸਰੀਰ

ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਆਇਤਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਡਾਕਾਰ ਸ਼ਿਖਰ ਵਾਲਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਵੇਸਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਇੱਕ ਹਾਈਬ੍ਰਿਡ ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਡਿਗਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਮੰਦਰ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੋਂ ਤੱਤ ਉਧਾਰ ਲਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਨਗਾਰਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਵਿੜ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਿਸਮਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਵੇਸਾਰਾ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰਤ ਕਿਸਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਿਆਣੀ ਦੇ ਚਲੁਕਿਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਯਾਸਾਲਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਗਏ ਮੰਦਰ ਵੇਸਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਉਪਲਬਧ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਆਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰਲ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

- i) ਗਰਭਗ੍ਰਹਿ ਜਾਂ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ii) ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਲਈ ਗਰਭਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪਰਿਕਰਮਾ ਮਾਰਗ (ਪ੍ਰਦੱਖਣੀਪਾਠ)।
- iii) ਮੰਡਪ ਜਾਂ ਦਲਾਨ ਗਰਭਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਛਾਂ ਹੇਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਸਕਣ।
- iv) ਸ਼ਿਖਾਰਾ ਜਾਂ ਗੋਲਾ ਗਰਭਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਗਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਇੱਕ ਕਰਵਲੀਨੀਅਰ ਸਪਾਇਰ (ਸ਼ਿਕਾਰਾ) ਦੇ ਉਲਟ, ਦ੍ਰਵਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਿਰਾਮਿਡ ਸ਼ਿਖਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਛੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਹਨ, ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਗੁੰਬਦ (ਸਟੁਪਿਕਾ) ਦੁਆਰਾ ਚੜ੍ਹੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਸਿਖਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦ੍ਰਵਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਛੱਤ ਵਾਲੇ ਪਿਰਾਮਿਡਲ ਸਪਾਇਰ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਮਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

9.2.2 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਨਗਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ?

2. ਦ੍ਰਵਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

3. ਵੇਸਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ?

4. ਸ਼ੇਰ ਮੰਦਰ ਕਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਹੈ?

5. ਬ੍ਰਿਹਦੀਸ਼ਵਰ ਮੰਦਰ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

9.3 ਮਥੁਰਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ (Mathura Sculptures)

ਮਥੁਰਾ, ਜੋ ਕਿ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ, ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਵਧਿਆ। ਬੁੱਧ, ਜੈਨ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੂਰਤੀਆਂ ਲਾਲ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਸੀਕਰੀ ਵਿਖੇ ਖੱਡ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮਥੁਰਾ ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੰਘੋਲ, ਕੇਸ਼ੰਬੀ, ਅਹਿਛੱਤਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਰਨਾਥ, ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਮਹਾਸਥਾਨਗੜ੍ਹ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ। ਮਥੁਰਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ। ਯਕਸ਼, ਯਕਸ਼ੀ, ਨਾਗ, ਨਾਗੀਆਂ, ਬੁੱਧ, ਅਤੇ ਬੋਧੀਸਤਵ, ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਲੱਭੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਥੁਰਾ ਵਿਖੇ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤੀਰਥ ਕੇਂਦਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰਲ ਸਟੂਪਾਂ, ਜਾਂ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਸਟਰ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ ਸੀ, ਜੋ ਭਰਹੂਤ ਅਤੇ ਸਾਂਚੀ ਵਿਖੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਥੁਰਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ, ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮਥੁਰਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉੱਤਮ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੋਧੀਸਤਵ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਬੈਠਣ ਜਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਿੰਘਾਸਣ (ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਹਾਸਨ, ਭਾਵ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘਾਸਣ) 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਅਭਯਾਮੁਦ੍ਰਾ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਹੋਏ ਸਿਰ, ਜਾਂ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੇਇਲਡ ਉਸਨੀਸ਼ਾ (ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਉੱਲੀ ਜਾਂ ਸਿਖਰ ਦੀ ਗੰਢ) ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਕੱਪੜਾ, ਜਿਸਦਾ ਇੱਕ ਸਿਰਾ ਉਸਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਖੱਬੇ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬੁੱਧ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਜਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਧੋਤੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਢੱਕਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਜਾਂ ਬੋਧੀਸਤਵ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਵਾਲੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਕੱਪੜੇ ਮਥੁਰਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਪਰਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੇ ਸੁਪਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੋਧੀਸਤਵ ਦੀਆਂ ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਮਥੁਰਾ ਤੋਂ ਮਾਤਰੇਯਾ, ਵਜਰਾਪਾਣੀ ਅਤੇ ਅਵਲੋਕਿਤੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਕਈ ਉੱਕਰੀਆਂ ਰਾਹਤਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੋਧੀਸਤਵ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ-ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਭਾਵ, ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਰਨਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਥੁਰਾ ਵਿੱਚ ਕੰਕਲੀ ਟੀਲਾ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬੈਠੇ ਜਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਮਥੁਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ

ਇੱਕ ਸੁਭ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਰਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਗਨਤਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰ, ਆਦਿਨਾਥ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਭਨਾਥ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਡਿੱਗਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਢਿੱਲੇ ਤਾਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰ, ਸੁਪਰਸ਼ਵਨਾਥ ਨੂੰ ਸੱਪ ਦੇ ਹੁੱਡਾਂ ਦੀ ਛਤਰੀ ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਚੌਕੀ 'ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਧਰਮਚੱਕਰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਪੁਰਸ਼ਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਾਸਕਾਂ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਠੋਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰ ਦੀ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਮਨੋਦਸ਼ਾ (ਸਮਾਧੀ) ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ (ਤਪਸ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਜੈਨ ਸਤੂਪ ਦੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਬੂਤ ਵੀ ਮਥੁਰਾ ਵਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੰਕਲੀ ਟੀਲਾ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ ਦੇਵਨਿਰਮਿਤਾ ਸਤੂਪ (ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ) ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਅਯਾਗਪਾਟਸ (ਜਾਂ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰਣੀਆਂ) ਦੀਆਂ ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਅਯਾਗ' ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਆਰਯਕ' ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪੂਜਨੀਕ'। ਜੈਨ ਸਤੂਪ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਅਯਾਗਪਾਟਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਯਾਗਪਾਟਸ ਉੱਤੇ, ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਰੇਖਾਗਣਿਤਿਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਜੈਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮਥੁਰਾ ਤੋਂ, ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸ਼ਿਵ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸੂਰਜ, ਦੁਰਗਾ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕੰਕਲੀ ਟਿੱਲਾ 'ਤੇ ਪਾਏ ਗਏ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਸੂਰਿਆ ਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ, ਟਿਊਨਿਕ, ਬੂਟਾਂ ਅਤੇ ਮੁੰਦਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਤਾਜ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਮਾਨਵ-ਰੂਪ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਈ ਮੁਖ-ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਵਿਗ੍ਰਹਿ-ਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਪਹਾੜ, ਨੰਦੀ ਬਲਦ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਪਾਰਵਤੀ ਨਾਲ, ਅਤੇ ਚਤੁਰਵਿੰਦ੍ਰਿਹ ਸ਼ਿਵ (ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਉਤਪੱਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿਵ), ਅਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ (ਦੇਵਤਾ ਜੋ ਅੱਧੀ ਔਰਤ ਹੈ), ਅਤੇ ਹਰੀਹਰਾ (ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਸੁਮੇਲ) ਸਮੇਤ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਮਥੁਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਸੁਦੇਵ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਬਲਦੇਵ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਏਕਨੰਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਤਿਕੋਣਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵਾਸੁਦੇਵ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਪਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ (ਚਾਰ-ਹਥਿਆਰਾਂ), ਗਰੁੜ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਰੂਪ ਸੂਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਥੁਰਾ ਵਿੱਚ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ, ਯਕਸ਼ੀਆਂ, ਲਕਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਦੁਰਗਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਲੱਭੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਇੱਕ ਤਸਵੀਰ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ

ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ (ਪੂਰਨ-ਘਾਟ) ਦੇ ਫੁੱਲਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਗੁਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁਸ਼ਾਣ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਮਥੁਰਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਹੀ ਅਸਥਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਕੁਸ਼ਾਣ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸ਼ਾਹੀ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਮਟ (ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੇਕਰੀ ਟੀਲਾ) ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੋਰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਸੀਕਰੀ ਲਾਲ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੋਨਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ, ਇੱਕ ਵਿਮਾ ਕਦਫੀਸੇਸ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਨਿਸ਼ਕ-1 ਦੇ ਗਾਇਬ ਹਨ। ਵਿਮਾ ਕਦਫੀਸੇਸ ਸ਼ੇਰ-ਸਿੰਘਾਸਣ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਨਿਸ਼ਕ-1 ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਮਾ ਕਾਡਫੀਸੇਸ (ਗੁਣ ਵੀ 6 ਫੁੱਟ 10 ਇੰਚ) ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੂਰਤ ਗੋਡਿਆਂ ਦੇ ਪਾਰ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਮਰ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉੱਚੇ, ਭਾਰੀ ਬੂਟ ਅਤੇ ਲੰਬਾ ਟਿਊਨਿਕ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕਨਿਸ਼ਕ-1 ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਡੰਡਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੰਬਾ ਓਵਰ-ਕੋਟ ਕਮਰ ਤੋਂ ਅੱਕ ਕੇ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲਗਭਗ ਗਿੱਟਿਆਂ ਤੱਕ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਨਿਸ਼ਕ-1 ਦੇ ਮੋਟੇ ਪੈਡ ਵਾਲੇ ਬੂਟਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥੜ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਵਿਛਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਨਿਸ਼ਕ-1 ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪਾਰ, ਇੱਕ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ, 'ਮਹਾਨ ਰਾਜਾ, ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਕਨਿਸ਼ਕ'।

ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰੇਲਿੰਗ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸ਼ਲਭੰਜਿਕਾ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੱਭੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਲਭੰਜਿਕਾ ਸ਼ਬਦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਾਦਾ ਖੇਡ ਜਾਂ ਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਾਰਡਨ ਅਤੇ ਵਾਟਰ ਸਪੋਰਟਸ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੇਲਿੰਗਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਬੋਲਡ ਰਾਹਤ ਅਤੇ ਕਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ਲਭੰਜਿਕਾ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਭਰਹੁਤ ਅਤੇ ਸਾਂਚੀ ਸਟੂਪਾਂ (ਪਹਿਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਬੀ ਸੀ ਈ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀਆਂ ਸਦੀਆਂ) ਦੇ ਗੋਟਵੇਅ 'ਤੇ ਅਤੇ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਰੇਲਿੰਗ ਥੰਮ੍ਹਾਂ (ਆਮ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ) 'ਤੇ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਹਤ ਪੈਨਲ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਔਰਤ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਝੁਕ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਤਣੇ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਖਿੜਣ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਥੁਰਾ ਤੋਂ, ਲੋਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਯਕਸ਼, ਯਕਸ਼ੀ, ਨਾਗ ਅਤੇ ਨਾਗੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਛਾ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੋਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

9.4 ਗੰਧਾਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ (Gandhara Sculptures)

ਗੰਧਾਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪੂਰਬੀ (ਪੂਰਵ) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਟੈਕਸਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ (ਅਪਰਾ) ਪੁਸ਼ਕਲਾਵਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਦੁਆਰਾ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਉੱਤਰਪੱਥ ਨਾਮਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਸਤੇ ਦੁਆਰਾ ਲੰਘਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਮਥੁਰਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕਲਾ (ਸਿਆਲਕੋਟ), ਟੈਕਸਲਾ, ਪੁਸ਼ਕਲਾਵਤੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਵਿਲੱਖਣ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਗੰਧਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈ। ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੋਧੀਸਤਵ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰ, ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਨੀਵੇਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਰਾਹਤ ਵਿੱਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ। ਬੋਧੀਸਤਵ ਅਵਲੋਕਿਤੇਸ਼ਵਰ (ਪਦਮਪਾਣੀ) ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਮੂਰਤੀ ਗੰਧਾਰ ਵਿੱਚ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੋਰ ਬੋਧੀਸਤਵ ਜੋ ਗੰਧਾਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ ਮੈਤ੍ਰੇਯ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲਦਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਪਦਮਪਾਣੀ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਇੱਕ ਕਮਲ ਹੈ। ਗੰਧਾਰ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਡੋ-ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੁਸ਼ਾਣ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨਾਲ ਵਧੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਗੰਧਾਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਸ਼ਿਸਟ ਅਤੇ ਹਰੇ ਫਾਈਲਾਈਟ ਪੱਥਰ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ; ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੱਥਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸਟੁਕੋ (ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਲਾਸਟਰ) ਨੇ ਲੈ ਲਈ।

ਗੰਧਾਰ ਕਲਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਮਕਾਲੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਗ੍ਰੀਕੋ-ਰੋਮਨ, ਈਰਾਨੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੰਯੋਜਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਥੀਮ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸੀ (ਅਰਥਾਤ, ਬੋਧੀ) ਹਨ, ਪਰ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਗੈਰ-ਭਾਰਤੀ ਸੀ। ਗ੍ਰੀਕੋ-ਰੋਮਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੁੱਢੇ ਅਤੇ ਬੋਧੀਸਤਵ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿਹਰੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਾਲਾਂ, ਮਾਸਪੇਸ਼ੀ ਸਰੀਰ, ਅਤੇ ਬਸਤਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰੀਕ, ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਤਹਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਢੇ ਦਾ ਕਲੀਨ-ਸ਼ੇਵ ਕੀਤਾ ਅੰਡਾਕਾਰ ਚਿਹਰਾ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਯਕਸ਼ ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ। ਗੰਧਾਰ ਕਲਾ ਵਿੱਚ, ਖੜ੍ਹੇ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਆਮ ਹਨ। ਬੁੱਢਾ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਾਰੀ ਰੋਮਨ-ਟੋਗਾ ਜਿਵੇਂ ਚੋਗਾ ਦੇਹਾਂ ਮੋਢਿਆਂ ਨੂੰ ਢੱਕਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ, ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਹੱਥ ਉਸਦੇ ਚੋਲੇ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਭਯਾਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਗੰਢ (ਉਸ਼ਨੀਸ਼ਾ) ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਪਰਭਾਗ, ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇੱਕ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਧਰਮਚੱਕਰ ਮੁਦਰਾ (ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਥਿਤੀ), ਅਤੇ ਧਿਆਨਮੁਦਰਾ (ਧਿਆਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ)। ਗੰਧਾਰ ਕਲਾ ਵਿੱਚ, ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਹਨ।

ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਗੰਧਾਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬੋਧੀਸਤਵ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਬੋਧੀਸਤਵ ਇੱਕ 'ਬੁੱਧ-ਤੋਂ-ਹੋਣ ਵਾਲਾ' ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਿਰਵਾਣ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਬੋਧੀਸਤਵ ਨੂੰ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੋਧੀਸਤਵ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਉਰਨਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਜਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੋਧੀਸਤਵ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਕਰਲ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਲ ਇੱਕ ਟੋਪੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੱਡਾ ਹਾਲ ਮਥੁਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ, ਬੋਧੀਸਤਵ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ਾਹੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸਰਗਰਮ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਯੋਗੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਬੰਧ ਤੋੜ ਲਏ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਇਸ ਲਈ, ਬੋਧੀਸਤਵ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਸਜਾਵਟ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਾਲ ਅਤੇ/ਜਾਂ ਪੱਗਾਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਬੋਧੀਸਤਵ ਵੀ ਜੁੱਤੀਆਂ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਗੰਧਾਰ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮੁੱਛਾਂ ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਹਤ ਪੈਨਲ ਜੋ ਸਟੂਪਾਂ ਅਤੇ ਮੱਠਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜਾਤਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਟੈਕਸਲਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਧਰਮਰਾਜਿਕਾ ਸਤੂਪ ਹੈ। ਮੂਲ ਧਰਮਰਾਜਿਕਾ ਸਤੂਪ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਾਕ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਇਸਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਟੂਪ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਟੂਪ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਮੱਠ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੋਧੀ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ, ਗੰਧਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਸਮੇਤ ਕਈ ਸੁਤੰਤਰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬੋਧੀਸਤਵ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਗੰਧਾਰ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਯਕਸ਼ ਪੰਚਿਕਾ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ, ਹਰਿਤੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਗੰਧਾਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਕਬੀਲੇ, ਹੁਨਸ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

9.5 ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ (Paintings)

ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਕਲਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਵਾਤਸਾਯਾਨ ਦੇ ਕਾਮਸੂਤਰ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਚੌਠੇ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਬਚੇ ਹੋਏ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਅਜੰਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਇੱਕ ਚਮਕਦਾਰ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਐਰੰਗਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ, ਅਜੰਤਾ ਦੀਆਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅੰਤਰ-ਖੇਤਰੀ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਅਜੰਤਾ ਵਿਖੇ 29 ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਲਗਭਗ 200 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਫਾ ਨੰਬਰ 1, 2, 9, 10, 16 ਅਤੇ 17 ਵਿੱਚ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ। ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਸੱਤਵਾਹਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਹੀਨਯਾਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਚੱਟਾਨ ਕੱਟ ਕੇ ਗੁਫਾ ਨੰਬਰ 9, 10,

12, 13 ਅਤੇ 15-ਏ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਗੁਫਾਵਾਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬੋਧੀ ਭਿਕਸੂਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰਹੀਆਂ। ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਪੰਜਵੀਂ ਤੋਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਵਾਕਾਟਕ ਰਾਜੇ ਹਰੀਸ਼ੇਨਾ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ, ਮਹਾਯਾਨ ਸਕੂਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਫ਼ੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਅਜੰਤਾ ਵਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੋਹਾਂ ਪੜਾਵਾਂ (ਸਤਵਾਹਨ ਅਤੇ ਵਾਕਾਟਕ) ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਜੰਤਾ ਵਿਖੇ, ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਮੋਡ ਟੈਂਪਰੇਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜ ਰੰਗਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਲਾਲ ਉਚਰੇ, ਪੀਲੇ ਓਕਰੇ, ਲੈਂਪ ਬਲੈਕ, ਲੈਪਿਸ ਲਾਜ਼ੁਲੀ ਅਤੇ ਚਿੱਟੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਚੈਲਾਂ ਦੀ ਭੁੱਕੀ ਅਤੇ ਗੱਮ ਨਾਲ ਮਿਲਾਈ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਪਰਤ ਵਜੋਂ ਚੱਟਾਨ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਪਰਤ ਉੱਤੇ ਚੂਨੇ ਦਾ ਇੱਕ ਪਰਤ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸਮੂਥ ਅਤੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਤ੍ਹਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਗੂੜ੍ਹੇ ਭੂਰੇ ਜਾਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਹੋਰ ਰੰਗ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਜੰਤਾ ਪੇਂਟਿੰਗ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਤ੍ਹਾ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ, ਜਾਨਵਰ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੰਪਲੈਕਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸੁੰਦਰ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਿਹਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹਨ। ਅਜੰਤਾ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਕੰਧਾਂ, ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਛੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੱਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੰਤਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ: i) ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਕ ਅਤੇ ਅਵਦਾਨਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤਮ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੋਧੀਸਤਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼; ii) ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜੀਵ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਯਕਸ਼, ਯਕਸ਼ੀ, ਨਾਗ, ਨਾਗੀਆਂ, ਅਪਸਰਾਂ, ਗੰਧਰਵ ਆਦਿ। ਇਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜੀਵ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਕ ਅਤੇ ਅਵਦਾਨਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਅਤੇ iii) ਕੁਦਰਤੀ ਨਮੂਨੇ (ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ) ਅਤੇ ਸਜਾਵਟੀ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਵੀ ਅਜੰਤਾ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਾਈਟ ਜਿੱਥੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਐਲੋਰਾ (ਇਲਾਪੁਰਾ) ਹੈ। ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਐਲੋਰਾ ਵਿਖੇ ਚੱਟਾਨਾਂ ਤੋਂ ਕੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਨੇੜਲੇ ਅਜੰਤਾ ਵਿਖੇ ਕੰਮ ਲਗਭਗ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਪਲਬਧ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਐਲੋਰਾ ਨੇ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ (550-950 ਈ.) ਤੱਕ ਕਲਾ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦੇਖੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇੱਥੇ ਬੋਧੀ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਚੱਟਾਨ ਨਾਲ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਕੈਲਾਸਾ ਮੰਦਿਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਕੈਲਾਸਾ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਮੰਡਪਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਅਤੇ ਦੀਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮੂਰਤੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਸੁੰਦਰ ਫੁੱਲਦਾਰ ਡਿਜ਼ਾਈਨ, ਜਾਨਵਰ ਅਤੇ ਪੰਛੀ ਵੀ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚਿੱਤਰ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਕੈਲਾਸਾ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਭਾ-ਮੰਡਪ (ਰੰਗ-ਮਹਲਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਿੱਤਰ ਨਟਰਾਜ-ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਟਰਾਜ ਨੂੰ ਕਈ ਬਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਚਤੁਰ ਪੇਜ਼ ਵਿੱਚ ਨੱਚਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਐਲੋਰਾ ਵਿਖੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉੱਡਦੇ

ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਇੱਕ ਉੱਡਦੇ ਮੂਡ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਪੈਨਲ ਹਵਾ ਵਿਚ ਗਰੁੱਤ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਚਾਰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੈਨਲ ਵਿੱਚ ਗਣੇਸ਼ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੂਹੇ ਉੱਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਭਾਰੀ ਬੋਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਰਪਟ ਦੇੜਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਡਦੇ ਵਿਦਿਆਧਰਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਦ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਅਤੇ ਕੈਲਾਸਾ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲਿੰਗੋਪਵ (ਇੱਕ ਲਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਵ) ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਸਬੂਤ ਐਲੋਰਾ ਵਿਖੇ ਜੈਨ ਰਾਕ-ਕੱਟ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜੈਨ ਗੁਫਾ ਦੀ ਛੱਤ ਅਤੇ ਕੰਧ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਜੈਨ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਫੁੱਲਾਂ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਜਾਵਟੀ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਹਨ। ਏਲੋਰਾ ਵਿਖੇ ਜੈਨ ਗੁਫਾਵਾਂ ਨੈਵੀਂ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦਿਗੰਬਰ (ਆਕਾਸ਼-ਪਦਾਰਥ) ਸੰਪਰਦਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਇੱਥੇ ਗੁਫਾ ਨੰਬਰ 32 ('ਇੰਦਰ ਸਭਾ') ਅਤੇ ਗੁਫਾ ਨੰਬਰ 33 ('ਜਗਨਨਾਥ ਸਭਾ') ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇੰਦਰ ਸਭਾ (ਇੰਦਰ ਦਾ ਦਰਬਾਰ) ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਜਾਵਟੀ ਹੈ। ਛੱਤ ਦੇ ਇੱਕ ਪੈਨਲ ਵਿੱਚ, ਯਮ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮੱਝ 'ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਦੇ ਨਾਲ। ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਏਲੋਰਾ ਦੀ ਗੁਫਾ 33 ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਗਨਨਾਥ ਸਭਾ (ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ, 'ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਦਰਬਾਰ') ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਛੱਤ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਓਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪੈਟਰਨ ਅਤੇ ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਲੋਰਾ ਵਿਖੇ ਜੈਨ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੁਟ ਰਾਜਾ ਅਮੋਘਵਰਸ਼ (ਲਗਭਗ 819-881 ਈ. ਈ.) ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸਨ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਅਗਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਏਲੋਰਾ ਵਿਖੇ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਣਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ, ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਐਲੋਰਾ ਦੀਆਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੂੰ ਅਜੰਤਾ ਦੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗਾਇਬ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਰਵਿਘਨ ਕਰਵ ਅਤੇ ਰੇਖਾਵਾਂ (ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ)। ਕਰਵ ਅਤੇ ਰੇਖਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ, ਏਲੋਰਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤੀਬਰ ਕੋਣ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਵਕਰ ਹਨ। ਅਜੰਤਾ ਗੁਫਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਜੋ 'ਆਗਾਮੀ ਤੱਤ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਐਲੋਰਾ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਪੈਨਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੰਤਾ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਐਲੋਰਾ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਤਸਵੀਰਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, 'ਆਗਾਮੀ ਤੱਤ' ਐਲੋਰਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਏਲੋਰਾ ਵਿੱਚ, ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਐਲੋਰਾ ਵਿਖੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਭਾਰ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਉੱਡਣ ਦੇ ਮੂਡ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

9.5.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ-II

1. ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਗੰਧਾਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ?

2. ਸ਼ਲਭੰਜਿਕਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

3. ਕੁਸ਼ਾਣ ਸ਼ਾਹੀ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ?

4. ਅਜੰਤਾ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

5. ਐਲੋਰਾ ਵਿਖੇ ਕੈਲਾਸਾ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਚਿੱਤਰਾਂ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

9.6 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੱਥਰ ਦੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਮੌਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਵੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਜੀਵਿਕ ਸੰਪਰਦਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਚੱਟਾਨ ਨਾਲ ਕੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਬੋਧੀ ਗੁਫਾਵਾਂ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਗੁਫਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ, ਅਜੰਤਾ, ਐਲੋਰਾ) ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਅਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਢਾਂਚਾਗਤ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਮੌਰੀਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਅਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਗੰਧਾਰ ਦੀਆਂ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਬੁੱਧ, ਬੋਧੀਸਤਵ, ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਤੱਕ, ਚੱਟਾਨ-ਕੱਟ ਅਤੇ ਢਾਂਚਾਗਤ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਸਾਂਚੀ, ਭੂਮਰਾ, ਨਚਨਾ-ਕੁਠਾਰਾ ਅਤੇ ਦੇਵਗੜ੍ਹ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੱਧਯੁੱਗੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਮਿਲੀ, ਇਸਨੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ।

9.7 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

S. P. Gupta, and S. Prabha Asthana, *Elements of Indian Art (Including Temple Architecture, Iconography and Iconometry)*, New Delhi: D. K. Printworld., 2007.

Upinder Singh, *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009.

V. S. Agrawala, *Indian Art: A History of Indian Art from the Earliest Times up to the Third Century AD*, Varanasi: Prithivi Prakashan, 1965.

V. S. Agrawala, *Gupta Art (A History of Indian Art in the Gupta Period 300-600 AD)*, Varanasi: Prithivi Prakashan, 1977.

Himanshu Prabha Ray, 'The Apsidal Shrine in Early Hinduism: Origins, Cultic Affiliation, Patronage,' *World Archaeology*, Vol. 36, No. 3, 2004, pp. 343-359.

Ranabir Chakravarti, *Exploring Early India, Up to AD c. 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002.

9.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

9.8.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਮੰਦਰ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੋ।
2. ਨਗਾਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦ੍ਰਵਿੜ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ? ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
3. ਮਥੁਰਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਗੰਧਾਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਅਜੰਤਾ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਐਲੋਰਾ ਵਿਖੇ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ? ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

9.8.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਬੇਸਨਗਰ ਪਿੱਲਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
2. ਸ਼ਿਖਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੋ?
3. ਪੰਜ ਰੱਬ ਮੰਦਰ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ?
4. ਗੰਧਾਰ ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਆਰਟ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?
5. ਤੁਸੀਂ ਅਜੰਤਾ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ (

ਸਮੈਸਟਰ - I

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸੀ. 1200 ਈ

ਯੂਨਿਟ 10: ਭਾਰਤ ਸੀ. 1200: ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਸੰਰਚਨਾ

10.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

10.1 ਭੂਮਿਕਾ

10.2 ਅਰਬ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨਵੀ ਹਮਲੇ

10.2.1 ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ

10.2.2 ਸਿੰਧ

10.2.3 ਕਸ਼ਮੀਰ

10.2.4 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ।

10.3 ਰਾਜਪੂਤ ਅਤੇ ਘੁਰਿਦ ਹਮਲੇ

10.4 ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ, ਡੇਕਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੱਖਣ

10.5 ਤੁਰਕੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਕ

10.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

10.6 ਸੰਖੇਪ

10.7 ਪੁਸਤਕ ਲੜੀ

10.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

10.8.1 ਲੰਬੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ

10.8.2 ਛੋਟੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ

10.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।
- ਅਰਬ ਹਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰੋਗੇ।
- ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਤੁਰਕੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ ।

10.1 ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਨੇ ਅਗੇਤ ਮੱਧਯੁੱਗ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੱਧਯੁੱਗ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸਦੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਅਗੇਤ ਮੱਧਯੁੱਗੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਈ ਖੇਤਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਖੇਤਰੀ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤਰਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਐਖੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਛਾਣਨ ਯੋਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਖੇਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਕਾਰਕ ਨਾਲੋਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਜਾਂ ਅਸਫਲਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਛੋਟੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਖੇਤਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹਮਲਾਵਰ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਸੰਯੁਕਤ ਮੋਰਚਾ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਇਹ ਸਲਤਨਤਾਂ ਡਿੱਗ ਪਈਆਂ, ਜਦੋਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਘੋੜਸਵਾਰ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਇਕਾਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਨਿਰਣਾਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

10.2 ਅਰਬ ਅਤੇ ਗਜਨੀ ਹਮਲੇ (The Arab and the Ghaznavid Invasions)

ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਦੂਰਗਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਜਨਮ ਅਰਬ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਧਰਮ, ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਖਲੀਫ਼ਤ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਇਸਲਾਮ ਉੱਤਰੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਪੇਨ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਅਰਬ ਫੌਜਾਂ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਵਧੀਆਂ। ਅਰਬ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੋੜਿਆਂ ਨੇ ਲਗਭਗ 637 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਬੰਬਈ ਦੇ ਨੇੜੇ ਥਾਨਾ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ ਬ੍ਰੋਚ (ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੰਦਰਗਾਹ) ਅਤੇ ਦੇਬਲ (ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬੰਦਰਗਾਹ) ਲਈ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ, ਅਰਬ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਖੇਤਰੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਪਰਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਤੁਰਕੀ ਕਬੀਲੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਈ ਸ਼ਮਨਵਾਦੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁੰਨੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਗਠਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਗਜਨੀ ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ

ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਿਆਸਤ ਕਈ ਹੋਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜੋ ਨੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇੱਕ ਤੁਰਕੀ ਗੁਲਾਮ, ਸਬੁਕਤਿਗਿਨ ਨੇ ਗਜ਼ਨੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜੋ ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗਜ਼ਨਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਪਰਸ਼ੀਆ (ਇਰਾਨ) ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਲਗਭਗ 25 ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਗਜ਼ਨਵੀਆਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ।

10.2.1 ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ (North-West India)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਲਰ (ਲੱਲਿਆ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉੱਡ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਦਭੰਦਪੁਰਾ, ਜਾਂ ਵਾਈਹੰਦ ਜਾਂ ਓਹਿੰਦ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ) ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੈਪਾਲ (ਜੈਪਾਲ) ਇਸ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਲਾਮਘਨ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ) ਤੋਂ ਕਾਂਗੜਾ (ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ) ਤੱਕ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਆਮਦਨ ਵਪਾਰਕ ਕਾਫ਼ਲੇ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪੇਸਟੋਰਲ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਜੋਰਾਸਟ੍ਰੀਅਨ ਧਰਮ, ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਇਸਲਾਮ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਸ਼ਮਾਨਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵੀ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਬਫਰ ਜ਼ੋਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਾ ਜੈਪਾਲ ਨੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸਬੁਕਤਿਗਿਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਸਬੁਕਤਿਗਿਨ ਨੇ ਲਾਮਘਨ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਬੁਕਤਿਗਿਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਿਮੂਦ 27 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ 998 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਜੈਪਾਲ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ 1001 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮਹਿਮੂਦ ਦੁਆਰਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੈਪਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿੱਚ ਜਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅਗਲਾ ਸ਼ਾਸਕ ਆਨੰਦਪਾਲ ਸੀ, ਜੋ ਲਗਭਗ 1002 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਪਰ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਾਸਕ ਵੀ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਯੁਸੁਪੈਠ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ 1008 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਵਾਈਹੰਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਤ੍ਰਿਲੋਚਨਪਾਲ ਸਿੰਘਾਸਣ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮਰਾਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਤ੍ਰਿਲੋਚਨਪਾਲ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਮਦਦ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੱਕ

ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕਲਿੰਜਰ ਦੇ ਚੰਦੇਲਾ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨਪਾਲ ਰਾਹੀਬ (ਅਰਥਾਤ, ਰਾਮਗੰਗਾ) ਨਦੀ 'ਤੇ ਲੜੀ ਗਈ ਲੜਾਈ ਹਾਰ ਗਿਆ। 1021-1022 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮਪਾਲ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਪਰ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਅਤੇ 1026 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮਰ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤੁਰਕੀ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ, ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜਿਆ ਅਤੇ ਲੁੱਟਿਆ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਕਨੇਜ ਦੇ ਗੁਰਜਾਰਾ-ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ, ਖਜੂਰਾਹੋ ਦੇ ਚੰਦੇਲਾ, ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਲੁੱਟ ਲਏ ਗਏ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੀ ਕਿਸਮਤ ਮਿਲੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ 27 ਸਾਲਾਂ (1000 ਤੋਂ 1027 ਈਸਵੀ ਤੱਕ) ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਸਤਾਰਾਂ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਤੁਰਕੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀਆਂ, ਮੁਲਤਾਨ, ਬਠਿੰਡਾ, ਨਰਾਇਣਪੁਰ, ਥਾਨੇਸ਼ਵਰ, ਕਨੇਜ, ਮਥੁਰਾ, ਕਲਿੰਜਰ ਅਤੇ ਸੋਮਨਾਥ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸੋਮਨਾਥ ਵਿਖੇ, ਤੁਰਕੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ-ਲਿੰਗਮ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਮੁਹਿੰਮ ਜਾਟਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਵਾਢੀ ਦੇ ਮੈਸਮ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਵਾਢੀ ਦੇ ਮੈਸਮ ਵਿੱਚ ਤੁਰਕੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਸਪਲਾਈ ਦੀ ਆਸਾਨ ਉਪਲਬਧਤਾ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਨਸੂਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਰਕੀ ਫੌਜ ਦਾ ਰਸਤਾ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਮਹਿਮੂਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਨਸੂਨ ਦੀ ਬਾਰਿਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ।

ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੌਲਤ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਸਨ। ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਨੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੈਂਪੀਅਨ ਆਈਕੋਨੋਕਲਾਸਟ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੰਦਰ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫਿਰਕੂ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੌਲਤ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ। ਰੇਮਿਲਾ ਥਾਪਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੱਧਯੁਗੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਰਾਸ਼ਟਰਕੁਟ ਰਾਜਾ, ਇੰਦਰ III, ਜਿਸਨੇ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਰਾਇਆ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਰਾਜੇ, ਸੁਭਤਵਰਮਨ, ਨੇ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਜੈਨ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਸਜਿਦ (ਅਰਬ ਵਪਾਰੀਆਂ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ) ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੋਮਨਾਥ ਜੋ ਕਿ

ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬੰਦਰਗਾਹ-ਨਗਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਅਤੇ 1026 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮੂਰਤੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਖਲੀਫਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਚੈਂਪੀਅਨ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਹਿਮੂਦ ਦੀਆਂ ਹਮਲਾਵਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਲ-ਬੇਰੂਨੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਮੂਦ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਦਸ ਸਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਕਿਤਾਬ, ਤਹਕੀਕ-ਏ-ਹਿੰਦ ਅਲ-ਬੇਰੂਨੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਕਿ ਰੋਮੀਲਾ ਥਾਪਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਅਵਤਾਰ (ਅਵਤਾਰ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਦੂਤ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਿਸਾਂ ਨੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦੌਲਤ ਲੁੱਟੀ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਗਜ਼ਨੀ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਾਰਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਫਿਰਦੌਸੀ (ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ ਦੇ ਲੇਖਕ) ਅਤੇ ਅਲ-ਬੇਰੂਨੀ ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮਹਿਮੂਦ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਜ਼ਨੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੌਲਤ ਲਿਆਂਦੀ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੇਤਰੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ। ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਹੀ ਅਪਵਾਦ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਹਿਮੂਦ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ ਸੀ।

10.2.2 ਸਿੰਧ (Sind)

ਗਜ਼ਨੀ ਨੇ ਕਈ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਰਬਾਂ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਸਿੰਧ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਚਚ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਚਾਚ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਾਹਰ ਜਾਂ ਦਾਹਿਰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਦਾਹਿਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਇਬਨ-ਕਾਸਿਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਦੇਬਲ (ਸਿੰਧ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬੰਦਰਗਾਹ) ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਰਾਓੜ (712 ਈਸਵੀ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਦਾਹਿਰ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ, ਮੁਹੰਮਦ ਇਬਨ-ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਬਾਹਮਨਾਬਾਦ, ਅਲੋਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਧ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਘਾਟੀ ਨੂੰ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਨੇਤਾ ਜੁਨੈਦ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਕੱਛ, ਸੈਰਾਸਟਰ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਰਾਜਾ ਨਾਗਭੱਟ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ

ਚਾਲੂਕਿਆ ਰਾਜਾ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ ॥ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਸਿੰਧ ਦੇ ਅਰਬ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੰਧ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਮਨਵਾਦ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਬੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਵੀ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਉਹ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਸਟੂਪਾ ਮੌਜੂਦ ਰਹੇ। ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਮਨਸੂਰਾ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਇਸਮਾਈਲੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਬਣ ਗਏ, ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਵਪਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹਨਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਫਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਇਸਮਾਈਲੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੰਧ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਦੌਲਤ, ਸਗੋਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੇ ਵੀ ਮਹਿਮੂਦ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ, ਜੋ ਇੱਕ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਸੁੰਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਇਸਮਾਈਲੀ ਨੂੰ ਧਰਮੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਅਰਬ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨਵੀ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਸਿਆਸੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਵਿਭਾਜਨਕ ਰਿਹਾ।

10.2.3 ਕਸ਼ਮੀਰ (Kashmir)

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ, ਦੁਰਲਭਵਰਧਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਕੋਟਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਉਭਰਿਆ, ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਲਿਤਾਦਿੱਤਯ ਅਤੇ ਵਜਰਾਦਿੱਤਯ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਲਲਿਤਾਦਿੱਤਿਆ ਨੂੰ ਕਨੇਜ ਦੇ ਰਾਜੇ ਯਸ਼ੋਵਰਮਨ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜੈਪਿਦਾ ਵਿਨਾਦਿੱਤਿਆ ਨੇ ਗੋੜਾ ਅਤੇ ਕਨੇਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਅੰਤਰ-ਖੇਤਰੀ ਵਪਾਰ ਮਾਰਗਾਂ 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਲਗਭਗ 855-56 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਕੋਟਾ ਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਤਪਲ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਵੰਤੀਵਰਮਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜਤਰੰਗੀ, ਜੋ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਹਨਾ ਦੁਆਰਾ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਅਵੰਤੀਵਰਮਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੁਈਆ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਾਈਡ੍ਰੋਲੋਜੀਕਲ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਮੈਸਮੀ ਹੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜੇਹਲਮ ਦਰਿਆ ਦੇ ਬੈਂਡ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਨਦੀ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਨਦੀਆਂ, ਜੇਹਲਮ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਮੁੜ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਮੂਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ

ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਪਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕੀਤਾ। ਸੰਕਰਵਰਮਨ, ਜੋ ਅਵੰਤੀਵਰਮਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ। ਉਹ ਸਿੰਧ ਉੱਤੇ ਕਨੇਜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੋਜਾ -I ਅਤੇ ਉੱਡ ਦੇ ਲਾਲੀਆ ਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।

ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਦੋ ਮਹਿਲਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਰਾਣੀ ਸੁਗੰਧਾ ਅਤੇ ਰਾਣੀ ਦੀਦਾ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਤੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਟੈਂਟਰੀਨ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਮੂਹ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਏਕਾਂਗਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ਾਹੀ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਸਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧੜਿਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀਦਾ ਨੇ ਦਾਮਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ, ਜੋ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਸੰਪੰਨ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਟਕਰਾਅ ਨੇ ਉਤਪਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਡਿੱਡਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਗ੍ਰਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲੋਹਾਰਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਤਪਾਲ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਸੀ, ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਘੋਰੀ ਦੁਆਰਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਤੁਰਕੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਆਖਰਕਾਰ ਇਹ ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਵਧਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਗਿਆ।

10.2.4 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਗਜ਼ਨੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤੀ?

2. ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸੋ?

3. ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰਾਜਾ ਕੌਣ ਸੀ?

4. ਤਹਕੀਕ-ਏ-ਹਿੰਦ ਕਿਸਨੇ ਲਿਖਿਆ?

5. ਦਾਹਿਰ ਕੌਣ ਸੀ?

10.3 ਰਾਜਪੂਤ ਅਤੇ ਘਰਦ ਹਮਲੇ (The Rajputs and The Ghurid Invasions)

ਨੈਵੀਂ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਕਈ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰੀ, ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਲਈ, ਉਹ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਭਰੇ ਸਨ ਜੋ ਹੁਨਾਂ ਜਾਂ ਗੁਰਜਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਅਸਪਸ਼ਟ ਕਬਾਇਲੀ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਵੀ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਖੱਤਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜ ਘਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੁਝ ਰਾਜਪੂਤ ਕਬੀਲੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਪੁਲਿੰਦਾ, ਭੀਲ, ਸ਼ਬਰਸ, ਮੀਨਾ, ਮੇਦਾਸ ਅਤੇ ਅਹੀਰ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਸਬੂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੂਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕਾਲਪਨਿਕ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਬਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ (ਸੂਰਯ ਵੰਸ਼) ਜਾਂ ਚੰਦਰਵਰਮਸ਼ (ਚੰਦਰ ਵੰਸ਼) ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਖੋਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ, ਸੂਰਯਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਚੰਦਰਵੰਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਖੱਤਰੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਰਾਜਪੂਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਖੱਤਰੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਬਾਰਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, 36 ਰਾਜਪੂਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਪੂਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਤਿਹਾਰਾਂ (ਜਾਂ ਪਰਿਹਾਰਾਂ), ਚਹਾਮਾਨਾਂ (ਜਾਂ ਚੋਹਾਨ), ਚਾਲੂਕੀਆਂ (ਦੱਖਣ ਦੇ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ) ਦੇ ਨਾਮ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੇਲੰਕੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਸ (ਜਾਂ ਪਵਾਰ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਰਾਜਪੂਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਮਿੱਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਿਸ਼ੀ ਵਸਿਸ਼ਟ ਕੋਲ ਇੱਕ ਕਾਮਯੋਨੂ ਗਾਂ ਸੀ, ਜੋ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਗਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਚੋਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਗਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ, ਵਸਿਸ਼ਟ ਨੇ ਮਾਉਂਟ ਆਬੂ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਬਲੀਦਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਲੀ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚੋਂ, ਇੱਕ ਨਾਇਕ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਇਸ ਨਾਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਪਰਮਾਰ (ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, 'ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਕਾਤਲ') ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਚੋਰੀ ਹੋਈ ਕਾਮਯੋਨੂ ਗਾਂ ਨੂੰ ਵਸਿਸ਼ਟ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਇਕ ਤੋਂ ਫਿਰ ਪਰਮਾਰ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਪ੍ਰਤਿਹਾਰਾਂ, ਚਾਲੂਕੀਆਂ, ਪਰਮਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚਹਾਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ 'ਅਗਨੀਕੁਲਾ ਰਾਜਪੂਤ' ਵਜੋਂ ਹੋਈ। ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਰਾਜਪੂਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਬਲੀਦਾਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਅੱਗ ਤੋਂ ਲੱਭਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰੋਮਿਲਾ ਥਾਪਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ, 'ਅਗਨੀਕੁਲਾ ਦੀ ਸੰਸਕਾਰ ਇੱਕ ਸੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸਪਸ਼ਟ ਮੂਲ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਅਗਨੀਕੁਲਾ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।'

ਚਾਰ ਰਾਜਪੂਤ ਕਬੀਲਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ, ਚਾਲੂਕਯ, ਪਰਮਾਰਸ ਅਤੇ ਚਹਮਾਨ, ਉੱਤਰੀ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰਾਜਪੂਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਗੁਰਜਾਰਾ-ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰਜਾਰਾ-ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਰੀਚੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਨਾਇਕ ਲਕਸ਼ਮਣ ਤੋਂ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਝ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦਰਬਾਨ (ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ) ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਗੁਰਜਾਰਾ-ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਰਾਜਾ ਨਾਗਭੱਟ ਨੇ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਘੁਸਪੈਠ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਅਰਬਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਾਲਵਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਾਗਭੱਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਕਨੇਜ ਗੁਰਜਾਰਾ-ਪ੍ਰਤਿਹਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਈ। ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਇਸ ਸ਼ਾਸਕ ਘਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਲਗਭਗ 836 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਅਰਬ ਵਪਾਰੀ, ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਯਾਤਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ, ਭੋਜਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਗੁਰਜਾਰਾ-ਪ੍ਰਤਿਹਾਰਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜੁਜ਼ਰ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਹਾਨ ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਜਾਰਾ-ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਦੱਖਣ ਦੇ ਰਹਿਸਤਰਕੂਟਾ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਾਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀ-ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟਾਂ ਅਤੇ ਪਾਲਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਟਕਰਾਅ ਨੇ ਗੁਰਜਾਰਾ-ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਤੁਰਕੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲੁੱਟੀ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਗੁਰਜਾਰਾ-ਪ੍ਰਤਿਹਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਚਹਮਾਨਾਂ, ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਕਈ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਮਯਾਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਦੇ ਚੰਦੇਲ, ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਦੇ ਕਾਲਾਚੁਰੀ, ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਗੁਹਿਲਾ, ਕਨੇਜ ਦੇ ਗੜਵਾਲਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤੋਮਰ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਘੁਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਗਜ਼ਨੀ ਦਾ ਰਾਜ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਪੱਛਮੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਘੁਰ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਹੰਮਦ ਘੁਰ ਨੇ 1175 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਦੋ ਆਖਰੀ ਵਾਰਸ ਨੇ ਪਨਾਹ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਸਨੇ 1186 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਫਿਰ ਮੁਹੰਮਦ ਘੁਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਚਹਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਇਸ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਤਰੈਨ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ, ਮੁਹੰਮਦ ਘੁਰ ਨੂੰ 1191 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪੂਤ ਸੰਘ ਦੁਆਰਾ ਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ (1192) ਵਿੱਚ ਤਰੈਨ ਵਿਖੇ ਇਕ ਹੋਰ ਲੜਾਈ

ਲੜੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਜ 'ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਕਈ ਹੋਰ ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਾਸਕ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹਮਲਾਵਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਏ। 1193 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗਹਿਦਵਾਲਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਨੇਜ ਅਤੇ ਵਾਰਾਣਸੀ ਦੇਵਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਗਵਾਲੀਅਰ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ), ਅਜਮੇਰ (ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ) ਅਤੇ ਅਨਹਿਲਵਾੜਾ (ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ) ਨੂੰ ਤੁਰਕੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

10.4 ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ, ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੱਖਣ (Eastern India, Deccan and The Further South)

ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਪਾਲ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅੱਠ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗੋਪਾਲ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਰਾਜਕਤਾ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੋਪਾਲ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ, ਧਰਮਪਾਲ (770-810 ਈਸਵੀ) ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਪਾਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ। ਗੁਰਜਾਰਾ-ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੁਟ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਧਰਮਪਾਲ ਕਨੇਜ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕਠਪੁਤਲੀ ਰਾਜਾ ਚੱਕਰਯੁਧ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਿੱਬਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਧਰਮਪਾਲ ਨੇ ਵਿਕਰਮਸ਼ਿਲਾ (ਭਾਗਲਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ), ਸੇਮਾਪੁਰੀ (ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ), ਅਤੇ ਓਦੰਤਪੁਰੀ (ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ) ਵਿੱਚ ਬੇਧੀ ਮੱਠਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਪਾਲਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ, ਅਸਾਮ (ਕੰਮਰੂਪ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਪਾਲਾ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇਵਪਾਲ (810-850 ਈਸਵੀ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਇਹ ਮਹੀਪਾਲ-1 (977-1027 ਈ.) ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਗਜ਼ਨਵੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਮਥੁਰਾ, ਕਨੇਜ ਅਤੇ ਵਾਰਾਣਸੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਉੱਤੇ ਪਾਲ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਪੱਕਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮਹੀਪਾਲ-1 ਨੂੰ ਤੁਰਕ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੈਵਰਤ ਬਗਾਵਤ ਦੇਖੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਪਾਲ ਅਥਾਰਟੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਬਾਰੇ, ਕਵੀ ਸੰਧਿਆਕਰਨੰਦਿਨ ਰਾਮਚਰਿਤ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਪਾਲ ਰਾਜਾ ਰਾਮਪਾਲ ਦੀ ਜੀਵਨੀ (1077-1127 ਈਸਵੀ)। ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੈਵਰਤ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਰਾਮਪਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰਜਾਰਾ-ਪ੍ਰਤਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੁਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਜੇ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਪਾਲ ਅਥਾਰਟੀ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਵਿਜੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੈਨਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਸੈਨਾ ਸੰਭਾਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਤੋਂ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਲਾਈਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਮੰਤਾ ਸੈਨਾ

ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਵਿਜੇ ਸੈਨਾ ਦਾ ਦਾਦਾ ਸੀ। ਵਿਜਯਾ ਸੈਨਾ ਨੇ ਬਿਹਾਰ, ਅਸਾਮ ਅਤੇ ਓਡੀਸ਼ਾ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਲਕਸ਼ਮਣ ਸੈਨਾ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਫੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ, ਬਖਤਿਆਰ ਖਲਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਘੁਰਦ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਤਾਂ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਂ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸੈਨਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਮਣ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਭੱਜਣਾ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਲਕਸ਼ਮਣ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ਵਰੂਪ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਸੈਨਾ ਨੇ ਤੁਰਕੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇਵੇਂ ਹੀ ਘੂਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।

ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ-ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗਜ਼ਨਵੀ ਅਤੇ ਘੁਰਿਦ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹੇ, ਪਰ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਨੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਭੂਮੀ ਦੇ ਚੋਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਖਨ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ। ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤੱਕ, ਪੱਛਮੀ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿੱਚ, ਪੱਛਮੀ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੇ ਜਾਤੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦੱਖਣੀ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਦਵਾਰ ਸਮੁੰਦਰ (ਆਧੁਨਿਕ ਹੇਲੀਬਿਡ) ਦੇ ਹੇਇਸ਼ਾਲਾ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਦੇਵਗਿਰੀ ਦੇ ਯਾਦਵ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰਵਰਧਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੋਤੇ, ਵੀਰਾ ਬੱਲਾ-II ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੇਯਸਾਲਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਦੇਵਗਿਰੀ ਦੇ ਯਾਦਵ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਭੀਲਮਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ, ਦੇਵਗਿਰੀ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੂਰਬੀ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ, ਕਾਕਤੀਆ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਲਾਰਾਜਾ II ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਾਰੰਗਲ (ਅਜੋਕੇ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਵਿੱਚ) ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਰਾਜਾ ਗਣਪਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਧੀ, ਰੁਦਰਮਾ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਵਧਿਆ। ਇਹ ਰੁਦਰਮਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਸੀ, ਵੇਨੇਸ਼ੀਅਨ ਯਾਤਰੀ, ਮਾਰਕੋ ਪੋਲੋ ਨੇ ਕਾਕਤੀਆ ਰਾਜ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਚੋਲ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡਿਆ ਅਥਾਰਟੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਦੇਖੀ ਗਈ। ਤਿੰਨੋਂ - ਹੇਯਸਾਲ, ਯਾਦਵ ਅਤੇ ਕਾਕਤੀਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਸਨ, ਉਹ ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮਦੁਰਾਈ ਦੇ ਪਾਂਡਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਹਾਲ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਤਨਤ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

10.5 ਤੁਰਕੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਕ (Factors Responsible for the Success of the Turkish Armies)

ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਘੁਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਭਗ 1000 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਾਤ ਸਨ। ਗੁਰਜਾਰਾ-ਪ੍ਰਤਿਹਾਰਾਂ, ਪਾਲਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਦੀਵੀ ਤਿਕੋਈ ਟਕਰਾਅ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਜਾਰਾ-ਪ੍ਰਤਿਹਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ

ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਹਮਲਾਵਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਚੋਲ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਅਲ-ਬੇਰੁਨੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀ ਉੱਤਮਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਬਾਰੇ ਚੁੱਪ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੀਨ ਅਤੇ ਅਰਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੁੱਧ-ਹਾਥੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੋੜਸਵਾਰ ਫੌਜ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਘੋੜਿਆਂ ਨੇ ਤੁਰਕੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਊਂਟਡ ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਘੁਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ, ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕ ਤੁਰਕੀ ਘੋੜਸਵਾਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਣਨੀਤਕ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕਿਲੇ ਤੁਰਕਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਸਤੀਆਂ ਬਣ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਲਈ ਅਧਾਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਏ, ਭਾਰਤੀ ਸਿਪਾਹੀ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਰਚ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਾਤਹਿਤਾਂ (ਸਮੰਤਾਂ) ਦੁਆਰਾ ਸਪਲਾਈ ਕੀਤੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਫੌਜਾਂ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਧੜੇ ਬਣਾਏ ਜੋ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇੱਕ ਸੰਯੁਕਤ ਮੋਰਚਾ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼ ਪਹਾੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਕਸਰ ਤੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਦਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹਮਲਾਵਰ ਫੌਜਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਬਣਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਹਾੜੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹੀ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਤਰ-ਖੇਤਰੀ ਵਪਾਰ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

10.5.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਅਗਨੀਕੁਲਾ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

2. ਕਿਹੜੇ ਗੁਰਜਾਰਾ-ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ?

3. ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਕੌਣ ਸੀ?

4. ਮੁਹੰਮਦ ਘੁਰ ਕੌਣ ਸੀ?

5. ਬਖਤਿਆਰ ਖਲਜੀ ਕੌਣ ਸੀ?

10.6 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੂਰਗਾਮੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਸਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਸਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ/ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਵੰਡਣ ਵਾਲੀ ਰੇਖਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ, ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਜੋਂ ਲੇਬਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਧਰਮ-ਅਧਾਰਿਤ ਪਹੁੰਚ 'ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ/ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤਿੱਖੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ/ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਤੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਤਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਐਬਕ ਦੇ ਅਧੀਨ 1206 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਪਰ, ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਥਾਨਕ ਹਿੰਦੂ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਰਾਣਾ, ਖੱਟ, ਮੁਕੱਦਮ, ਚੌਧਰੀ, ਠਾਕੁਰ) ਦੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਮਾਈ ਹੋਣ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਦੇਸੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਭਾਸ਼ੀ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਹਿੰਦੂ ਕੁਲੀਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਅਤੇ ਘੁਰੀਦ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

10.7 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

Ranbir Chakraborty, *Exploring Early India, Up to EC 1300*, New Delhi: Primus Books, 2016.

Romila Thapar, *The Penguin History of Early India: From the Origins to AD 1300*, New Delhi: Penguin Books, 2002.

Upinder Singh, *History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*, Delhi: Pearson-Longman, 2009.

Hermann Kulke and Dietmar Rothermund, *History of India*, London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2004.

K.A. Nilakanta Shastri, *History of South India: From the Fall of Vijayanagar*, 4th Edition, R. With an introduction by Champakalakshmi. New Delhi: Oxford University Press, 2011.

R.C. Majumdar, H.C. Raichoudhary, and Kalikinkar Dutta, *Advanced History of India*, London: Macmillan & Company Limited, 1953.

10.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

10.8.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੀ ਪੂਰਵ ਸੰਧਿਆ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
2. ਅਰਬ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਕਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਿਆ? ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
5. ਤੁਰਕੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

10.8.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਖਲੀਫਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ?
2. ਅਲਬੇਰੂਨੀ ਕੌਣ ਸੀ?
3. ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜੇ ਜੈਪਾਲ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?
4. ਤੁਸੀਂ ਵਹਿੰਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
5. ਕਲਹਣਾ ਕੌਣ ਸੀ?

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

ਐਮਿਸਾ: ਗੈਰ-ਜ਼ਖਮ, ਅਹਿੰਸਾ

ਅਜੀਵਿਕਾ: ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾ, *ਮੱਖਲੀ ਗੋਸਲ* ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ

ਅਗ੍ਰਹਾਰਸ: ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦੁਆਰਾ ਤੇਹਫੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਪਿੰਡ

ਅਵਤਾਰ: ਦੇਵਤਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ

ਬੋਧੀਸਤਵ: ਇੱਕ ਭਵਿੱਖੀ ਬੁੱਧ

ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਿਆ: ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦਾ ਪੜਾਅ

ਬ੍ਰਾਹਮਦੀਆ: ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜ਼ਮੀਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ

ਚੈਤਯ: ਇੱਕ ਬੋਧੀ ਅਸਥਾਨ

ਕੋਵਾਰਿਸ:- ਸਮੁੰਦਰੀ ਸੈੱਲ: ਇੱਕ ਵਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਮੁਦਰਾ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ

ਧੰਮ: ਇੱਕ ਪਾਲੀ ਸ਼ਬਦ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਧਰਮ), ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਆਚਰਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਧੰਮ- ਮਹਾਮਾਤਾ: ਅਸ਼ੋਕ ਦੁਆਰਾ ਧੰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਕਾਡਰ

ਦਿਗੰਬਰ:- ਸ਼ਾਬਦਿਕ 'ਅਕਾਸ਼- ਕਲੇਡ'; ਇੱਕ ਜੈਨ ਸੰਪਰਦਾ

ਗਹਿਪਤੀ- ਇੱਕ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ

ਗਣ- ਰਾਜ: ਕੁਲੀਨਤਾ/ਸਰਦਾਰੀ

ਗਰਭ ਗ੍ਰਹਿ: ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਗਰਭ-ਘਰ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਦਾ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਹੈ

ਗ੍ਰਾਮ: ਪਿੰਡ

ਗੁਰੂ: ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ

ਹੀਨਯਾਨ: ਘੱਟ ਵਾਹਨ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਕੂਲ

ਜਨ: ਲੋਕ, ਪਰਜਾ, ਕਬੀਲਾ

ਜਨਪਦ: ਸ਼ਾਬਦਿਕ, ਜਿੱਥੇ ਕਬੀਲਾ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ; ਖੇਤਰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਬੀਲੇ ਦੁਆਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਇੱਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ

ਜਾਤੀ: ਜਾਤੀ; ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਦੇ ਚੱਕਰ, ਕਿੱਤੇ, ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸਦੱਸਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪਛਾਣਿਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਸਾ (ਜਿਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ, ਕਿੱਤੇ, ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਜਾਤਕ: ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ 15 ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ

ਜਿਨਾ: ਸ਼ਾਬਦਿਕ 'ਜਿੱਤ'; ਇੱਕ ਜੈਨ ਸੰਤ

ਕਲਿਯੁਗ: ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਚੱਕਰ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਯੁੱਗ, ਮਹਾਯੁਗ

ਕਰਮ: ਇੱਛਾ

ਕਰਮ: ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਕਰਮ, ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੰਡੀਸ਼ਨਡ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭਵਿੱਖੀ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਕਾਯਸਥ: ਇੱਕ ਜਾਤੀ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਦੀ

ਖੱਤਰੀ: ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ; ਇੱਕ ਯੋਧਾ ਕੁਲੀਨ, ਜਿਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਰਾਇਲਟੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ
ਖੇਤ

ਪਰਿਵਾਰ

ਕੁਲ ਦੇਵੀ : ਕੁਲ ਦੇਵੀ

ਕੁਮਾਰਮੱਤਿਆ: ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਰਲੇਖ, ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਲਿੰਗਮ: ਫਿਲਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ

ਮਹਾਦਾਨ: ਮਹਾਨ ਤੋਹਫ਼ੇ/ਦਾਨ

ਮਹਾਜਨਪਦ: 6^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰਾਜ

ਮਹਾਰਾਜਾਧੀਰਾਜਾ: ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਰਾਜਾ

ਮਹਾਸਮੰਤ: ਸ਼ਾਸਕ ਜਾਂ ਗਵਰਨਰ ਪਰ ਇੱਕ ਮਾਲਕ ਦੇ ਅਧੀਨ

ਮਹਾਸੰਮਤਾ: 'ਮਹਾਨ ਚੁਣੇ ਹੋਏ', ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ

ਮਹਾਸੈਨਾਪਤੀ: ਸੈਨਾ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼

ਮਹਾਯਾਨ: ਮਹਾਨ ਵਾਹਨ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਕੂਲ

ਮੰਡਲਮ: ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਕਾਈ

ਮੱਥਾ: ਇੱਕ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਜਾਂ ਇੱਕ ਮੱਠ ਜੋ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਮਲੇਛ: ਜਾਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਫਿਰਕੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ/ਅਸੁੱਧ

ਮੋਕਸ਼: ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ

ਨਾਡੂ: ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈ

ਨਾਟਕ: ਡਾਂਸ, ਮਾਈਮ, ਡਰਾਮਾ

ਨਟਰਾਜ: ਨੱਚਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿਵ

ਨਿਗਮ: ਇੱਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇੱਕ ਵਾਰਡ

ਨਿਰਵਾਣ: ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਰਿਹਾਈ

ਨਿਸ਼ਕਾ: ਮੁੱਲ ਦੀ ਇਕਾਈ, ਸਿੱਕੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸ਼ਬਦ

ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਾਲੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਵਾਜ

ਪੰਚਾਇਤ: ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸੰਸਥਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਪ੍ਰਦੇਸ਼: ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਕਾਈ

ਪ੍ਰਤਿਲੇਖਾ: ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਇਸਲਈ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ

ਪੁਰੋਹਿਤਾ: ਪੁਜਾਰੀ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ

ਰਾਸ਼ਟਰ: ਦੇਸ਼/ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਕਾਈ

ਰਾਜਧੀਰਾਜਾ: ਸ਼ਾਹੀ ਖਿਤਾਬ

ਰਾਜਸੂਯ: ਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬਲੀਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਰਾਜਕਾ: ਅਧਿਕਾਰਤ ਅਹੁਦਾ

ਸਭਾ: ਇੱਕ ਸਭਾ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ

ਸੰਮਤੀ: ਇੱਕ ਅਸੈਂਬਲੀ

ਸੰਘਾ: ਸ਼ਰਾਮਣੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਅਕਸਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ

ਸਤੀ: ਇੱਕ ਨੇਕ ਔਰਤ; ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਲਿਆ ਹੈ

ਸਤਿਨਾਮਾ: -ਸਿੱਕਾ

ਸ਼ਿਖਾਰਾ: ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਟਾਵਰ

ਸ਼ਰਾਧ: ਸਾਲ ਦੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ

ਸ਼ਰੀਨੀ: -ਕਿਸੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਰਸਮੀ ਸਾਂਝ; ਇੱਕ ਗਿਲਡ

ਸ਼ੂਦਰ: ਚੌਥਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਵਰਣ

ਸ਼ਵੇਤੰਬਰਾ: ਸਾਹਿਤਕ, ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੈਨ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ

ਸੋਮਾ: ਉਹ ਪੈਦਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੂਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਰਸਮੀ

ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੈਲੂਸੀਨੇਜਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ

ਸਤ੍ਰੀ-ਧਨਾ: ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੀ ਦੌਲਤ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਰਤਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਸਟ੍ਰੁਪਾਟਿਮੂਲਸ ਵਰਗੀ ਬਣਤਰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਜਾਂ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਸੂਰਜਵੰਸ਼: ਸੂਰਜੀ ਵੰਸ਼

ਥਰਵਾੜਾ: ਇੱਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਬੋਧੀ ਸੰਪਰਦਾ

ਤੀਰਥ: ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਫੇਰਡ, ਵਧੇਰੇ ਅਕਸਰ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ

ਤੀਰਥੰਕਰ:! ਦੁਹਰਾਓ, ਇੱਕ ਫੇਰਡ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ; ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਗੁਰੂ

ਉਰ: ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਾਮਸਭਾ

ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ-ਧਰਮ: ਵਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ

ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ

ਵਿਹਾਰ: ਬੋਧੀ ਮੱਠ

ਵਿਸ਼ਾ: ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਇਕਾਈ

ਵਿਸ਼ਾਤੀ: ਟੈਕਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜਬਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ, ਅਕਸਰ ਕੋਰਵੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਵੈਸ਼ਯ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ, ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਰਣ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਤੀਜਾ ਦਰਜਾ

ਵਲਨਾਡੂ: ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਇਕਾਈ

ਵਣ .ਜੰਗਲ

ਵਰਨਾ: ਸ਼ਾਬਦਿਕ, ਰੰਗ; ਚਾਰ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਅਕਸਰ ਰਸਮੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਸੰਦਰਭ
ਚਮੜੀ ਦੇ ਪਿਗਮੈਂਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚ ਸੂਚੀਬੱਧ ਚਾਰ ਰੰਗ ਚਿੱਟੇ, ਪੀਲੇ, ਲਾਲ ਅਤੇ
ਕਾਲੇ ਹਨ

ਯਕਸ਼: ਇੱਕ ਅਰਧ-ਦੇਵਤਾ

ਯੋਨੀ: ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮਾਦਾ ਅੰਗ

ਕਾਲਕ੍ਰਮ (Chronology)

ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਅਤਾ

- 3200-2600 ਈ.ਪੂ. - ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹੜੱਪਾ ਕਾਲ
- 2600-1900 ਈ.ਪੂ. - ਪਰਿਪੱਕ ਹੜੱਪਾ ਕਾਲ
- 1900-1300 ਈ.ਪੂ. - ਬਾਅਦ ਵਾਲਾ ਹੜੱਪਾ ਕਾਲ

ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ

- 1500-1000 ਈਸਾ ਪੂਰਵ - ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ
- 1000-600 ਈਸਾ ਪੂਰਵ - ਬਾਅਦ ਵਾਲਾ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ

ਮਹਾਜਨਪਦਾਸ ਦਾ ਯੁੱਗ

- 567-487 ਈ.ਪੂ. - ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ
- 539/40 – 467/68 ਈਸਾ ਪੂਰਵ – ਵਰਧਮਾਨ ਮਹਾਵੀਰ
- 327-325 ਈ.ਪੂ. - ਮੈਸੇਡੋਨੀਆ ਦੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਹਮਲਾ

ਮੌਰੀਅਨ ਸਾਮਰਾਜ

- 324-300 ਈਸਾ ਪੂਰਵ – ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ
- 300- 273 ਈ.ਪੂ. - ਬਿੰਦੁਸਾਰ
- 273-232 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ – ਅਸ਼ੋਕਾ
- 185 ਜਾਂ 187 ਈਸਾ ਪੂਰਵ - ਮੌਰੀਆ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ

ਮੌਰਿਅਨ ਪੀਰੀਅਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

- 58 ਈਸਾ ਪੂਰਵ - ਵਿਕਰਮ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ
- 78 ਈਸਵੀ - ਸ਼ਾਕਾ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ

ਗੁਪਤਾ ਪੀਰੀਅਡ

- 320- 335 ਈਸਵੀ - ਚੰਦਰਗੁਪਤ- I
- 335-375 ਈਸਵੀ – ਸਮੁੰਦਰਗੁਪਤ
- 375-414 ਈਸਵੀ - ਚੰਦਰਗੁਪਤ II
- 399-414 ਈ. – ਚੀਨੀ ਬੇਧੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰੀ, ਫਾ ਇਆਨ
- 414-454 ਈਸਵੀ - ਕੁਮਾਰਗੁਪਤਾ I
- 454-467 ਈਸਵੀ - ਸਕੰਦਗੁਪਤ
- 550 ਈਸਵੀ - ਗੁਪਤਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ

ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੱਧਯੁਗ

- 606-647 ਈ. – ਪੁਸ਼ਯਭੂਤੀ ਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ
609- 642 ਈਸਵੀ – ਚਲੁਕਿਆ ਰਾਜਾ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀਨ- II
555- 590 ਈਸਵੀ – ਪੱਲਵ ਰਾਜਾ ਸਿਮਹਾਵਿਸ਼ਨੂੰ
630 – 668 ਈਸਵੀ – ਪੱਲਵ ਰਾਜਾ ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਮਨ –I ਮਹਾਮੱਲਾ
700-728 ਈਸਵੀ - ਪੱਲਵ ਰਾਜਾ ਨਰਸਿਮਹਾ ਵਰਮਨ –II ਰਾਜਾਸਿਮ੍ਰਾ
893 ਈਸਵੀ – ਪੱਲਵ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ
712 ਈਸਵੀ - ਸਿੰਧ ਉੱਤੇ ਅਰਬ ਹਮਲਾ
770-810 ਈਸਵੀ – ਪਾਲ ਰਾਜਾ ਧਰਮਪਾਲ
810-850 ਈਸਵੀ – ਪਾਲ ਰਾਜਾ ਦੇਵਪਾਲ
977 – 1027 ਈਸਵੀ – ਪਾਲ ਰਾਜਾ ਮਹੀਪਾਲ-1
985-1014 ਈ. – ਚੋਲ ਰਾਜਾ ਰਾਜਾਰਾਜਾ
1014-1044 ਈਸਵੀ – ਚੋਲ ਰਾਜਾ ਰਾਜੇਂਦਰ-I
1025/26 ਈਸਵੀ - ਚੋਲਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜੇ ਦੀ ਕਦਰਮ ਮੁਹਿੰਮ
1191 ਈਸਵੀ – ਤਰੈਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ (ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ)
1192 ਈਸਵੀ – ਤਰੈਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ (ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ ਚੌਹਾਨ)